

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (528)
травень-червень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Андрей Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 26.05.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2617
Підписано до друку 23.06.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 150-річчя
від дня народження М.С.Грушевського*

Калакура Я.С. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень 4

Панькова С.М. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського 18

Балушок В.Г. Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції 47

Дзюба О.М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я.Маркович та М.Ханенко (перша половина XVIII ст.) 64

Грищенко Ю.В. Болгарські національні райони в умовах здійснення політики коренізації (1920-ті рр.) 88

Пастушенко Т.В. (Київ), Титаренко Д.М. (Донецьк / Кривий Ріг), Чебан О.І. (Одеса). 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення 106

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кісь О.Р. (Львів). Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті 125

ПУБЛІКАЦІЇ

Невідомий лист кримського хана Девлета I Гірея до польського короля Сигізмунда II Августу (*вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика*) 139

Соціальні аспекти наслідків аварії на Чорнобильській АЕС мовою документів (до 30-річчя катастрофи) (*вступна стаття Л.В.Ковпак і С.Л.Юсова; публікація О.В.Булгакової, Л.В.Ковпак, С.Л.Юсова*) 142

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Куліш П.О. Історія України од найдавніших часів (*вступна стаття О.В.Яся*) 172

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Піріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір (*В.Ф.Солдатенко*) 201

Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.) (<i>С.В.Кульчицький</i>)	206
Гнатюк О. Відвага і страх (<i>О.Є.Лисенко</i>)	213
Благословенні душі, що вміють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів) (<i>В.В.Островський, Івано-Франківськ</i>)	222

ХРОНІКА

Белая О.М., Каменева С.А. До 30-річчя Чорнобильської катастрофи (виставка документів Національного архівного фонду в Державному архіві Київської області)	229
Литвин М.Р. (<i>Львів</i>), Хахула Л.І. (<i>Львів</i>). VI наукові читання імені академіка Я.Д.Ісаєвича	231

IN MEMORIAM

Панченко Петро Пантелеймонович	234
---	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	236
--	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи форматуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

УДК 930.1(092)(477)

Я.С.КАЛАКУРА *

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ФУНДАТОР ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

З урахуванням надбань новітньої історіографії та на основі залучення маловідомих джерел або їх нового прочитання з'ясовується формування історіографічних зацікавлень М.Грушевського, його роль у запровадженні та інституціоналізації терміна «українська історіографія». Показано еволюцію змістового наповнення концепту «історіографія» у творчості історика, здійснено типологію проблематики історіографічних студій, виявлено низку їх особливостей. Висвітлено лідерську роль ученого у львівській та київській наукових школах, його внесок в опрацювання історичних, філософських, методологічних і методичних засад історіографічного пізнання. Розглянуто найбільш уживані М.Грушевським жанри історіографічних студій, включаючи критично-бібліографічні огляди та рецензії. Аналізується наукова лабораторія історика, її європейський контекст. Звернуто увагу на недостатньо досліджені аспекти проблеми, висловлено пропозиції щодо її подальшого опрацювання.

Ключові слова: *Грушевський, історіографія, українська історіографія, методологія, історієписання, наукова лабораторія, жанри студій, європейський контекст.*

Новітнє грушевськознавство (1990-ті – 2016 рр.), фундамент і традиції якого заклали Д.Багалій, І.Білас, І.Витанович, В.Герасимчук, Д.Чижевський, І.Крип'якевич, О.Лотоцький, О.Оглоблин, І.Франко та ін., представлене доволі великою кількістю праць, прямо або опосередковано присвячених історіографічним студіям М.Грушевського (за авторськими підрахунками – близько 350 назв). Найбільш вагомими серед них дослідження Л.Винара, В.Ващенко, І.Верби, В.Верстюка, І.Гирича, Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, С.Кіржаєва, О.Копиленка, М.Крикуна, В.Масненка, В.Педича, Р.Пирога,

* *Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

E-mail: kalajar@voliacable.com

С.Плохія, О.Пріцака, О.Реєнта, В.Смолія, В.Солдатенка, П.Соханя, В.Ульяновського, Ю.Шаповала, О.Юркової та ін.¹ З погляду інноваційних підходів до означеної теми особливої уваги заслуговують монографії, дисертаційні праці й численні статті В.В.Тельвака² та В.П.Тельвак³, в яких висвітлюється сучасне розуміння ролі М.Грушевського у проведенні історіографічних досліджень, опрацюванні їх історичних і теоретико-методологічних засад, аналізуються студії вченого над українською історіографією. Ряд публікацій зі вказаної проблематики належить авторові цієї статті⁴.

Хоч кожен із названих дослідників з'ясовує різні аспекти проблеми в межах своєї теми, але взяті разом їхні праці дають досить повне уявлення про місце української й зарубіжної історіографій у спадщині М.Грушевського, окреслюють внесок видатного історика у започаткування терміна «українська історіографія» та інтерпретацію його змісту, досліджують бачення вченим методологічних питань, понятійного інструментарію історіографії, її жанрового обличчя. Водночас наявність такої кількості праць не тільки не нівелює актуальності подальшого дослідження життя і спадщини М.Грушевського як фундатора історіографічних досліджень, а навпаки – ще більше посилює її, що зумовлюється низкою чинників. По-перше, з іменем М.Грушевського пов'язані зародження, а відтак інституціоналізація української історіографії як допоміжної дисципліни тоді, і спеціальної галузі історичної науки – сьогодні, роль та значення якої дедалі підвищується у сучасних умовах. Дослідження цього процесу об'єктивно диктує необхідність системного вивчення під історіографічним кутом зору як усєї творчої спадщини, наукової лабораторії вченого, так і його потужний вплив на розділене між двома імперіями середовище

¹ *Смолій В.А., Сохань П.С.* Видатний історик України // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1991. – С.VIII–XXXIX; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Нью-Йорк, 1985. – 119 с.; *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – 80 с.; *Дашкевич Я.* Найвидатніший український історик // Слово і час. – 1991. – №9. – С.18–24; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиріччя (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; *Зашикільняк Л.* Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – №2/3. – С.233–253; *Плохій С.* Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – 600 с. та ін.

² *Тельвак В.В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 236 с.; *Його ж.* Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С.47–60; *Його ж.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К.; Дрогобич, 2008. – 494 с.; *Його ж.* Рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009. – 37 с.; *Його ж.* Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань. – Дрогобич, 2011. – 236 с. та ін.

³ *Тельвак В.П., Тельвак В.В.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – Дрогобич, 2005. – 334 с.; *Тельвак В.П.* Михайло Грушевський – дослідник української історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 19 с.; *Її ж.* Михайло Грушевський – дослідник української історіографії (теоретико-методологічний аспект) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIV/XV. – Дрогобич, 2011. – С.286–294 та ін.

⁴ *Калакура Я.С.* Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність. – К., 1998. – С.12–16; *Його ж.* Михайло Грушевський – будівничий української держави // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С.144–152; *Його ж.* Синтез української історії у працях М.Грушевського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія «Історія». – Вип.91/93. – К., 2007. – С.24–37; *Його ж.* Історична школа М.Грушевського у Львові // *Його ж.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2012. – С.210–217 та ін.

української історичної науки, подвижницьку діяльність, спрямовану на відстоювання її самобутності, окремішності та цілісності. По-друге, українська історіографія на пострадянському просторі все ще перебуває під помітним впливом законсервованих у суспільній свідомості ідеологічних стереотипів, у тому числі й тих, що стосуються особистості та творчої спадщини М.Грушевського, яка не тільки не досліджувалася, але й грубо фальсифікувалася, спотворювалася або замовчувалася. Декомунізація історичної науки, очищення її від стереотипів і комплексів минулого передбачає створення реального образу вченого в усій його повноті, включаючи й історіографічний інтер'єр. По-третє, закладаючи фундамент історіографічних практик в Україні, М.Грушевський намагався поставити їх на міцну історіософську та методологічну основу, надати їм від самого початку європейський і світовий контекст розвитку. З погляду сучасних євроінтеграційних процесів цей аспект організаційно-інтелектуальної діяльності історика висувається в коло дослідницьких пріоритетів.

Ось чому з урахуванням цих чинників та з висоти 150-літнього ювілею видатного історика видається актуальним завданням, з одного боку, підсумувати надбання новітньої історіографії з означеної проблеми, збагатити їх новими сюжетами й узагальненнями, а з іншого – привернути увагу до прогалин і недостатньо з'ясованих питань. Звідси випливає мета пропонованої розвідки, котра полягає в тому, щоб, відштовхуючись від наявних праць, спираючись як на опубліковані, так і на ще не актуалізовані джерела, продовжити пошук відповідей на низку конкретних, суто історіографічних питань, а саме: а) коли, як, за яких обставин і під чий вплив формувалися погляди М.Грушевського на історіографію, на розуміння ним її місця й ролі у структурі історичної науки?; б) у зв'язку з чим і коли історик уперше застосував поняття «українська історіографія» і як збагачувалося його змістове наповнення в контексті історичних та історіографічних практик вченого?; в) які проблеми української й зарубіжної історіографії викликали найбільшу зацікавленість дослідника, якою була його реакція на них?; г) до яких жанрів історіографічних студій найчастіше вдавався історик?; ґ) у чому полягає самобутність теоретико-методологічних поглядів М.Грушевського на історіографію і як оцінюється його внесок у методологію та методіку історіографічних досліджень? Пошук відповідей на ці та інші питання дасть змогу зробити ряд нових узагальнень, спрогнозувати й висловити деякі пропозиції щодо подальшого дослідження наукової спадщини М.Грушевського, його дослідницької лабораторії як історіографа.

Виклад наших поглядів на поставлені питання щодо фундаторської місії М.Грушевського у царині історіографії вважаємо доцільним розпочати зі з'ясування середовища й обставин перших зацікавлень майбутнього вченого історією й історіографією взагалі та українською зокрема, їх датування і трактування в новітній літературі. Якщо мати на увазі, що концепт «історіографія» постав у наукознавстві (в тому числі в інтерпретаціях самого М.Грушевського) не стільки як історія історичної науки, скільки як сукупність історичних праць та літератури з тієї чи іншої проблеми, то можна приєднатися до думки більшості сучасних грушевськознавців про те, що фундамент його історичних та історіографічних поглядів почав закладатися на тлі історіографічного вибуху

в Європі й утвердження академізму в історичній науці середини – другої половини XIX ст., тобто в гімназійний та університетський періоди освітніх і науково-пізнавальних рефлексій М.Грушевського⁵, починаючи з 1880 р., коли він став учнем старших класів Тифліської гімназії. При цьому слід зауважити, що йдеться не про інтерес узагалі до історичної літератури, а насамперед до української, який зародився з дитинства, коли закладалася етнічна ідентичність майбутнього вченого. Цей інтерес поєднувався із зацікавленням бібліографією, переглядом і читанням книг та журналів, які були в бібліотеках батька й гімназії. Йдеться про «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Киевскую старину» (остання особливо припала до душі юнакові). Із цього приводу дослідник зазначав в «Автобіографії»: «Перші річники “Київ. старовини”, перечитані мною в рр. 1881–5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів»⁶. Завдяки цьому часопису він ще до університету ознайомився з киевознавчими публікаціями В.Антоновича, а також із деякими працями М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, А.Скальковського тощо, проникнутими країнофільством.

Рубіжне значення для формування історіографічних та історіософських поглядів майбутнього вченого мали вступ і навчання М.Грушевського на історичному відділенні історико-філологічного факультету Університету св. Володимира в Києві (1886–1894 рр.), який уважався найбільш прозахідним із тогочасних російських університетів. Як свідчать щоденникові нотатки, саме тоді він остаточно визначив своє майбутнє як професійного історика⁷. Для початківця повчальними були погляди М.Максимовича на народ, спадкоємність його культури і традицій⁸. Саме в особі М.Максимовича він бачив вченого, чий дослідження мали величезне значення для розуміння неперервності української традиції, для української історіографії, для українського руху взагалі⁹. Ось чому є підстави вважати, що *перший етап* історіографічних студій молодого історика пов'язаний із київським Університетом св. Володимира.

М.Грушевський цілком природно вважав себе заочним учнем М.Костомарова – прихильника «правди народного життя, властителя безцінних скарбів народної творчості»¹⁰, якого В.Антонович називав «українським

⁵ Див.: Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // *Грушевський М. Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.)*. – Л., 1996. – С.577–622; Тельвак В.В. Суб'єкт історичного процесу в історіографії М.С.Грушевського // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип.17. – К., 2007. – С.43–59; Тельвак В.П. Формування Михайла Грушевського як історіографа // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія «Історія»*. – Вип.91 (91/93). – К., 2007. – С.69–71; *Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894) / Упор. Л.Зашкільняк*. – К., 1997. – С.222–255.

⁶ *Грушевський М. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського*. – К., 1992. – С.226.

⁷ *Грушевський М.С. Щоденник...* – С.262.

⁸ Тельвак В.П. Наукова спадщина Михайла Максимовича в історіографічній творчості Михайла Грушевського // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Вип.VIII. – Дрогобич, 2004. – С.331–337.

⁹ *Грушевський М. «Малоросійські песни» Максимовича і століття української наукової праці // Його ж. Твори у 50 т.* – Т.10 (1). – Л., 2015 – С.247–248.

¹⁰ *Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'ять роковини його смерті // Його ж. Твори у 50 т.* – Т.2. – Л., 2005. – С.403.

Тьеррі». В університеті він глибше познайомився з його працями «Дві руські народності», «Думки про федеративний початок давньої Русі», «Риси народної південноруської народності» та ін. Уже в перших студентських студіях («Южнорусские господарские замки в половине XVI века» та «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века»), а ще більшою мірою в магістерській дисертації «Барское старство: Исторические очерки» молодий історик засвідчив уміння залучати не тільки джерела, але й праці попередників, робити аналітичний огляд бібліографії. Слід зауважити, що у вступі до магістерської дисертації висловлювалась низка важливих положень методологічного характеру, зокрема про необхідність критичного ставлення до праць попередників, застосування при цьому порівняльного методу¹¹. Хоч М.Грушевський у згаданій «Автобіографії» висловлював доволі скептичні оцінки стосовно фахового рівня частини професорсько-викладацького складу університету¹², більшість із них усе ж справили позитивний вплив на його історіографічні практики. Як відомо, Імператорський університет св. Володимира був одним із піонерів серед вищих навчальних закладів тогочасної Росії щодо студіювання й викладання історіографії. Його професор І.Лашнюков (уродженець Конотопа, котрого по праву відносять і до перших українських історіографів) опублікував 1869 р. в Києві «Очерки русской историографии», а наступного року – «Пособие при изучении русской истории критическим методом», в яких чимало місця відводилось історіографії Київської Русі. Велику увагу історіографічним дискурсам приділяли університетські професори М.Максимович, В.Іконников, В.Антонович, М.Володимирський-Буданов, П.Голубовський, І.Лучицький, Ф.Фортинський та ін. Зокрема В.Іконникову належить ґрунтовна праця «Опыт русской историографии» у двох томах (1892–1908 рр.), в якій висвітлювався і розвиток знань про Україну як «Південно-Західну Русь».

Особливим авторитетом у М.Грушевського користувався його керівник і наставник, фундатор київської наукової школи істориків-документалістів В.Антонович, у працях якого аналізувалась історіографія литовської доби вітчизняної історії, козацтва, українсько-польських взаємин¹³. Власне він і прищепив своєму учневі відповідальне ставлення до праць попередників та джерел, навички роботи з ними. Не оминули допитливого історика й популярні серед студентства українознавчі праці М.Драгоманова, місію якого з часом він оцінить як таку, що витягла українців із «манівців провінціалізму» на «широкі шляхи» світового культурного руху¹⁴.

Якщо розглядати вплив інтелектуального середовища на методологію М.Грушевського, то слід зважити, що воно не мало ані дисциплінарних, ані географічних рамок, не обмежувалось ані Києвом, ані Львовом, ані Петербургом. Науковець формувався в європейському полі позитивізму, його теорії поступу й факторів розвитку, виявляв інтерес до концепцій ліберально-демократичного

¹¹ Грушевський М. Барське старство... – С.ІІІ–V.

¹² Грушевський М. Автобіографія, 1906. – С.201–202.

¹³ Когут З.С. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // *Його ж. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної історії України.* – К., 2004. – С.187–217.

¹⁴ Грушевський М. Місія Драгоманова // *Його ж. Твори* у 50 т. – Т.10 (1). – С.69.

романтизму, особливо французького, німецького та польського, прихильники якого звертали увагу на народні традиції та самобутність націй. Він жваво цікавився творами Г.Гегеля, І.Канта, Г.Нібура, В.Гумбольдта, Г.Бокля та ін., працями з філософії, етнографії, антропології, соціології, економіки, психології, історії культури, захоплювався літературним і фольклорним процесами, писав повісті, оповідання, вірші тощо. Ця багатоплановість інтересів і міждисциплінарність зацікавлень, випливаючи з багатогранності таланту вченого, характеризувала його евристичну природу і творче життя, позначилась на особливостях мислення та історієписання, що не мало аналогів у середовищі молодій генерації тогочасної історичної науки в Україні. Загалом за час навчання і роботи в Університеті св. Володимира М.Грушевський написав 2 монографії, понад 20 статей і рецензій, підготував до друку 2 книги документів, засвоїв методику історіографічних та джерелознавчих студій.

Другий, більш високий за своїм рівнем, етап історієписання та принципово нових історіографічних практик М.Грушевського пов'язаний зі львівським періодом його науково-педагогічної, громадської діяльності (1894–1914 рр.) – як у Львівському університеті, так і в Науковому товаристві імені Шевченка. Опинившись безпосередньо в Австро-Угорщині, у середовищі європейської історичної науки, де активно діяли австрійські й польські історичні товариства і яке акумулювало єдність класичного історизму з пізнавальним потенціалом герменевтики, де особливо популярними були ідеї Й.Дройзена, Л. фон Ранке, О.Конта, Г.Спенсера, Й.Гердера, В.Дільтея, М.Вебера та ін., перед молодим ученим відкрилася унікальна можливість – скористатися сприятливою, на відміну від Росії, історіографічною ситуацією й уже набутим досвідом історієписання для створення цілісної картини історії українського народу. Достатньо ознайомитися з першими п'ятьма томами «Історії України-Руси», щоб пересвідчитись, як утверджувалася українськість та європейськість поглядів, зростала фахова кваліфікація М.Грушевського не тільки як історика, але і як історіографа та джерелознавця. Львівське середовище, де працювали вже відомі дослідники вітчизняної історії та культури, зокрема І.Шараневич, якого М.Грушевський називав «заслуженим галицьким істориком», І.Франко, О.Барвінський, В.Гнатюк, В.Ільницький, С.Качала, І.Левицький, М.Павлик, О.Партицький, Ю.Целевич та ін., де побутували праці німецьких, австрійських, французьких, італійських, польських, чеських істориків і філософів, відзначалося й укоріненням в історіографії історіософії позитивізму, його еволюційної ідеї та орієнтації на історичні джерела¹⁵. Не можна заперечити вплив на М.Грушевського найвидатнішого на той час інтелектуала-енциклопедиста, найчастіше згадуваного у щоденнику визначного історика – І.Франка, якого він називав «апостолом праці»¹⁶. Водночас слід зазначити, що багатьом місцевим дослідникам бракувало загальноукраїнського масштабу мислення і професіоналізму (окрім І.Франка), а творчість М.Грушевського захоплювала їх саме такими рисами. Важливу роль у підвищенні історіографічної зрілості

¹⁵ Куций І.П. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. – Тернопіль, 2006. – 220 с.

¹⁶ Грушевський М.С. Апостол праці // Україна. – 1926. – Ч.6. – С.3–20.

вченого відіграли його зарубіжні подорожі, спілкування з рядом провідних мислителів, зокрема з Е.Дюркгаймом під час поїздки 1903 р. до Парижа, знайомства з істориками в Берліні, Ляйпцигу, Лондоні.

Сформована навколо М.Грушевського львівська наукова школа (В.Герасимчук, І.Джиджора, М.Кордуба, І.Кревецький, І.Крип'якевич, З.Кузеля, С.Рудницький, О.Терлецький, С.Томашівський, О.Целевич та ін.) заклала підвалини наукової національної історіографії з опорою на документалізм В.Антоновича та досвід західних фахівців¹⁷. Велике значення мало започатковане О.Барвінським за порадою В.Антоновича видання «Руської історичної бібліотеки» (24 томи), а також публікація Археографічною комісією Наукового товариства імені Шевченка за активної участі М.Грушевського «Жерел до історії України-Руси» і його «Історії України-Руси». Принагідно зауважимо, що хоч реформування НТШ почалося ще до приїзду у Львів М.Грушевського (1892 р. отримало статус наукового), але завдяки вченому з 1895 р. воно почало набувати реальних академічних рис прообразу майбутньої академії наук із використанням української мови. Як підкреслював сам М.Грушевський, «українська мова цілком здатна до наукового вжитку», а академічна традиція в Україні, на його думку, своїм корінням сягала часів Ярослава Мудрого. В одній зі своїх статей він, поряд із київською «академією» XI ст., називав Києво-Могилянську та Українську академію наук, засновану гетьманом П.Скоропадським, що виросла з традицій Наукового товариства імені Шевченка та Українського наукового товариства¹⁸.

Паралельно зі львівським тривав київський етап історіографічних практик М.Грушевського (фактично на інтелектуальному та міжособистісному рівнях цей зв'язок і не переривався). Цей *третій* етап невіддільний від заснування 1907 р. з ініціативи вченого Українського наукового товариства, його багаторічної діяльності, яка епізодично переривалася засланням до Симбірська, Казані, Москви, перебуванням в еміграції (1919–1924 рр.) і роботою у Празі, Відні, Берліні, Женеві. Це – найбільш вагомий із погляду історіографічного доробку М.Грушевського й діяльності київської історичної школи (О.Баранович, С.Глушко, В.Ігнатієнко, М.Ткаченко, С.Шамрай та ін.) як генетичного продовжувача традицій львівської школи та НТШ період, в якому Р.Піріг цілком аргументовано виокремлює останнє десятиріччя його життя і творчості після повернення в Україну з-за кордону (1924–1934 рр.). М.Грушевський, опинившись в Україні вже як академік ВУАН, із величезним ентузіазмом узявся, з одного боку, за модернізацію існуючих і створення цілої низки нових академічних установ історичної науки, заснування наукових видань, а з іншого – порушив питання про підготовку «методично вишкolenих», відповідно рівню західної науки, і всебічно освічених дослідників історичного життя¹⁹.

¹⁷ Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.; Зашкільняк Л. Формування новочасної української історіографії в Галичині у XIX ст. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Т. V. – Rzeszów, 2007. – S. 50.

¹⁸ Грушевський М. Три Академії // Його ж. Твори у 50 т. – Т. 10 (1). – С. 399–412.

¹⁹ Див.: Грушевський М. Проект організації Науково-дослідної кафедри історії України в Києві // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 384.

Аж ніяк не випадково, що вчений перш за все відновив і підняв на якісно новий рівень діяльність Історичної секції УНТ, створив в її рамках Комісію української історіографії, яка ввійшла в науково-організаційну структуру ВУАН. Із погляду методології, цей період діяльності М.Грушевського став зіткненням європейської наукової традиції з вульгарно-марксистською інтерпретацією історичного процесу, із комунізацією та російщенням історичної науки, із заходами більшовиків, спрямованими на її перетворення у служницю тоталітарного режиму. Утім київська школа діяла до початку 1930-х рр., її діяльність було згорнуто в результаті ліквідації наукових установ М.Грушевського, звинувачень у «буржуазному націоналізмі», репресій і арештів, а сам історик опинився в «почесному засланні» в Москві²⁰. Упродовж 1924–1931 рр. йому вдалося опублікувати 79 книжок періодичних і серійних видань із середнім накладом 2 тис. примірників.

Новітнє грушевськознавство виокремлює в межах останнього десятиріччя і так званий московський період творчості вченого (1931–1934 рр.), коли в УСРР уже було припинено діяльність історичних установ М.Грушевського, заборонено публікувати його праці. Історикові вдалося оприлюднити в Москві та Ленінграді декілька студій історіографічного спрямування, звісно російською мовою, із-поміж яких інтерес представляють невелика розвідка у форматі тез «Про українську історіографію XVIII століття: Кілька міркувань», в якій ідеться про козацьке літописання, твори С.Величка та Г.Габ'янки, а також доволі розлогий нарис «Историограф Малой России», присвячений сторіччю виходу у світ відомої праці Д.Бантиша-Каменського²¹.

Повернімось до трактування й розвитку М.Грушевським самого концепту «українська історіографія». Досі точно не встановлено, коли вперше він застосував цей термін, але достеменно відомо, що 1910 р. було оприлюднено його розвідку «Українська історіографія і Микола Костомаров», де історіографія розглядалася у чотирьох вимірах: сукупність історичних праць; історієписання; створення історичних текстів; формування концепцій історичного процесу. «Українською історіографією, – зазначав автор, – мусимо вважати те, що описує історію українського народу як такого, незалежно від політичних та інших зв'язей, які в'язали його з іншими народами чи країнами»²². Далі історик підкреслював, що «малоросійська» історіографія XVIII ст. стала прямою попередницею української історіографії XIX ст.²³ Він одним із перших запропонував хронологічну схему українського історієписання, поклавши в її основу ідею безперервності поступу історичної думки. У 1914 р. М.Грушевський оприлюднив дискурс про розвиток українських досліджень у XIX ст., яким відкривалося двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Тут генеза української історичної думки розглядалася як ідейне ядро розвитку всього українознавства, а література козацької доби – як вихідний пункт українського історієписання. Весь подальший розвиток історичних

²⁰ Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.) – К., 1999. – С.397–399.

²¹ Див.: Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.10 (2). – Л., 2015. – С.74–81, 87–180.

²² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров... – С.397.

²³ Там само. – С.400.

досліджень учений аналізував у контексті суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів на півдавстрійських і підросійських землях України, намагаючись провести паралелі, установити синхронність інтелектуальної творчості, сприяти утвердженню української ідентичності.

Отже термін «українська історіографія» М.Грушевський здебільшого вживав для означення всієї наявної на той час літератури з історії України-Руси, звертаючи при цьому увагу на концептуальні засади процесу і тенденції її створення. Подібний зміст вкладали у це поняття І.Джиджора, О.Лазаревський О.Грушевський та ін. Так, останній в одній зі своїх статей 1914 р. витоки «нової української історіографії» безпосередньо пов'язував із діяльністю колекціонерів XVIII ст., генеалогічними розвідками та вивченням місцевої історії²⁴.

Власне з часів В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія, І.Франка, М.Драгоманова українська історіографія почала трактуватися як галузь знань про сукупність праць з вітчизняної історії, або про історію розвитку української історичної думки. Як окреслювалося місце й роль історіографії у структурі історичної науки, які критерії визначали її періодизацію? На перше місце ставилася пізнавальна діяльність істориків, їх співтовариств та наукових видань, створення ними наукових праць, започаткування нових підходів до трактування історичного та історіографічного процесів.

Заслуга М.Грушевського не лише в утвердженні терміна «українська історіографія», але й в обґрунтуванні функцій, наукових підходів до її періодизації, виявлення певних тенденцій нагромадження знань з історії України, зокрема їх давність, безперервність, цілісність, окремішність від інших історіографій. Учений одним із перших відкрито поставив під сумнів концепцію російських істориків про «общерусский» народ, про «общерусскую» історію, а значить і про «общерусскую» історіографію. Він продовжив процес відокремлення української минувшини від історій Польщі та Росії, опрацював принципово нову модель-схему вітчизняної історії як національної, назвавши її «раціональною», тобто вмотивованою, котра ґрунтується на законах науки, логіки, розуму, довів її самодостатність і самобутність у сузір'ї історій інших слов'янських народів.

Обмірковуючи роль української історіографії, М.Грушевський застерігав від штучного обмеження її лише бібліографічною роботою або інформаційно-популяризаторськими завданнями. Він розмежовував завдання історіографії та бібліографії, підкреслюючи при цьому їх взаємозв'язок і взаємодію. Не випадково, очоливши редакцію «Записок НТШ», учений ініціював створення бібліографічного відділу, публікацію оглядів наукових журналів, рецензій тощо.

Синтезуючи теоретичні погляди М.Грушевського на історіографію, слід, передусім, зазначити, що він розглядав її як складову історичної науки з допоміжними функціями, але не ототожнював предмет історії як науки і предмет історіографії, не змішував їх із предметом джерелознавства, наголошуючи при цьому на цілісності історичного знання. Із цієї цілісності вчений виводив і вибудовував своє бачення сутності предмета й завдань історіографії як сегмента

²⁴ Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн. II. – С. 57–63.

історичної науки, що має специфічні завдання та послуговується спеціальними методами, як процесу розвитку історичної думки, стрижнем котрого виступають історієписання, його тенденції²⁵. Ключова роль у предметі історіографії відводилася творцям знань, тобто історикам, а також науковим товариствам і школам. Як неодмінну умову розвитку історичних знань М.Грушевський розглядав створення й діяльність наукових та видавничих історичних осередків, установ, і, як уже йшлося, брав особисту участь в їх заснуванні та роботі. Упродовж усього життя його не покидала ідея створення самостійного академічного інституту історії України. Як передумову та фундамент цієї інституції він розглядав сформовану ним у середині та другій половині 1920-х рр. цілісну мережу науково-дослідних установ і періодичних видань в Україні й за рубежом. У цьому зв'язку варті уваги опрацьовані М.Грушевським «Проект Українського історичного інституту» та доповідна записка «Про потребу утворення Інституту української історії у складі Академії наук СРСР»²⁶, численні статті про українські кафедри, «В справі українського Соціологічного інституту» та ін.

Перед історіографією вчений на чільне місце, поряд із пізнавальною, ставив критико-рефлексивну функцію, боротьбу з міфологізацією історії, відстоювання правди, яке можливе лише на ґрунті системного підходу і критичного вивчення джерел та літератури. Не випадково історик віддавав перевагу творам, написаним із дотриманням «науковости, об'єктивності і обережності метода»²⁷. На цю сторону одним із перших звернув увагу Д.Багалій²⁸, аналізуючи місце М.Грушевського в українській історіографії. Не оминув дослідник і дидактичну та виховну функції історіографії, відстоюючи обов'язкове вивчення й поширення історії історичної думки, її світоглядної складової²⁹. Означені функції історіографії простежуються у всіх працях М.Грушевського з української й зарубіжної історії, насамперед у багатотомних «Історії України-Руси», «Історії української літератури», «Всесвітній історії в короткому огляді в шести частинах», у монографіях «Про старі часті на Україні», «З історії релігійної думки на Україні» та ін.

Історіографічна спадщина М.Грушевського вражає не тільки своїм широким тематичним діапазоном, але й жанровою розмаїтістю. Історіографічні сюжети присутні в усіх жанрах творчості, у тому числі текстах, які наука відносить до джерел особового походження: «Автобіографія», «Спомини», щоденник, листування. А є ще численні виступи вченого, зокрема на загальних зборах НТШ, конференціях, величезний масив епістолярію, некрологів. Однак із погляду наукового потенціалу пріоритетне місце тут, окрім багатотомників і

²⁵ Грушевський М. Дорогою віків // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.321–322.

²⁶ Інститут історії України Національної академії наук України: 1936–2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.5–6.

²⁷ Грушевський М. [Рец.] Potkański K. Kraków przed Piastami. – Kraków, 1898 // *Записки НТШ.* – Т.XXVI. – Л., 1898. – С.6–8.

²⁸ Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // *Червоний шлях.* – 1927. – №1. – С.160–217.

²⁹ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.2. – С.464–466; *Його ж.* Історія й її соціально-виховуюче значіння // Там само. – Т.4 (1). – Л., 2007. – С.267–276.

монографічних історичних праць, посідають наукові статті, передмови й передні слова до джерельних та етнографічних видань, до «Записок НТШ».

Окремого розгляду заслугове історіографічна складова різного роду звітів про роботу НТШ, а також приміток, рецензій, бібліографічних оглядів – як журнальних, так і газетних, що слугують важливим джерелом історіографії. Якщо зважити, що перу вченого належить понад 2 тис. публікацій, а більше третини з них становлять рецензії³⁰, то стає зрозумілим, яке місце він відводив цьому жанру історіографічних студій. Дослідник демонстрував фахову компетентність і високу культуру рецензування, відточуючи свої власні підходи до того чи іншого сюжету. З історіографічного погляду рецензії М.Грушевського – один із різновидів аналітико-критичних студій, а лабораторія їх створення і видова розмаїтість, на що справедливо звернув увагу О.Ясь³¹, засвідчують, що його досвід рецензійних практик заслугове значно більшої уваги, особливо щодо формування компаративно-критичного мислення. В арсеналі вченого щонайменше сім різновидів рецензійних праць: рецензійні статті, оглядові рецензії, дискусійні рецензії, рецензійні нотатки, замітки, рецензії-есе, критично-бібліографічні огляди. Рецензії найбільш рельєфно віддзеркалюють персоналістичний підхід до оцінки творчості того чи іншого історика, виокремлення його внеску в науку³². Вони демонструють енциклопедичність знань і широку ерудицію вченого, високу професійну культуру, наукову безкомпромісність і тактовність. У цьому зв'язку доречно згадати думку Грушевського-студента, зафіксовану у «Щоденнику», стосовно коректності та етичності висловлювати наукові оцінки історичним діячам та критичні зауваги історикам. «Історична праця, – зазначав він, – єсть теж обов'язок для суду, що тра тільки судити правильно, не вдаючи з своїх думок конечну істину»³³. Принагідно зазначимо, що вчений не тільки сам був неперевершеним рецензентом, але й таким самим модератором рецензування в редактованих ним виданнях, інтуїтивно відчуваючи та раціонально добираючи гідних авторів рецензій.

До думки про етичні аспекти творчості історика М.Грушевський повертався не раз, застерігаючи колег від упередженості суджень. Цього правила, виробленого зі студентських років, він послідовно дотримувався в оцінках доробку істориків, демонструючи професіоналізм, високу культуру наукової полеміки й критики. Його перу належать створені із застосуванням принципів і методів нарративної психології біографічні нариси життя та творчості визначних постатей української і зарубіжної історіографії, аналітичні статті про їхні праці, некрологи, зокрема про О.Андрієвського, В.Антоновича, М.Драгоманова, В.Ключевського, О.Кониського, П.Куліша, О.Маркевича,

³⁰ *Гирич І.* Рецензійний жанр у творчості М.Грушевського // *Грушевський М.С.* Твори у 50 т. – Т.14. – Л., 2008. – С. VI–VII.

³¹ *Ясь О.* Рецензія у науковій творчості історика: проблема різновидів та функціонального призначення // *Україна модерна.* – Ч.12. – К., 2007. – С.97–128.

³² *Тельвак В.* Михайло Грушевський як історик у світлі своїх рецензій // *Грушевський М.С.* Твори у 50 т. – Т.15. – Л., 2007. – С. I–XXIV; *Його ж.* Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема // Там само. – Т.46 (10). – Л., 2013. – С. IX–XXX.

³³ *Грушевський М.С.* Щоденник... – С.108.

О.Лазаревського, П.Лебединцева, О.Терлецького, І.Франка, І.Шараневича, Т.Шевченка, Я.Шульгина та багатьох інших.

М.Грушевський опрацював примірну схему наукового осмислення постаті історика, виклавши її у статті, присвяченій В.Антоновичу, яка мала стати проспектом майбутньої монографії про видатного вченого й наставника: «провідні ідеї і життєві нерви його творчості», їх відображення у взаємозв'язках наукової і суспільно-політичної діяльності. Як джерела передбачалося залучити «друковані писання, усні відомості, власні спостереження і переживання»³⁴. Зазначені підходи слугували орієнтиром і критеріями вибору персоналій для створення біографічних нарисів. Знайомлячись із переліком персоналістичних досліджень М.Грушевського, може виникнути питання: чому, окрім відомої полеміки з М.Погодіним та його однодумцями, він намагався ніби не помічати багатьох інших російських істориків своєї епохи? Очевидно, це була своєрідна реакція на праці тих авторів, котрі стояли на великодержавницьких та українофобських позиціях. Натомість він захоплювався французькою соціологічною школою, школою синтезу, німецькою психологічною школою, польським романтизмом, західним позитивізмом, працями Е.Дюркгайма, В.Вундта, М.Лазануса та ін.

М.Грушевському належить і такий малопоширений у творчості істориків жанр, як історична белетристика, яку деякі дослідники відносять до художньої історіографії³⁵. Історик вийшов за рамки творів для «легкого читання», удавшись до створення історичної прози високого рівня, яка репрезентує історизм доби Київської держави, Гетьманщини, другої половини ХІХ – початку ХХ ст. («У святої Софії», «Ясновельможний сват», «Розмова з Кривоносом», п'єси «Ярослав Осмомисл», «Хмельницький в Переяславі», кіносценарій «Запорожці»). Вона давала змогу відбити історичні та історіографічні події крізь призму психології дійових осіб літературних і драматургічних творів автора.

Сучасне грушевськознавство, з'ясовуючи самотність теоретико-методологічних поглядів історика на історіографію й аналізуючи його внесок у методіку історіографічних досліджень³⁶, сходиться на тому, що історіографічне кредо М.Грушевського найповніше відбиває думка, висловлена 1894 р. й розвинута в наступні роки, про творчий характер науки та її несумісність із догматизмом: «Наука – це постійний скептицизм [...], але лише такий, що веде за собою роботу синтетичну»³⁷. Тому необхідно позбутися догматичного підходу, який найбільше шкодить історичній науці й суперечить їй. Учений орієнтувався на

³⁴ Грушевський М.С. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.8. – Л., 2007. – С.186–187.

³⁵ Янкова Н.І. Історичні коди у творчості Михайла Грушевського («Академія»). – К., 2013. – С.71–72.

³⁶ Будз В. Методологія філософії історії Михайла Грушевського // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету.* – Вип.4. – Тернопіль, 2000. – С.81–85; Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Київська старовина.* – 2002. – №2. – С.3–28; Богдашина О.М. Методика історичних досліджень М.С.Грушевського // *Вісник Харківської державної академії культури.* – Вип.37. – Х., 2012. – С.29–39 та ін.

³⁷ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.2. – С.74.

правдиве висвітлення подій і фактів, дотримання об'єктивності в оцінці, відповідальне ставлення до джерел, рішуче виступав проти довільної їх інтерпретації. Він не замикався на якійсь одній методології, не був еkleктиком, а шукав себе, свою репрезентацію історичного процесу й методикку його пізнання. Залишаючись на ґрунті позитивізму, який рухався до постпозитивістських парадигм, М.Грушевський не цурався неокантіанських підходів до історії. Ідея справедливості й гуманізму, прав і свобод особи, методи позитивного дослідження та критичної інтерпретації джерел, історичних паралелей і аналогій, структурного підходу, текстологічного та порівняльно-історичного аналізу – усе це простежується у творчості історика, еволюції його методологічних орієнтирів. Не викликає заперечень думка Я.Дашкевича про те, що, почавши свої студії як історик народницького напрямку, М.Грушевський еволюціонував до національно-державницького трактування українського історичного процесу³⁸.

Історіографічне значення творчості, наукової, науково-організаційної та громадської діяльності М.Грушевського має ще один вимір – інституціональний. Він – фундатор і лідер цілої низки наукових шкіл, дослідницьких та освітніх установ, редактор різноманітних видань, створив довготривалі науково-організаційні інституції у Львові та Києві, які справили колосальний вплив на розвиток української історичної науки, її світове визнання. Учений демонстрував неперевершений зразок працездатності, самовідданості, громадянської свідомості та гідності. Ціннісні орієнтири він висловив у віршованій формі: «Не бажаю я заплати, не бажаю слави, праця – то мені заплата, правда – вища слава»³⁹.

Таким чином, аналіз надбань новітнього грушевськознавства й маловідомих джерел, їх нове прочитання дозволяють зробити висновок про фундаторську місію М.Грушевського у запровадженні та інституціоналізації концепту «українська історіографія», про його лідерську роль у створенні львівської та київської наукових шкіл, особистий внесок в опрацювання історичних, філософських, теоретичних, методологічних і методичних засад історіографічного пізнання. Як історик європейського рівня, він створив наукову схему-концепцію історії України, а також національної історіографії, започаткував сучасне розуміння й заклав її науковий фундамент. Титанічна діяльність М.Грушевського як людини, котра не тільки писала історію та досліджувала розвиток історичної думки, але й творила її, справила колосальний вплив на весь наступний розвиток української історіографії, на формування модерної нації, на державотворчі процеси. Вона залишається потужною моральною підтримкою українства й сьогодні в усіх його справах щодо виходу з кризи, євроінтеграції, повернення України в окуповану частину Донбасу та анексований Крим.

Ювілей неперевершеного історика й визначного мислителя своєї епохи, символу українського єднання – Михайла Грушевського – дає можливість,

³⁸ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій. – Л., 1999. – С.63–85.

³⁹ Грушевський М.С. «Не бажаю я заплати, не бажаю слави» // Його ж. Твори у 50 т. – Т.12. – Л., 2011. – С.361.

з одного боку, неупереджено оглянути його масштабну працю на полі української історіографії, оцінити його науковий подвиг, а з іншого – окреслити проблеми подальших досліджень. Чи не найкраще для цього підходять слова О.Оглоблина про те, що «творчість Грушевського – це вічна власність українства. І в історичній перспективі “Історія України-Руси” Грушевського завжди стоятиме поруч з Шевченковим “Кобзарем”»⁴⁰. Оця «вічність» орієнтує на системне й дедалі глибше осмислення наукової лабораторії вченого на ниві історіографії, її імплементацію в український історіографічний процес. З погляду інтеграції української історіографії в європейське історіографічне поле актуальним залишається досвід ученого та його наукових шкіл щодо адаптації українських істориків до тогочасних європейських історіографічних практик і засвоєння інноваційних методик. Завершення видання творів М.Грушевського відкриває додаткові можливості для повнішого й більш цілісного осягнення його творчої спадщини в контексті цивілізаційного трактування історії.

⁴⁰ Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Український історик. – 1964. – №2/3. – С.6.

Considering the achievements of modern historiography and based on the involvement of a little-known sources or new reading it appears the forming of historiographical interests of Hrushevs'kyi, its role in the implementation and institutionalization of the term “Ukrainian historiography”. They pointed out an evolution of content of the “historiography” concept in the work of the historian, made a typology of issues of the historiographical studies and revealed a number of features. They highlight leadership role of the scientist in L'viv and Kyiv scientific school, his contribution to the study of historical, philosophical, methodological and methodical bases of historiographical knowledge. It's considered the historiographical studies genres which were the most used by Hrushevs'kyi, including critical and bibliographic reviews and reviews. The author analyzes Scientific laboratory of historian, its European context. Paid attention to the insufficiently investigated aspects, made suggestions for further processing.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Ukrainian historiography, methodology, scientific laboratory, studies genres, European context.*

С.М.ПАНЬКОВА *

ТВОРЧА МАЙСТЕРНЯ ВЧЕНОГО: ДО ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ 3-го ТОМУ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» М.ГРУШЕВСЬКОГО

На основі широкої джерельної бази висвітлено процес написання та видання 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського. Ним учений завершив давній період української історії та утвердив концептуальні засади національного наративу. Особливу увагу приділено висвітленню історіографічних проблем і лакун, які довелося долати й заповнювати істориків. Творча лабораторія та особливості наукового інструментарію М.Грушевського розглядаються в контексті масштабної науково-організаційної діяльності, яку він розгорнув наприкінці XIX ст.

Ключові слова: Грушевський, «Історія України-Руси», наратив, реконструкція, джерела, перевидання.

«Верстат праці», «науковий інструментарій», «творча майстерня» – ці поняття, як пазли, дозволяють скласти цілісну колористику творчої спадщини визначних учених. Але якщо сам науковий доробок доступний, хоча з часом і вимагає нового прочитання, то історія написання того чи іншого твору змушує нас діставати з архівних нетрів джерела для реконструкції не стільки тексту, скільки контексту. Ці пошуки надзвичайно важливі для вивчення національного історико-наративу – «Історії України-Руси» М.Грушевського як на тлі життєпису автора, так і на тлі епохи.

Ішов 1900-й рік, останній у дев'ятнадцятому столітті, якому історики дали образне визначення «віку історії», «віку націй». Що ж набув український народ упродовж цього віку для утвердження власної нації? Незаперечними, знаковими здобутками стали «Кобзар» Т.Шевченка, творчість М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, національний гімн П.Чубинського та духовний, «Молитва за Україну», О.Кониського, «Україна irredenta» Ю.Бачинського тощо. Визначальне місце у цьому ряду посів проект новітнього українського відродження, націєтворчий історико-наратив – «Історія України-Руси» М.Грушевського¹. Історичну місію автора – стати для українців «Шевченком

* Панькова Світлана Михайлівна – завідувач Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ)

¹ Із новітніх досліджень див.: Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.3–30; Плохий С. У пошуках останнього тому Михайла Грушевського // Покликання: Збірник праць на пошану проф. о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С.66–75; Його ж. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.103–216; Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.СCLXV. – Л., 2013. – С.151–179; Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. – Ч.1. – К., 2014. – С.427–508.

двадцятого століття» – прорікав його духовний наставник О.Кониський². Відїзд до Львова на кафедру української історії 28-річного магістра він назвав початком «нової історії нашої культури і науки»³. Молодому професорові випала місія розбудови «літературної Січі», як титулував Галичину О.Кониський. Власне за шість років і декілька місяців кінця XIX ст. М.Грушевський поступово перетворив «літературну Січ» на «Січ наукову». Пророцтво О.Кониського збулося. Наприкінці XIX ст. з'явився другий після «Кобзаря» Т.Шевченка наріжний камінь, з якого виростали «могутні мури» української державності та соборності – «Історія України-Руси» М.Грушевського⁴. У своїй автобіографії, підготовленій із нагоди 60-ліття, історик наголошував:

«Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річчю, для якої час іще не наспів, бракує матеріалу, зістаються величезні прогалини і т.д.»⁵.

Усупереч цьому, за власним свідченням, М.Грушевський «з молодю сміливістю, для якої не існує жодних перешкод», наполегливо взявся за реалізацію давніх задумів⁶.

Для М.Грушевського кінець дев'ятнадцятого століття був надзвичайно плідним. Він «вів з цілим напруженням розпочате діло»⁷, видавши впродовж 1898–1900 рр. три томи свого фундаментального проекту. Вихід 1900 р. 3-го тому «Історії України-Руси» завершив «собою давній період української історії»⁸ – перший цикл іранд-нарративу, що став сенсом життя і творчості видатного українського історика. Власне, цей том не лише завершив цикл, але й виразно окреслив авторську ідею конструювання української минувшини як «осібної цілості». Підсумовуючи свою працю над розпочатим корпусом, у листі до ляйпцизького видавця Б.Тойбнера (Teubner) М.Грушевський писав:

«В західно-європейській науковій літературі від часів “Geschichte der Ukraine” Енгля (179[6]) не існує ніякого курсу історії українсько-руського народу, тим часом як сей народ був дуже важним

² *Гирич І.* Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль, 2012. – С.79.

³ *Возняк М.* Ол.Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр[офана] Дикарева) // ЗНТШ. – Т.СЛ. – Л., 1929. – С.376.

⁴ Ювілей академіка М.С.Грушевського 1866–1926: І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. – К., 1927. – С.127.

⁵ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.229.

⁶ *Тельвак В.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.Х. – Дрогобич, 2006. – С.687–688.

⁷ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.230.

⁸ Там само.

політичним і культурним чинником в історії Східної Європи, і брак його історії робить велику прогалину в розумінню її еволюції, а з тим – і в європейській історії взагалі. Через се, думаю, історичним студіям міг би принести немало користи переклад моєї “Історії України-Руси”, котра, виходячи в мало ще розповсюдженій в наукових колах українсько-руській мові, зістається їм майже незвідною, так що переклад її міг би для них мати новість оригінальну. Історія ся, котрої досі вийшло 3 томи, являється першим систематичним курсом історії українсько-руського народа і, як признала фахова критика, стоїть вповні на висоті сучасних наукових вимог. Вкажу, н[а]пр[иклад], як більше приступну для Вас, критику професора Берлінського університету Брікнера [...]. Дотепер видані 3 томи сеї “Історії” (I т[ом] – 1898, II – 1899, III – 1900, разом се 90 аркушів друку), обіймають до р. 1340 і творять заокруглену цілість. Ціле видання, обчислене на 7–8 т[омів], може бути скінчене коло 1910 р. [...] При тим, ціла праця зроблена на підставі перших джерел, так що має характер не компіляції, а самостійної праці й містить багато зовсім нових і оригінальних спостережень»⁹.

Окреслені плани, обраний темп однозначно засвідчують – М.Грушевський поспішав, як, власне, поспішав жити й творити все життя. Цю ходу майбутній учений визначив ще у студентські роки. В одному з листів за 1891 р. він писав¹⁰: «Работы много, если бы у суток было 60 часов вместо 24, то, пожалуй, оказалось бы кстати для меня»¹¹.

Лабораторію творення перших томів «Історії України-Руси» можна було б у деталях простежити за щоденником автора, проте, на жаль, за свідченнями самого історика знаємо, що в останні роки XIX ст. та в перший рік XX ст. він обійшов увагою свою давню, ще з гімназійних часів, традицію – ведення «дневника». Нещодавно виявлений щоденник за 1902 р., розпочатий 28 січня (10 лютого), М.Грушевський відкрив словами: «Кілька разів зберався відновити дневника, і все сходив який час, хотів під новий рік розпочати, але якраз не мав відповідного гумору [...]. Сьогодні [...] сів собі відновити дневник – по кількох літах»¹². Можемо передбачити, що серед обставин, через які історик «позбавив» нас важливої інформації з перших вуст, було й певне виснаження від того напруження, темпу, з яким він фінішував на межі двох століть.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.46–50 зв. Як змінювалися з часом плани щодо завершення проєкту та кількості томів, засвідчують автобіографії вченого. Так, 1906 р. він зауважував: «Цілість з початку я надіявся вложити в 5–6 томів, пізніше, коли на сам давній період пішло три, числив на 7 до 8, аж доки огляд XV–XVI в., розрослися на цілі два томи, не переконав мене, що не менше 9 томів буде потрібно, аби довести історію України до початку XIX в.» (див.: *Грушевський М. Автобіографія*. 1906 р. – С.207). В автобіографії 1926 р. останні фрази цього абзацу вчений подав у редакції: «[...] що ще багато томів буде потрібно, аби довести історію України до початків XIX в.» (див.: Там само. – С.230).

¹⁰ Тут і далі цитати з епістолярних матеріалів подано мовою оригіналу.

¹¹ *Кондаурова Г.В.* «Так я розумію свій характер» Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:Так_я_розумію_свій_характер

¹² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.15.

Важливим джерелом реконструкції процесу творення фундаментального проекту можуть слугувати й рукописи та друкарські відбитки томів з авторськими виправленнями, доповненнями тощо. На жаль, і тут 3-му тому пощастило значно менше за інші: від нього залишилася лише друкарська відбитка першого видання з авторськими виправленнями й доповненнями до видання другого¹³. Цей документ, унікальний за своїм характером, містить надзвичайну інформацію, про що йтиметься нижче.

Чому не зберігся автограф першого видання, можна лише припускати. Як свідчив сам учений у листі від 8 січня 1923 р. до свого приятеля, тодішнього голови НТШ К.Студинського, «скрипти» його праць, вірогідно й «Історії України-Руси», зберігалися на львівській віллі¹⁴. Повернутися по них, як і загалом до свого улюбленого осідку, після 1914 р. М.Грушевський уже ніколи так і не зміг. Маєток, архів, бібліотека, мистецька збірка історика перебували під доглядом друзів, колеґ, учнів, рідних: К.Студинського, В.Дорошенка, М.Мочульського, Ф.Колесси, М.Деркач, М.Шрага, І.Тисовської (Студинської)¹⁵. Після смерті М.Грушевського його архів передали до відділу рукописів Бібліотеки НТШ, над упорядкуванням паперів працював В.Дорошенко, епістолярій досліджувала М.Деркач. У листі до М.Мочульського від 25 січня 1939 р. вона зазначала, що серед численного листування видатного історика зберігаються також «стоси рукописів його “Історії”»¹⁶.

Розпорошення унікального архіву вченого розпочалося під час та після Другої світової війни. Так, у квітні 1947 р. до Особливого відділу таємних фондів Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві разом із матеріалами львівських товариств та галицьких діячів надійшли для опрацювання документи М.Грушевського (100 кг розсипу за 1882–1934 рр.)¹⁷. Вони були частиною колишнього відділу рукописів Бібліотеки НТШ, вивезеного нацистами під час війни з архівів і бібліотек Львова до Кракова, а в 1945 р. повернутого радянськими органами держбезпеки¹⁸. У 1950 р. до Києва прибули також 1900 кг документів фонду НТШ, чималу частину якого становили й матеріали

¹³ У ЦДІАК України збереглися рукописи (автографи, ориґінали) 1–2-го, 4–9-го томів (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.128–133, 135–146); від 3-го та 10-го томів збереглися лише друкарські відбитки (див.: Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського... – С.158; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134).

¹⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.69.

¹⁵ Панькова С. Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі // ЗНТШ. – Т.СCLXV. – С.460–461.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.379. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.5 зв.

¹⁷ Палієнко М. Архівні центри української еміґрації (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – С.309.

¹⁸ Там само. На обставинах повернення частини матеріалів НТШ із Польщі не наголошує у своєму ґрунтовному дослідженні Г.Сварник, яка детально вивчила та впорядкувала ту частину архівної збірки товариства, котра дорогою до Кракова потрапила під бомбардування поблизу Вроцлава й у розбитих скринях опинилася на одному з фільварків в Аделіні та донині зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві (див.: Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Л.; Нью-Йорк, 2005. – С.5–31). Загалом історія та доля документальних матеріалів відділу рукописів бібліотеки НТШ, як і фонду М.Грушевського у його складі, потребують окремого дослідження.

М.Грушевського¹⁹. У 1949 та 1951 рр. до архівів Львова повернули матеріали «львівського походження», зокрема фонди А.Шептицького, І.Крип'якевича, С.Томашівського, К.Паньківського, НТШ та ін.²⁰ Документальні ж матеріали М.Грушевського переважно залишилися у столиці УРСР, нині це – основа скарбниці грушевськіани, фонду 1235 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві²¹. У складі архіву НТШ матеріали його колишнього голови прибули до Львова²². У ході цих переїздів, переглядів, перерозподілів, утилізації, поза сумнівом, були і втрати документів та рукописів видатного історика за 1894–1914 рр. Імовірно, саме з цими вимушеними «мандрами» паперів М.Грушевського пов'язані й втрати автографів, інших підготовчих матеріалів першого видання 3-го тому «Історії України-Руси». Тож відомості про історію його написання, шлях у науковий світ маємо вишукувати серед інших джерел: автобіографій, листування, протоколів НТШ, полемічних відгуків на видання тощо.

Тематично в первісному проєкті 3-й том поділявся на п'ять глав: 1. Західна Україна: Волинь, Галичина, Угорська Русь; 2. Галицько-Волинська держава в XIII–XIV вв.; 3. Подніпрове в другій половині XIII і на початку XIV в.; 4. Суспільно-політичний устрій українсько-руських земель XI–XIII в.; 5. Побут і культура. За «каркас» цього тому, як і двох попередніх, М.Грушевський узяв прочитані ним у Львівському університеті загальні курси історії України, в яких «провідна нитка» приділялася політичній історії²³. «Історію культурну, огляди устрою, економічного життя» українських земель зазначеної доби, що не входили до цих курсів, історик опрацював і висвітлив у 4–5-й главах першого видання 3-го тому «Історії України-Руси»²⁴. Обґрунтування такої тематичної структури як засадничого підходу гранд-наративу М.Грушевський подав у відомій праці «Звичайна схема “русскої” історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства»: «Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним»²⁵.

Окремі висновки щодо суспільного устрою давньої Русі, зокрема критичний погляд на існування помісної системи, М.Грушевський виводив ще від свого першого монографічного дослідження «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (1891 р.). Цю думку заперечували тогочасні фахівці з історії галицько-волинської доби, зокрема І.Линниченко та

¹⁹ Палієнко М. Архівні центри української еміграції... – С.312.

²⁰ Там само. – С.312, 314.

²¹ Гирич І. Документи академіка М.С.Грушевського у фонді 1235 ЦДА УРСР у м. Києві // Архіви України. – 1989. – №4. – С.53–63; Тельвак В. Михайло Грушевський // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.15. – К., 2005. – С.382–384; Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка... – С.16.

²² Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові: Каталог / Упор. О.Мартиненко; ред. Г.Сварник; наук. ред. Я.Дашкевич. – Л., 2004.

²³ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.229.

²⁴ Там само.

²⁵ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.80.

І.Каманін²⁶. Сучасний дослідник О.Купчинський у сумнівах М.Грушевського щодо «роздавання за службу земель від князів боярам» убачає «данину вченого традиційному розглядіві явищ» та непорушність запропонованих ним оцінок²⁷. Насправді ж творча еволюція автора вже третього тому монументальної праці однозначно простежувалася у його власних ваганнях щодо трактування помісної системи: він не вважав «ще питання вирішеним остаточно й безповоротно», наводячи деякі контраргументи²⁸.

Усвідомлюючи той колосальний проблемно-хронологічний обшир української історії, який довелося осмислити й узагальнити за короткий час у томах своєї великої історії, учений на прикладі даного суспільного явища визначав власне кредо щодо вирішення спірних питань:

«Не уважаючи себе взагалі володарем непогрішних істин, я не соромлюся відмовлятися від своїх поглядів, якщо вони виявляються помилковими, і в питанні про давньоруське боярське землеволодіння готовий вітати кожне слушне міркування, кожену нову вказівку, якщо навіть вони підривають мої власні уявлення про нього. Та для цього потрібні старанний аналіз відомого нам матеріалу чи ретроспективне вивчення пізніших явищ»²⁹.

Робота над проектом «Історії України-Руси» загалом вимагала від автора ґрунтовного знання історіографії проблеми та, за висловом В.Герасимчука, «муравлиного збирання жерел-документів»³⁰. Виявивши колосальну наполегливість, учений дав вітчизняній науці першу монументальну синтетичну працю, «неперевершену у використанні джерел і літератури»³¹. За обставин, коли до перших томів «Історії України-Руси» літературний і документальний матеріал був доволі обмежений, «обов'язком історика було витягти з нього по можливості все»³². Вірний своїм настановам, М.Грушевський приділяв виняткову увагу кожному новому виданню чи публікації. Підтвердженням цьому можуть слугувати ті епізодичні, але надзвичайно важливі згадки в листуванні історика з відомими вченими, котрі працювали на ниві славістики.

Так, готуючи другу главу першого видання 3-го тому – «Галицько-Волинська держава в XIII–XIV вв.» – М.Грушевський не міг обійти увагою навіть ті праці, які за різних обставин були видрукувані, але не випущені у

²⁶ *Линниченко І.А.* Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.* – Т. IX. – Кн. 1. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 80–102; Кн. 4. – С. 269–277; *Каманін І.* Из истории подложных документов: 1. Грамота галицкого князя Льва // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* – Кн. 20. – Вып. 1. – Отд. IV. – К., 1907. – С. 3–7.

²⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. III – Л., 1900. – С. 329. Див. також коментар О.Купчинського до статті М.Грушевського «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?»: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т. 7. – Л., 2005. – С. 651.

²⁸ *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького: З приводу статті проф. Линниченка // Там само. – С. 470–471.

²⁹ Там само. – С. 471.

³⁰ *Герасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // *ЗНТШ.* – Т. СXXXIII. – Л., 1922. – С. 10.

³¹ *Сисин Ф.* «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. – С. 3.

³² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. V – Л., 1905. – С. V–VI.

світ. Зокрема така доля спіткала підготовлений 1884–1885 рр. Петербурзькою академією наук збірник із перекладом російською мовою дослідження професора Празької торгівельної академії Я.Ржежабка (Режабка) про князя Юрія II («*Jiří II poslední kníže veškeré Malé Rusi*», 1883 р.) і долученням зауважень І.Линниченка, А.Куніка та ін. У своїх примітках до 3-го тому та бібліографічних коментарях (і першого, і другого видання), зокрема таких, як «Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болеслава» та «Література останніх десятиліть Галицько-Волинської держави», М.Грушевський не раз посилається на цю працю чеського історика, називаючи її «солідною монографією, що оживила дуже літературу сього часу і особливо мала важне значіння в питанні про особу Юрія II»³³. Адже саме Я.Ржежабек уперше навів низку аргументів, що дозволили йому ототожнити постать Юрія II з Болеславом Тройденовичем. Цю версію прийняли майже всі тогочасні дослідники епохи Галицько-Волинського князівства, зокрема й М.Грушевський³⁴.

Добре орієнтуючись у наукових новинках, 9 травня (за ст.ст.) 1900 р. М.Грушевський звернувся до колишнього випускника Університету св. Володимира, учня В.Антоновича, професора Новоросійського університету, авторитетного знавця історії Галицької Русі І.Линниченка з проханням:

«Я в цей час пишу історію Галичини в 1 пол. XIV віку (для Історії України-Руси, III). Не знаю, чи з'явилася друком Ваша стаття про роботу Режабка, але через те, що на неї були вже посилання в пресі, мені в усякому випадку хотілося б прийняти її до уваги. Чи не могли б Ви прислати хоча б відбитку її чи хоч коректурні аркуші?»³⁵.

Цей лист – надзвичайно важливе джерело не лише до відтворення творчої лабораторії історика, але й аргумент щодо визначення крайніх дат підготовки тексту першого видання 3-го тому «Історії України-Руси»: щонайменше у травні 1900 р. учений уже активно працював над ним. Уже 5 липня того року на засіданні Історично-філософської секції НТШ завершено працю розглянули та схвалили до друку як 3-й том «Збірника Історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка», а якщо б обсяг її перевищив 35 аркушів – поділити на два томи «Збірника». Проте, за бажанням автора, окрема

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – Л., 1900. – С. 562; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. III. – Л., 1905. – Вид. 2-ге. – С. 524.

³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 569–571; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. III. – Вид. 2-ге. – С. 529–530.

³⁵ Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – Ч. 1/4. – С. 543. І.Линниченко присвятив Юрієві II спеціальну розвідку «Юрий II, последний князь Малой Руси», опубліковану на шпальтах «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» 1888 р. (кн. 2). У 1894 р. він захистив докторську дисертацію «Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.», котра 1899 р. в перекладі українською М.Павлика та з передмовою М.Грушевського вийшла як 7-й том «Руської історичної бібліотеки» під назвою «Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст». Про взаємини М.Грушевського та І.Линниченка див.: *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 92–103; *Хмарський В., Белоусова Л. М. С.* Грушевський та одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С. 61–68; *Музичко О.* Михайло Грушевський та Іван Линниченко: нові штрихи до історії взаємин двох істориків // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Вип. 11. – К., 2010. – С. 281–291.

відбитка мала вийти в одному томі³⁶. Урешті обидва рішення було реалізовано за протоколом секції.

Тим часом, відгукнувшись на прохання колеги, одеський професор уже 12 травня (за ст.ст.) 1900 р. надіслав свою працю «Замечания И.А.Линниченка на статью г. Режабка о последнем князе всей Малороссии Юрие II»³⁷. Вдячний М.Грушевський у примітках до першого видання 3-го тому зауважував, що «користав з відбитки, позиченої мені автором», неодноразово посилався на заваги І.Линниченка та полемізував з окремими їх положеннями³⁸.

У подальшому, працюючи над другим виданням 3-го тому, М.Грушевський із нетерпінням чекав виходу збірника про останнього представника галицької династії – Юрія II Болеслава. Відомості про підготовку його до друку, яка після чергової невдалої спроби 1900–1901 рр. активізувалася на початку 1905 р., паралельно з опрацюванням другого видання 3-го тому «Історії України-Руси», український учений отримував від одного з редакторів та авторів збірника – академіка Петербурзької академії наук О.Лаппа-Данилевського³⁹. Так, 10 квітня (за ст.ст.) 1905 р. останній відповідав на прохання М.Грушевського:

«Сборник материалов и исследований о Юрие II ещё не вышел в свет [..]. Хотя Вы едва ли найдёте в сборнике (в теперешнем его виде) много нового, я вышлю его Вам на днях. Со своей стороны я был бы очень благодарен Вам, если Вы по отпечатании листов III тома (если 2-е издание его не выйдет к осени, т.е. к 1 сентября), имеющих отношение к Юрию II, были бы настолько добры и прислали их мне»⁴⁰.

У довгоочікуваному збірнику М.Грушевського цікавила не лише праця Я.Ржежабка, але й додатки та зауваження до неї, долучені тексти грамот галицьких князів, розвідка О.Лаппа-Данилевського про печатки останніх галицько-володимирських володарів. На жаль, на час другого видання 3-го тому збірника «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси» так і не вийшла друком, побачила світ лише 1907 р. і наступного року була прорецензована М.Грушевським⁴¹. Отже, готуючи перевидання, учений скористався друкарськими відбитками збірника, які надійшли до Львова від О.Лаппа-Данилевського.

³⁶ Хроніка українсько-руського Наукового товариства імени Шевченка у Львові. – Ч.3 (май – серпень). – Л., 1900. – С.5.

³⁷ Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського. – С.544.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.562, 564, 567–570, 576–577; Його ж. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.103, 127, 132, 135–137.

³⁹ Під час цієї спроби на прохання одного з авторів збірника – С.Пташицького – М.Грушевський надіслав список новітньої літератури за темою, що вийшла після статті Я.Ржежабка (див.: Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського. – С.545; Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований, сообщённых О.Гонсиоровским, А.А.Куником, А.С.Лаппо-Данилевским, И.А.Линниченко, С.Л.Пташицким и И.Режабком. – Санкт-Петербург, 1907 // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.16. – Л., 2012. – С.47–49.

⁴⁰ «Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности»: Письма А.С.Лаппо-Данилевского М.С.Грушевскому: 1905–1914 гг. / Публ. та прим. И.Б.Матяш // Исторический архив (Москва). – 2002. – №4. – С.139.

⁴¹ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.47–49.

До названої збірки ввійшли не лише зауваги І.Линниченка на статтю Я.Ржежабка, написані 28 грудня (за ст.ст.) 1884 р., але і його «Дополнения к “Замечаниям”» та «Дополнительные заметки»⁴². У бібліографічній примітці «Література останніх десятиліть Галицько-Волинської держави» до другого видання 3-го тому М.Грушевський відзначав, що «Дополнения к “Замечаниям”» І.Линниченко написав «з поводу першого видання сього тому моєї Історії»⁴³. На цій обставині він наголошував також у своїй рецензії на збірник «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси»⁴⁴. Ми не випадково детально зупиняємося на цьому сюжеті, оскільки у своїх доповненнях І.Линниченко висловив цілу низку критичних зауважень стосовно окремих сюжетів першого видання 3-го тому праці М.Грушевського. Тож цей текст одеського історика, підготовлений приблизно 1901 р., можна вважати першою та єдиною науково-полемічною рефлексією на 3-й том «Історії України-Руси»⁴⁵.

У своїх «Дополнениях к “Замечаниям”» І.Линниченко розвивав широку дискусію з приводу висновків М.Грушевського про незначну залежність Галицької Русі від татар; не погоджується із його сумнівами щодо достовірності джерела, яке вказує на час та обставини смерті дружини Юрія II; категорично заперечував гіпотезу, висловлену у відповідному розділі 3-го тому, що дружиною волинського князя Любарта Гедиміновича могла бути донька Юрія II, чим пояснюється його призначення галицько-волинським князем своїм евентуальним спадкоємцем⁴⁶. На всі ці репліки опонента М.Грушевський відреагував у другому виданні 3-го тому. Щодо залежності галицько-волинських земель від татар відстоював попередню позицію про її «розмірно легкий» характер; стосовно дружини Любарта наголошував, що висловлене ним припущення залишається гіпотезою у цьому складному для однозначного вирішення питанні⁴⁷.

Критичну студію одеського історика дослідники до цього часу не розглядали ані в контексті взаємин між М.Грушевським та І.Линниченком, ані в контексті оцінок сучасниками М.Грушевського його творчої спадщини⁴⁸. Власне, ці «Дополнения...» поклали початок довготривалій науковій полеміці, що

⁴² Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.81–112, 205–206.

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.525.

⁴⁴ Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.49.

⁴⁵ Ще в листі до М.Грушевського від 12 травня (за ст.ст.) 1900 р. І.Линниченко зауважував про необхідність доопрацювання своїх «Замечаний...» на статтю Я.Ржежабка: «Академія наук звернулася до мене з пропозицією випустити нарешті рецензію в світ і з питанням, чи не бажав би я зробити якісь додатки. Це мене дуже утруднює – стаття написана 16 років тому, і її треба було б зовсім переробити, так як в теперішньому вигляді вона вже застаріла» (цит. за: Хмарський В. Листування Івана Линниченка та Михайла Грушевського. – С.544). 3 листопада (за ст.ст.) 1900 р. він повідомляв М.Грушевському, що з Академії наук його «продовжують бомбардувати» щодо необхідності переробити «мої зауваги на Режабка» (див.: Там само. – С.545). За відомостями М.Грушевського, поданими в його рецензії на видання «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси», цю збірку, підготовлену ще 1884–1885 рр., уже в новому форматі було завершено на 1901 р., але вона не вийшла й цього разу (див.: Грушевський М. [Рец.]. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.48).

⁴⁶ Замечания И.А.Линниченка на статью г. Режабка о последнем князе всей Малороссии Юрие II // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. – С.109–112, 107.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.103, 127, 531–532.

⁴⁸ Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.281–291; Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). – К.; Дрогобич, 2008. – С.41–74.

продовжилася між І.Линниченком та М.Грушевським у 1904 р. з приводу ще одного сюжету 3-го тому «Історії України-Руси» – автентичності грамот галицького князя Лева⁴⁹. Підставою до дискусії, окрім спеціальної статті львівського професора «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?», послужили також його попередні висновки, анонсовані в першому виданні 3-го тому. М.Грушевський стверджував, що серед усіх відомих грамот Лева Даниловича «нема ані одної певної», зауважуючи при цьому у примітках, що І.Линниченко три з них «уважає можливим признати автентичними»⁵⁰.

Ця дискусія мала ще науковий характер, хоча М.Грушевський у своїй відповіді їй відзначав некоректність опонента, котрий спотворював його висновки⁵¹. Особливо ж обурювався заявою І.Линниченка про упередження думок автора «Історії України-Руси», вважаючи це «огульним осудженням» усієї праці, «майже недоступної російським читачам (у Росії забороненої через українську мову, якою вона написана)»⁵². І.Линниченко усвідомлював результати своєї безтактності, адже пізніше в листі до О.Лаппа-Данилевського від 5 серпня (за ст.ст.) 1906 р. зауважував: «Грушевский на меня сердит»⁵³.

Загалом поведінка І.Линниченка щодо перших трьох томів великого наративу М.Грушевського була сповнена суперечностей. З одного боку, ще 1900 р. він мав намір започаткувати при Одеському товаристві історії та старожитностей премію за найкращі праці з минулого «Південної Русі» та першою відзначити саме «Історію України-Руси», що свідчить про позитивне сприйняття проекту⁵⁴. З іншого боку, він уважав М.Грушевського тенденційним, зауважуючи в листі до О.Шахматова від 23 лютого (за ст.ст.) 1905 р.: «[...] в Истории Украины тенденция – разорвать русскую и малорусскую историю»⁵⁵. Власне від 1905–1907 рр. загострилися світоглядні суперечності двох учених, які стали відомими та підігрівалися в російських шовіністичних колах. Так, уже після виходу «Ілюстрованої історії України» М.Грушевського один з його

⁴⁹ *Линниченко И.А.* Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников. – С.80–102. Це була реакція І.Линниченка насамперед на статтю М.Грушевського «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва? Критично-історична розвідка», опубліковану у «ЗНТШ» (т.XLV, кн.1, Львів, 1902, с.1–22; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.442–460). Наступним кроком у цій полеміці стала стаття: *Грушевський М.* Ещё о грамотах кн[язя] Льва галицкого: По поводу ст[атьи] проф. Линниченка // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.IX. – Кн.1. – С.268–283 (передрук: *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького: З приводу статті проф. Линниченка // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.461–471).

⁵⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.III. – С.190, 558. Цю дискусію підсумував сучасний дослідник проблеми О.Купчинський. Він відзначив неабияку заслугу обох фахівців у вивченні грамот князя Лева та застосуванні методів оцінювання документів у контексті конкретних історичних умов (див.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження, тексти. – Л., 2004. – С.21–22). Водночас історик наголошує, що новинявлені матеріали, зокрема нові тексти грамот, суперечать категоричному твердженню М.Грушевського, позаяк на сьогодні дві грамоти князя Лева можна вважати автентичними (див. коментар О.Купчинського до статті М.Грушевського «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?» // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.651–652).

⁵¹ *Грушевський М.* Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького... – С.469–470.

⁵² Там само. – С.470.

⁵³ *Музичко О.* Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.284.

⁵⁴ Там само. – С.283.

⁵⁵ Там само. – С.284.

опонентів – професор Університету св. Володимира Ю.Кулаковський – звернувся до І.Линниченка з пропозицією «отхлопать самым ядовитым образом» названу працю, «поиздеваться над этой нелепостью»⁵⁶. У сенсі цих настанов він писав: «Тряхните стариной, распните пана Грушевского в издевательской статье, как Вы делали когда-то. Раз пропаганда фальшивых идей идёт неприкрыто, то должны же русские историки заступиться за Русь Нестора и “Слова о полку Игоревом”»⁵⁷. Так проявлялися змагання за історичну спадщину Русі та боротьба з дослідником, який узявся за демонтаж російського історичного нарративу⁵⁸.

Слід згадати, що перші претензії М.Грушевського на киеворуський період прозвучали ще в гімназійний період. Красномовною називають літературознавці його спробу поетичного перекладу українською мовою «Слова о полку Игоревім», здійснену приблизно 1884 р. Підзаголовок «Дума українська XII віку» свідчив про початки виразного усвідомлення майбутнім істориком основних віх розвитку українського народу та традицію вести відлік української історії від давньоруської доби, розвинену згодом у своїх наукових працях, зокрема «Історії України-Руси»⁵⁹.

Заключним акордом дискусії між М.Грушевським та І.Линниченком, яка спалахнула після виходу 3-го тому «Історії України-Руси», став «не зовсім академічний» виступ одеського професора – його відкритий лист уже керівникові Української Центральної Ради, в якому чітко відбилися світоглядні розбіжності вчених, їх українська та малоросійська ідентичності⁶⁰.

Науково-критичні зауваги І.Линниченка щодо змісту окремих сюжетів першого видання 3-го тому «Історії України-Руси» побачать світ лише 1907 р., натомість автора цікавила поточна реакція. Майже цілковито замовчували цей том, як і загалом завершений цикл давньої української історії (томи I–III), російські історики, насамперед через заборону поширення українських видань у Росії⁶¹. Не надто активним було й українське інтелектуальне середовище,

⁵⁶ Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.286. Про публіцистичну полеміку між Ю.Кулаковським та М.Грушевським див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.3. – Л., 2005. – С.418–423, 658–661, 669–670. На допис Ю.Кулаковського «Русским людям, именующим себя “украинцами”», опублікований 19 вересня (за ст.ст.) 1915 р. у шовіністичному «Киевлянині», та злобну статтю редактора цього часопису В.Шульгіна «Неблагодарное дело», спрямовані проти лідера українського руху та українства загалом, М.Грушевський відгукнувся двома публіцистичними виступами: «Гліний прах» і «Камінь спотикання».

⁵⁷ Музичко О. Михайло Грушевський та Іван Линниченко. – С.286.

⁵⁸ Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.108.

⁵⁹ Бурлака Г. Лектура Михайла Грушевського доуніверситетських часів // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.18. – К., 2013. – С.304; Дума про військо Игореве: Дума українська XII віку / Переклав з староукраїнської на сучасну мову М.Грушевський // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.12. – Л., 2011. – С.347–350.

⁶⁰ Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии: Открытое письмо проф. М.С.Грушевскому. – Петроград; Одесса, 1917. Перша частина брошури була написана відразу після виходу статті «Звичайна схема “русской” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства» М.Грушевського. Піддавши критиці цю революційну студію, а отже й концепцію українського націєтворчого гранд-нарративу М.Грушевського, І.Линниченко доповнив свою «працю» публіцистичними випадками щодо майбутнього устрою України. Він заперечив можливість існування незалежної української держави, обґрунтовуючи це тезою про брак серед українського народу державотворчого потенціалу.

⁶¹ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.230.

на що вчений нарікав у листі до Ф.Вовка від 26 серпня (за ст.ст.) 1902 р.: «[...] з українців навіть ніхто рецензії дати не спромігся! А як стогнали за “українською історією”»⁶².

Окрема рецензія на 3-й том першого видання великого нарративу М.Грушевського так і не вийшла. Лише наприкінці 1902 р. коротко висвітлив його зміст В.Доманицький, подавши в «Киевской старине» огляд перших трьох томів корпусу:

«Два роки тому у Львові вийшов у світ уже третій том повної “Історії України”, вельми цінної й капітальної праці відомого вченого, проф. М.Грушевського, – праці, відсутність якої в нашій літературі давно й сильно давалася взнаки... Тепер ця велика прогалина починає заповнюватися: ми маємо три солідні томи історії нашого краю й народу рідною мовою»⁶³.

Далі автор нарікав на індивергентизм російських та українських істориків, які обійшли увагою цю «солідну працю». Полишаючи на «шп. присяжних істориків» критичний розгляд трьох томів «Історії України-Руси», що побачили світ на той час, В.Доманицький подав лише загальну характеристику кожного тому. Щодо змісту 3-го, автор наголошував на ґрунтовних висновках М.Грушевського стосовно розвитку Києва після навали Батия, відзначав особливу важливість глави про суспільно-політичний устрій українських земель в XI–XIII ст. та насиченість цікавими фактами глави про тогочасний побут і культуру, поступове утвердження християнства⁶⁴.

За обставин, що склалися, М.Грушевський мусив і сам подбати про поширення національної схеми української минувшини, наукових концепцій, закладених в «Історії України-Руси». У 1904 р., використавши трибуну «Журнала министерства народного просвещения», у спеціальному огляді про видавничі проекти очолюваного ним Наукового товариства імені Шевченка у Львові інформував також і про власний корпус з української історії⁶⁵. Подаючи загальну тематичну характеристику глав 3-го тому, особливий наголос учений зробив на підрозділі, присвяченому «Угорській Русі». Саме він, на думку автора, «цікавий своєю цілковитою новизною», оскільки презентований угорськими документами XII–XIII ст. про угорські провінції, заселені русинами⁶⁶. Наприкінці власного огляду М.Грушевський наголошував:

«Я дозволив собі детальніше викласти схему мого курсу, заяк, за винятком нещодавно надрукованого в “Киевской старине” огляду перших трьох томів, я не знаходив у російській

⁶² Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – Т.2 / Ред. Л.Винар; упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. – С.167.

⁶³ Доманицький В. [Рец.]. Історія України-Руси проф. Михайла Грушевського. Видання Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1898–1900 рр. Томи I (1–495), II (1–403), III (1–700) // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.46. – Кн.1. – Л., 2015. – С.71.

⁶⁴ Там само. – С.74–76.

⁶⁵ Грушевский М. Львовское учёное общество им. Шевченко и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал министерства народного просвещения. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1904. – С.117–148 (укр. передрук див.: Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.7. – С.505–532).

⁶⁶ Там само. – С.512.

науковій літературі жодних відомостей про нього, тим часом особи, що займаються історією давньої Русі й західноруською історією, можуть знайти у ньому не одну корисну вказівку»⁶⁷.

У контексті презентації засад української історичної науки та її найвагомішого здобутку – «Історії України-Руси» – слід розглядати й статтю М.Грушевського «Звичайна схема “русской” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства»⁶⁸. Ця праця стала справжньою «концептуальною революцією», відокремивши український і російський наративи⁶⁹. Головною тезою про те, що «общерусской» історії й не може бути, як нема «общерусской» народності», український історик підкреслив штучність історичної схеми імперського наративу та наголосив на праві кожної зі східнослов’янських народностей на власну історію⁷⁰. Автор окреслив схему «нової конструкції історії східного слов’янства», закладену в перших томах «Історії України-Руси», що, безперечно, стало викликом російській історіографії та індивідуальним подвигом ученого⁷¹. Як слушно відзначав Я.Ісаевич, «Звичайна схема...» легітимізувала український національний рух та його домагання⁷². Ідучи за цією тезою, можемо зауважити, що своєю програмною статтею М.Грушевський легітимізував насамперед концепцію «Історії України-Руси» про самобутні витоки української народності.

Дбаючи про вихід українського національного наративу на арену російської історіографії, М.Грушевський переймався не задоволенням власних наукових амбіцій, а насамперед прав української нації. Нагальна ж потреба репрезентації української національної ідеї не лише в російському, але й у світовому науковому просторі змушувала вченого задуматися над перекладом

⁶⁷ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.7. – С.514.

⁶⁸ *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Статті по славяноведению. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.298–304 (передрук: *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – С.75–82). Узгоджуючи умови майбутньої співпраці М.Грушевського з академічним виданням «Статті по славяноведению», його редактор В.Ламанський наголошував:

«Что касается до малорусского языка, то скажу откровенно, – ни одному великорусу малорусская речь не представляет никаких трудностей, а тем более славистам, знакомым со всеми слав[янскими], зап[адными] и вост[очными] наречиями; но не мне только, а и такому малорусу, как покойный Потебня, галицко-русский язык учёных статей и исследований казался малопонятным. В одном из своих писем ко мне, незадолго до смерти, он выразился о нём несколько сильнее и резче. В виду этого я полагаю бы, если статья малорусская будет иметь интерес общерусский и даже общеславянский, необходимым приложить её русский перевод; если же она будет иметь интерес чисто местный, т. е. австрийско-галицко(польско)-русский, то ограничиться изложением (кратким) её содержания»

(див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.584. – Арк.2). Усвідомлюючи, що його «Звичайна схема...» має не лише «общерусское», але й «общеславянское» значення, М.Грушевський принципово подав її українською мовою, знайомою всім славистам, яким вона насамперед і адресувалася.

⁶⁹ *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.157.

⁷⁰ *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії... – С.81.

⁷¹ Там само. – С.82.

⁷² *Ісаевич Я.* Праця Михайла Грушевського «Про дві схеми східноєвропейської історії» – історіографічний і політичний контекст // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Л., 1995. – С.83–90.

своїєї праці як російською, так і німецькою чи французькою мовами, або підготовкою популярного видання на цих мовах. Тут М.Грушевському пригадалася, імовірно, думка відомого антрополога, етнографа та археолога Ф.Вовка, який ще 1895 р., пояснюючи свою співпрацю з різними європейськими виданнями, писав із Парижа:

«Пишу ж я туди [...] задля того, щоб хоч потроху заводити українську працю до загально-європейської науки, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна і щоб добитись признання її коли не у політиці, то хоч у науці. [...] Поки ми діждемо, що наші наукові праці читатимуть по-українському, нам треба самим іти назустріч до європейської науки і прямувати до того, щоб у неї нас приймали як своїх»⁷³.

Львівський професор солідаризувався з цією думкою лаконічною відповіддю: «Цілком признаю популяризацію нашої науки в Європі»⁷⁴. А коли усвідомив невідкладність вирішення цієї проблеми, саме Ф.Вовка він одним із перших інформував про власні наміри: «Свою “Історію” я хотів би бачити в перекладі на якусь світову мову. Не тільки тому, що не хотів би, аби деструктори моєї роботи занапали її в українським видання [...], але також і тому, що се причинилося й до популяризації нашої національної ідеї»⁷⁵. У відповідь Ф.Вовк радив: «Поки що скажу тільки, що видати Вашу працю у якій-небудь світовій мові конче треба, бо інакше справді вона дійде до європейської науки хіба через півсотні літ»⁷⁶.

Про плани вченого вивести свої наукові студії, власне історію українського народу на європейську арену, свідчать і його щоденникові нотатки. Так, за два дні після відзначення 37-річчя, 19 вересня (за ст.ст.) 1903 р., спілкуванням із багатолітнім «другом» – щоденником, М.Грушевський намагався подолати чергову депресію, причиною якої були «гадки про те, що мині не удалося досягнути відповідного успіху своєю науковою роботою, що мене не поважають в львівських кругах народовецьких, чи властиво – не уважають потрібним показувати поважанню»⁷⁷. Особливе занепокоєння викликала справа життя, фундаментальна історія України:

«Все лізло до голови, що за п'ять майже літ вона [“Історія України-Руси”] і все, що в ній, зісталося в наук[ових] кругах незвісним (особливо прикро вразило мене систематичне замовчування у Нідерле, “Sl[ovanské] Starož[itnosti]”⁷⁸, що я тепер читав – одні

⁷³ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.106–107.

⁷⁴ Там само. – С.109.

⁷⁵ Там само. – С.167.

⁷⁶ Там само. – С.169–170.

⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.65.

⁷⁸ Ідеться про перший том фундаментальної праці чеського археолога, етнографа, історика-славіста Л.Нідерле – «Слов'янські старожитності» («Slovanské Starožitnosti»), що побачив світ у Празі 1902 р. У 1899 р. в редактованому Л.Нідерле часопису «Věstník Slovanských Starožytností» було опубліковано першу розлогу рецензію М.Кордуби на 1-й том «Історії України-Руси» М.Грушевського (див.: Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.10/11. – К., 2006. – С.631–639; Тельвак В. Перший том

не знають, а другі промовчують, і землячки грають в руку ворогам!) [...]. Прикре почуте, що я не можу скинутися сих прикрасей, сильно гнітило мене. Але тепер я чую себе ліпше фізично і морально [...]. З приємністю переглядаю нову літературу, доповняю І т[ом] «Історії» й реферую для «Записок». Може німецький переклад і скорочені курси – французький і руський – можуть мині проломити замовчування польських і російських шовіністів і незнання інших?», – підсумовував свої настрої та окреслював плани львівський професор⁷⁹.

Незадоволення відсутністю посилань на «Історію України-Руси» в першому томі «Слов'янських старожитностей» одного з найавторитетніших фахівців зі слов'янської історії й етнології – чеха Л.Нідерле слід також розглядати в контексті бажання М.Грушевського прокласти шлях своїй праці в Європу й Росію. Фундаментальна праця Л.Нідерле, котра відразу викликала неабиякий інтерес серед славістів, могла «відкрити шлязи» для українського національного нарративу водночас у двох важливих напрямках – європейському й російському.

Торувати шлях до презентації своїх наукових ідей в Європі М.Грушевському допомогло запрошення Російської вищої школи суспільних наук у Парижі прочитати курс з української історії, яке він із задоволенням прийняв⁸⁰. Тематику лекцій фахівець активно обговорював в епістолярному діалозі з Ф.Вовком, котрий ініціював кандидатуру М.Грушевського⁸¹. Свій курс дослідник назвав «Очерк истории украинского (малорусского) народа», про що повідомляв Ф.Вовкові ще під час його підготовки⁸². Упродовж 19 квітня – 4 травня (за н.ст.) 1903 р. львівський професор прочитав вісімнадцять лекцій з історії України від найдавніших часів до національного відродження ХІХ ст. (по дві тричі на тиждень, з 10.00 до 12.00), а сам курс «піднявся один з більших видавців парижських видати своїм коштом на французькій мові»⁸³. Повернувшись, учений відразу взявся за підготовку тексту з метою видання його російською та французькою мовами. Першим вирішив реалізувати «французький проект», з яким не пощастило через «трудности з перекладом»⁸⁴. Спочатку М.Грушевський надіслав рукопис М.Ге – синові відомого художника. Проте, як свідчать листи його самого та Ф.Вовка, котрий активно допомагав

«Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.17. – К., 2007. – С.16–38; *Його ж.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників. – С.54–56). Наукові взаємини українського й чеського фахівців були довготривалими, не позбавленими дискусій, часом із політичним забарвленням (див.: *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.134–137).

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.65–65 зв.

⁸⁰ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.231.

⁸¹ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.172, 175–183.

⁸² Там само. – С.179.

⁸³ Літературно-науковий вістник. – Т.ХХІІ. – Кн. VI. – Л., 1903. – С.224–225.

⁸⁴ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.232.

щодо історичної термінології, перекладачеві забракло фахових знань історії та й часу⁸⁵. До того ж, як згодом з'ясувалося, «він зовсім не знає о стільки фран[цузької] мови, щоб за це братись!»⁸⁶. Через домовленість із видавництвом М.Грушевський поспішав, постійно підганяючи М.Ґе, але цей поспіх результату не дав. Так було згаяно більше року. Із серпня 1904 р. за переклад із великим захопленням узялася В.Ґончарова, проте після лютого 1905 р. співпраця і з нею обривається⁸⁷. Французький текст нарисів історії українського народу світ не побачив. Така ж доля спіткала пізніше й ідею англomовного перекладу, ініційованого громадсько-політичним діячем і публіцистом В.Степанківським⁸⁸.

Не менше проблем, щоправда іншого характеру, випало й на долю російського видання «Очерка...»⁸⁹. Імовірно розчарований затягуванням французького перекладу, із початку 1904 р. учений активно береться за реалізацію проекту російською мовою, уважаючи цей крок «одиноким способом відчинити дорогу своїм науковим публікаціям до Росії»⁹⁰. Нагальність цієї праці львівський професор обґрунтовував також у щоденнику (запис від 13 березня (за ст. ст.) 1904 р.): «В сих місяцях я багато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризування нашої роботи. Я багато помилюся, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо забагато інтересованих contra»⁹¹.

На допомогу прийшли колеги та приятелі з Петербурґа: М.Карєєв, М.Славинський, О.Лотоцький, П.Стебницький, які вели перемовини з видавцями, дбали про цензурний дозвіл, рецензії та розповсюдження книги. Особливу активність щодо «організації» рецензій на шпальтах російських часописів проявив О.Лотоцький. Уже через два місяці після виходу «Очерка...», 14 грудня (за ст.ст.) 1904 р., він звітував: «Після рецензій книжка піде ще

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.9. Цей корпус листів свідчить, що М.Ґе працював над «Очерком...» від червня 1903 до листопада 1904 рр., переклавши одинадцять глав. Див. також: Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.187, 189–190, 192–193, 195–196, 204, 206.

⁸⁶ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.206.

⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.423. В одному з листів до М.Грушевського від 9 листопада (за н.ст.) 1904 р. В.Ґончарова висловлювала своє враження про «Очерк...»:

«Ваша книга в высшей степени интересна. Она даёт совершенно новый взгляд на историю Руси; в верности и логике Ваших выводов сомневаться невозможно. Прочтав Вашу книгу, невольно является желание ближе ознакомиться с теми источниками, на которые Вы указываете и, прежде всего, с Вашей Историей Украины; надеюсь её найти в Национальной или Женевской библиотеке»

(див.: Там само. – Арк.13 зв.). Найвірогідніше, причиною згорання співпраці був також неякісний переклад. Про свій рівень володіння французькою мовою сама В.Ґончарова зізнавалася: «Максим Максимович [Ковалевский] очевидно в своём отзыве преувеличил мои познания во французском языке» (Там само. – Арк.4 зв.).

⁸⁸ *Грич І., Тодійчук О.* Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 8/9. – К., 2004. – С.637–638, 648–652.

⁸⁹ *Грушевський М.* Щоденник [1904–1905 рр.] / Підгот. до друку І.Грича, О.Тодійчук // Український історик. – 2006–2007. – Ч.4/1–2. – С.16, 18–19, 21, 23, 26. Докл. див.: *Кавунник В.* Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.22. – Л., 2015. – С.V–XLII.

⁹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII.

⁹¹ *Грушевський М.* Щоденник... – С.24.

швидше. Такий успіх ще більше звертає на себе увагу [...]. Сердечно Вас з тим здоровлю! І як все щасливо склалося навіть з цензурою. Місяцем раніше або пізніше книжка ні за що не прошла б!»⁹². За дослідженнями В.Тельвака, на перше видання «Очерка истории украинского народа», яке сприяло ознайомленню російського суспільства з національною моделлю української минушнини та започаткувало широке обговорення наукової концепції М.Грушевського у професійних колах, відгукнулися більшість російських історичних часописів. На сьогодні відомо про 13 рецензій на перше видання «Очерка...», які з'явилися впродовж 1905 р.⁹³ Авторами були О.Яцимирський, М.Чечулін, В.Сторожев, Г.Житецький та ін.⁹⁴ Відзначаючи наукове значення видання, висловлювалися й зауваження полемічного характеру, які стосувалися насамперед спадкоємності державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства. Були, як зауважував сам М.Грушевський, і злобні «голоса из оврага», що лунали з вуст опонентів українства з правомонархічного табору⁹⁵.

Сам же вчений надавав особливої ваги виданню, нотуючи у щоденнику: «Коли б і не довів “Історії”, то “Очерк” дає все ж провідну гадку»⁹⁶. І дійсно, саме після останнього російські рецензенти вже не випускали з поля зору й велику історію М.Грушевського. До них, слідом за публікацією німецькомовного перекладу 1-го тому «Історії України-Руси», активно долучилися європейські дослідники. Перспективу виходу праці найавторитетнішого українського фахівця мовою тогочасної науки оцінив учень М.Грушевського – С.Томашівський. В очікуванні цього епохального видання він передбачав, що це «зробить честь не тільки авторові, але й нації; аж тоді почнеться правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного світа нашою минувиною і теперішнім положенням»⁹⁷. Задуманий ще 1900 р., проект побачив світ лише 1906 р. у перекладі Ф.Носсіґ та за редакторського опрацювання перекладу І.Франком⁹⁸. Про надзвичайне зацікавлення прадавньою історією Східної Європи загалом, та генезою українського народу зокрема, свідчать численні рецензії й огляди на видання, які подали українські (І.Франко, С.Томашівський, В.Милькович), польські (А.Брікнер, Ф.Равіта-Ґавронський), чеські (К.Кадлець, Я.Славік),

⁹² Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.22. – С.486.

⁹³ Там само. – Т.46. – Кн.1. – С.576–578.

⁹⁴ Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.Х. – Дрогобич, 2006. – С.350; Його ж. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С.63–70.

⁹⁵ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Изд. 2-е, доп. – Санкт-Петербург, 1906. – С.ПІ; Тельвак В. «Ереснарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М.Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.20. – К., 2010. – С.135–136.

⁹⁶ Грушевський М. Щоденник... – С.57 (запис від 13–14 червня 1905 р.).

⁹⁷ Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М.Грушевський – Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904) // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.46. – Кн.1. – С.113. Про оцінку цього перекладу українською громадськістю (в тому числі І.Франком, С.Томашівським) див.: *Syn F. Introduction to the History of Ukraine-Rus' // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Fedoruk Ja. Overcoming Historical Stereotypes and Analyzing Ukrainian Foreign Policy, 1655–57 // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol.9. – Book 2. – Part 2. – Edmonton; Toronto, 2010. – P.XXIX–XXX.*

⁹⁸ Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – Bd 1. – Leipzig, 1906.

німецькі (Р.Штібе, О.Геч, Л.Гетц), румунські (Н.Йорга) дослідники⁹⁹. Ця широка наукова дискусія, часом доволі неприємна, як-от «огидна» рецензія чернівецького професора, прихильника москвофільського табору В.Мильковича, відіграла визначальну роль у поширенні концепції М.Грушевського про витоки українського народу¹⁰⁰. Сам же вчений, сприймаючи або заперечуючи висновки колег, підсумовував: «Перейшовши всі закиди, набрав я великого поважання до свого І тому»¹⁰¹. Загалом із виходом німецькомовного тому «Історії України-Руси» українська історія вперше стала об'єктом широкої наукової полеміки у середовищі європейських дослідників-славістів.

Одночасно з поширенням ідей «Історії України-Руси» шляхом підготовки перекладів та популярних курсів, базованих на головній концепції гранд-наративу, учений змушений був виборювати право на допущення своєї великої історії в Росію. М.Грушевський устиг скористатися коротким періодом певної лібералізації суспільно-політичного життя в імперії, пов'язаним із призначенням на посаду міністра внутрішніх справ П.Святополка-Мирського. Неповні п'ять місяців його діяльності (з 26 серпня 1904 по 18 січня (за ст.ст.) 1905 рр.) з відчутним послабленням репресій та нагляду за пресою, із перспективами демократичних реформ назвали «весною російського життя» й «епохою довіри». На 27 жовтня (за ст.ст.) 1904 р. М.Грушевський уже підготував на ім'я новопризначеного міністра звернення «про дозвіл “Історії”»¹⁰². Остаточний варіант було завершено 1 листопада (за ст.ст.) 1905 р.¹⁰³ У виявленому нещодавно листі (чернетці), зокрема, наголошувалося на заборонах українського слова, які посилювалися з Емським указом 1876 р. і торкнулися безпосередньо й головної праці автора звернення:

«Между различными употреблениями, сделанными из этого указа цензурною практикою, было также воспрещение к обращению в России всякого рода научных изданий на украинском языке, изданных за границей (даже издания исторических документов и этнографических текстов). Это запрещение, между прочим, тяготеет на моём издании “История Украины-Руси”. Этот большой, строго научный, предназначенный для специалистов труд (четыре тома, вышедшие доселе и обнимающие историю Южной Руси до конца XVI века, заключают в себе около

⁹⁹ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С.78–90. Текст рецензій див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.46. – Кн.1. – С.157–196.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.158 зв.; Тельвак В. Михайло Грушевський *contra* Володимир Милькович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ ст.) // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.* – К., 2005. – С.255–269; *Його ж.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського. – С.681–701.

¹⁰¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.162–163 зв.

¹⁰² Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – Т.1 / Упор. Г.Бурлака; ред. Л.Винар. – С.152 (лист від 9 листопада (27 жовтня) 1904 р.). Щодо термінів подачі листа вчений консультувався з відомим діячем українського руху в Петербурзі О.Лотоцьким. У своїх листах до львівського професора той повідомляв: «Про петицію до Мірського напишу як пораджує де з ким» (4 жовтня (за ст.ст.) 1904 р.); «З листом до Мірського треба заждати ще який тиждень, – на се есть причины. Я Вам напишу, коли можна буде» (13 жовтня (за ст.ст.) 1904 р.); «Писати Мірському вже можна» (21 жовтня (за ст.ст.) 1904 р.) (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.84 зв., 88 зв., 315 зв.).

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1285. – Арк.291–292.

2500 страниц) “абсолютно воспрещён” в России и весьма часто не пропускается цензурою на адреса профессоров университетов и даже столичных учёных заведений наиболее значительных. Смею думать, что это исключение из научного обращения книги, заключающей в себе труд моей жизни, не только в высшей степени тяжело для меня, но неприятно также и для учёных, работающих в России по вопросам, касающимся истории Южной Руси»¹⁰⁴.

Урешті «кінець 1904 р. приніс мені радісну вістку – допущення до Росії Історії»¹⁰⁵. Уже 24 листопада (за ст.ст.) 1904 р. російське міністерство закордонних справ за дорученням Головного управління у справах друку направило повідомлення про дозвіл консулові у Львові¹⁰⁶. Своєю чергою консульство 3 грудня звернулося до дирекції львівської поліції з проханням повідомити професорові М.Грушевському про дозвіл на ввіз до Росії виданого ним «утвору під заголовком “Історія України-Руси”»¹⁰⁷. Поліція виконала цей припис, відправивши 14 грудня на ім'я історика лист¹⁰⁸. Приємна несподіванка надійшла на віллу Грушевських за три дні пополудні, і з цієї нагоди, як обіцяв, на наступний день М.Грушевський «учредив торт»¹⁰⁹. А вже 22 грудня (за ст.ст.) 1904 р. він сповіщав братові Олександрові: «Я маю також приємну новину. На лист мій, писаний 1/XI до Мірського в справі дозволу моєї “Історії” до Росії, дістав сими днями повідомлення від консуля, що “Історію” допущено. Се так приємно, що боюсь вірити, коли на практиці не провірю!»¹¹⁰ У відповідь молодший брат радо вітав старшого: «Какой хороший рождественский подарок – дозволение “Історії”»¹¹¹.

Інформація про дозвіл блискавично поширювалася серед читачів, які з нетерпінням чекали на видання. «Интересуясь историей родной Украйны», мешканець стародавнього містечка Луків А.Денисенко наважився звернутися до автора з листом, в якому прохав підтвердити відомості про дозвіл ввезення до Росії його праці та вказати місце, де її можна придбати¹¹². Щиро вітав М.Грушевського з цією подією В.Доманицький у листі від 16 лютого (за ст.ст.) 1905 р.: «Поздоровляю Вас з проломом в цензурному мурові Вашою “Історією”! Се дуже гарно. Дай Бог, щоб за прикладом “Історії” – пішли “Записки”, “Вістник” і усі видання Товариства»¹¹³.

Загалом у період між першим і другим виданнями 3-го тому, тобто між 1900 та 1905 рр., учений «відсував [...] все, що можна було відсунути» задля реалізації «задачі свого життя»: працював над підготовкою

¹⁰⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.159–161 зв.

¹⁰⁵ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.233.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.44 зв.

¹⁰⁷ Там само. – Арк.44.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Грушевський М. Щоденник... – С.32.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1285. – Арк.291–292.

¹¹¹ Там само. – Спр.277. – Арк.360.

¹¹² Там само. – Спр.303. – Арк.308.

¹¹³ Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2006. – Т.3 / Упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – С.350.

4–5-го, другим виданням 1–3-го томів¹¹⁴. Часом, коли від втоми впадав у відчай, страшила думка про перспективу «стратити можливість інтензивної умислової роботи», а шкодував найбільше за тим, «що “Історія” не буде докінчена»¹¹⁵. Крім того, чимало часу вимагала робота в НТШ, «Записках НТШ» та «Літературно-науковому вістнику», виснажували й безкінечні конфлікти в товаристві¹¹⁶.

Головною причиною непорозумінь у НТШ було бажання галицького політикуму перетворити інституцію на такий собі партійний осередок, чому активно протистояв його голова. «Товариство не може бути рекламою для політичних партій, бо є не політичне, а науково-культурне, і з принципу тримається якнайдалше від усього, що пахне політикою», – наголошував учений¹¹⁷. До того ж голову НТШ звинувачували в диктаторських нахилах. Утім пізніше, за 10 років після остаточного відходу М.Грушевського з посади голови товариства, його львівський приятель К.Студинський у листі від 23 вересня 1922 р. писав:

«Коби Ви вже могли до нас вернути! Віджило би наукове життя, змігся би видавничий рух, а то стоїмо на місці без Вашого проводу. Недавно сказав [Пларіон] Свенціцький: “Говорили про проф. Г[рушевського], що він диктатор. Дай нам, Боже, якнайбільше таких диктаторів, що видаватимуть рік річно 15 томів і грошей на се розбудуть!”»¹¹⁸.

Після чергових протистоянь, зокрема й «резигнації» з голови товариства в липні 1901 р.¹¹⁹, історик тримав рівновагу, реально оцінюючи свої здобутки. Друзі та приятелі надсилали листи з проханнями не ухилитися від керівництва справами «вищої наукової інституції, яка, за Вашим проводом, осягла великого культурного значіння для нашого народу»¹²⁰. Невдовзі після повторних виборів головою НТШ, що відбулися 2 лютого (за н.ст.) 1902 р.¹²¹, М.Грушевський занотував у щоденнику:

¹¹⁴ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.231–233; *Його ж.* Щоденник... – С.15–74; *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // Український історик. – 2007–2008. – Ч.3–4/1–2. – С.200–203.

¹¹⁵ Грушевський М.С. Автобіографія. 1906 р. – С.210–211; *Його ж.* Щоденник... – С.22.

¹¹⁶ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.230. Інколи виникало емоційне бажання зректися редагування «ЗНТШ», про що свідчать щоденникові нотатки: «“Записки” б покинути, бо досить все-таки дуже багато роботи, хоч є в тім деяка приємність, щоб їх видавати, не кажучи про потребу суспільну» (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.18). Див. також: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Л., 2006. – С.66–82.

¹¹⁷ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції «Діла») // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – С.120–121.

¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.96. – Арк.736–737 зв.

¹¹⁹ Грушевський М.С. Автобіографія. 1926 р. – С.230–231.

¹²⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.59 зв. (лист від 12 (25) січня 1902 р. за підписом П.Стебницького, О.Лотоцького, Д.Мордовця).

¹²¹ Детальний опис цих загальних зборів НТШ та протистояння «партії Грушевського» й «партії опозиції» подано в нововиявленому листі учасника події І.Труша до С.Сфремова від 15 лютого (за н.ст.) 1902 р. (див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ. – Ф.120. – №448).

«Безперечно, ворогам удалося мене побити в Наук[овому] тов[аристві] ім. Ш[евченка], але що з того? Може я опаную позицію наново, може не опаную, але що з того? Чому й не бути побитим? Чому як раз мати претензію все побіждати? В кождім разі вложена мною робота свої сліди лишила, в загальній сумі народнього розвою не була безрезультатна, а навіть і п'ятно моєї індивідуальности – коли сим дорожити – виразно відбила»¹²².

Справа життя надавала енергії, і вже за короткий час, на Великдень, 14 (27) квітня 1902 р., учений визначив власні пріоритети: «Треба концентруватися більше коло Історії»¹²³. На цей час він уже завершив роботу над текстом 4-го тому та розпочав 5-й, маючи намір видати їх разом¹²⁴. Проте життя внесло свої корективи.

Окрім піднесення допущення «Історії України-Руси» в Росію принесло нові проблеми, адже «не було чого по тім дозволі до Росії післати»¹²⁵. 2-й і 3-й томи праці розійшлися, «треба було ладити нове видання, яке я хотів основно переглянути»¹²⁶.

Так виглядали найближчі плани М.Грушевського на початок 1905 р., який він присвятив насамперед перевиданню 2–3-го томів «Історії України-Руси». За короткий час підготувавши 2-й том (28 грудня 1904 – 29 березня (за ст.ст.) 1905 рр.)¹²⁷, учений узявся за 3-й.

Процес підготовки перевидання 3-го тому «Історії України-Руси» залишив по собі два джерела, які, без перебільшення, можна назвати справжньою творчою лабораторією вченого: щоденникові нотатки М.Грушевського за 1905 р.¹²⁸ та друкарський примірник першого видання тому з доповненнями і виправленнями автора до другого видання¹²⁹. Як уже зауважено вище, унікальна пам'ятка – автограф першого видання 3-го тому – не збереглася, або ще не виявлена дослідниками. Але отримавши в архіві вцілілий друкарський

¹²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.17 (запис від 24 березня (6 квітня) 1902 р.).

¹²³ Там само. – Арк.17 зв.

¹²⁴ За збереженим автографом 4-го тому встановлено, що його текст було підготовлено в період між 5 (18) січня – 31 жовтня (13 листопада) 1901 р. (див.: Там само. – Спр.135). Видано том лише 1903 р. Як повідомляв М.Грушевський у передмові до 5-го тому, усі глави цієї книги було написано «ще зимою 1901/2 і протягом 1902 р., безпосередньо по написанню тому IV, з виїмком деяких партій, які відложив я собі на пізнійше» (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII). Продовжив інтенсивну роботу по підготовці до друку 5-го тому лише в листопаді – грудні 1904, квітні – травні 1905 рр. (див.: *Його ж.* Щоденник... – С.27–34, 49–51, 53, 60). Проте «потреба нового видання і II і III тому (бо лишилося щось 30–40 прим[ірників] всього) заколодили міні мої пляни докінчення V тому» (див.: Там само. – С.36). Навесні 1905 р. випустив «осібно перші п'ять глав» 5-го тому. Із жовтня 1905 р. почав готувати повне видання, яке, завершене церковними відносинами, вийшло на кінець року (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII).

¹²⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.V. – С.VII.

¹²⁶ *Грушевський М.С.* Автобіографія. 1926 р. – С.233.

¹²⁷ *Грушевський М.* Щоденник... – С.34–47.

¹²⁸ Там само. – С.35–74.

¹²⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134.

примірник, щільно доповнений рукою М.Грушевського, прикрість за попередню втрату тимчасово відійшла на другий план. Перед нами відкрився унікальний документ, один дотик до якого уявно переніс у далекий 1905-й рік, на львівську віллу, де переважно зранку, часом на повітрі, на сходах чи на веранді, «поправляє» ось ці аркуші вчений. Кожна сторінка тексту з численними виправленнями, десятки окремих аркушів сіро-блакитного кольору з автографами, що містять уточнення, розлогі бібліографічні огляди та «врізки» до окремих історичних сюжетів – ось той «основний перегляд» тому, про який повідомляв учений у своїй «Автобіографії». Документ відбиває всю картину будови нового видання тому, а щоденник допомагає хронологічно простежити, як ця будова піднімалася вгору.

Характеристику цього документа доцільно розпочати з важливої деталі: усі виправлення та доповнення М.Грушевський вносив у розброшурований друкарський примірник першого книжкового видання, так само, як робив це з іншими перевиданнями томів. Зокрема другим, про початок роботи з яким зауважував: «Треба братися до II т. Я вже дістав примірник і випоров середину»¹³⁰. Так само «випоров середину» і з 3-го тому, приступивши до «правок» 1 лютого (за ст.ст.) 1905 р. з глави першої¹³¹. Хоча, власне, цей початок мав відношення ще до другого видання 2-го тому, адже послідовна підготовка до перевидання 2–3-го томів дозволила внести певні зміни щодо тематичної структури обох книг. Як зауважував автор у прикінцевому слові до другого видання 3-го тому, першу главу з оглядом Волині й Галичини до «сполучення» їх у Галицько-Волинську державу він переніс до 2-го тому¹³². Туди ж, відповідно, переміщено й мапу «Західна Україна в XI–XIII в.»¹³³. Таким чином, у другому виданні 3-го тому залишилися чотири (з п'яти) глави, окремі назви яких зазнали незначної редакції.

Загалом архівна справа 134 – майбутнє друге видання 3-го тому – складеться, насамперед, із друкарського тексту 2–5-ї глав попереднього видання з численними, як зазначалося, доповненнями й виправленнями чорнилом або графітним олівцем як у тексті, так і на маргінесах (арк.16–285 зв.). Немає жодної сторінки, по якій не пройшлася б рука М.Грушевського. Якщо ж доповнення не вмщалися на берегах, учений писав їх на окремих аркушах різного розміру з відповідними коректурними знаками здебільшого кольоровим олівцем (збереглося 88 аркушів автографів). Особливо значних доповнень зазнав четвертий розділ «Побут і культура». Наступна частина справи – це прикінцеві примітки та бібліографічні огляди (арк.286–370 зв.), до яких так само, окрім виправлень та доповнень на берегах, додано 16 окремих аркушів

¹³⁰ Грушевський М. Щоденник... – С.32. Друкарський примірник першого видання 2-го тому з доповненнями та виправленнями автора у процесі підготовки другого видання зберігається у ЦДІАК України (ф.1235, оп.1, спр.132).

¹³¹ У щоденнику цю першу главу 3-го тому автор називає шостою главою 2-го тому (див.: Грушевський М. Щоденник... – С.40).

¹³² Із першої глави першого видання 3-го тому у другому виданні 2-го тому автор скомпонував із відповідними доповненнями дві глави: 6. Волинь і Побужжя; 7. Галичина і Угорська Русь (див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ: XI–XIII вік. – Вид. 2-ге, розширене. – Л., 1905. – С.359–504; ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.210–288).

¹³³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.417–418.

автографів. Деякі фрагменти попереднього тексту викреслено, і таких чимало. Окрім того, виокремлено 38 приміток із тематичними оглядами літератури, усі заголовки яких із відповідною нумерацією подано рукою М.Грушевського. Такі примітки, як «1. Література Галицько-Волинської держави XIII–XVI в.», «22. Політичний устрій давньої Русі», «27. Економічні відносини. Гроші», зазнали істотних змін, а доповнення до них, або й зовсім нові тексти, збереглися у вигляді автографів¹³⁴. До цієї частини належать також зміст із виправленими сторінками відповідно до нового видання; генеалогічна таблиця з поясненнями та авторськими доповненнями до них; покажчик (скореговані в ньому сторінки не відповідають новому виданню) (арк.371–387 зв.).

Ця друга частина справи викликає особливий інтерес насамперед щодо її технічного переформатування при підготовці друкарського набору. Адже відомо, що, окрім змісту, у другому виданні перших томів і, зокрема, третього, історик змінив формат подачі наукового апарату: примітки з посиланнями на джерела та літературу переніс під текст посторінково, а наприкінці тому залишив історіографічні й бібліографічні огляди найважливіших проблем, доповнені новітньою літературою¹³⁵. Отже під час підготовки коректури нового видання (зрозуміло, після детальних настанов автора) складальникам довелося з цієї другої частини виокремити та перенести до відповідної сторінки посилання, а 38 пронумерованих приміток з оглядами літератури залишити наприкінці тексту. Зважаючи на тогочасну практику здійснювати набір з автографів або друкарських відбиток з авторськими виправленнями, ураховуючи почерк М.Грушевського, який залишив слід на кожній сторінці майбутнього видання, праці типографських складачів не позаздриш¹³⁶.

Не позаздриш і авторові, який, отримавши коректуру у вигляді аркушів розміром 29,5x24 см з одностороннім друкарським текстом та широкими берегами, мав прискореним темпом виправляти як власні помилки, так і недогляди складачів. Про цей наступний етап будови нового видання свідчать три такі відбитка без авторського втручання, що збереглися у справі 134¹³⁷. Їх посторінкова невідповідність остаточному видавничому оригіналові другого видання 3-го тому та помічені помилки свідчать, що саме на такій коректурі відбувався завершальний процес¹³⁸. Отже можемо засвідчити про ще одну втрату – останній варіант творення нового видання 3-го тому, який, найвірогідніше, осів тоді, 1905 р., у друкарських конторах.

Уся ця робота над перевиданням 3-го тому, яку можемо спостерігати за

¹³⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.320–322, 343–343 зв.

¹³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.Ш. – Вид. 2-ге. – С.587.

¹³⁶ Один із провідників петербурзької української громади, публіцист і видавець П.Стебницький, який опікувався популярними виданнями М.Грушевського в російській столиці, так пояснював проблеми із затримкою друку книжок: «Винуватьте перш усього свій почерк, котрий яюсь, та й то погано, розбірають лиш двоє робітників з тої друкарні, значить, як їх нема, то нема кому й дати роботу» (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.74–74 зв.).

¹³⁷ Там само. – Спр.134. – Арк.388 (у другому виданні відповідає кінцю с.531 – початку с.533), 389 (кінець с.533–534), 390 (кінець с.534–535).

¹³⁸ На це вказує й коректурний аркуш такого ж формату до другого видання 2-го тому з численними виправленнями та доповненнями рукою М.Грушевського (див.: Там само. – Спр.132. – Арк.416).

збереженою архівною справою, конкретизується важливими деталями, зафіксованими у щоденнику історика. Безпосередньо до перегляду глав 3-го тому М.Грушевський узявся 3 лютого (за ст.ст.) 1905 р.¹³⁹ На відміну від 2-го тому, підготовка перевидання якого посувалася надзвичайно інтенсивно (в окремі дні вченому вдавалося поправити 72, як не 100 сторінок тексту)¹⁴⁰, із 3-м томом усе виходило повільніше. Робота розтягнулася загалом аж до кінця жовтня 1905 р. з багатьма перервами від десяти днів до майже двох місяців, позаяк учений мав відволікатися на підготовку перевидань 2-го тому й «Очерка истории украинского народа», роботу над 5-м томом та опікуватися німецьким перекладом 1-го тому. І все ж першу главу вдалося пройти за п'ять днів: 3–6, 11 лютого¹⁴¹. Приступивши до другої глави, уже 8 лютого «прийшов до крутої справи границь Галичини й відложив на завтра»¹⁴². Це «завтра» наступило аж 15 березня, коли перевидання 2-го тому добігало кінця¹⁴³. Того ж дня вчений написав «вступ», котрий відкривав першу главу, але «дальші роботи відірвали і не дали піти дальше 1 ст[орінки]»¹⁴⁴. Можливо, за інших обставин цей текст був би ширшим, але повернутися до нього напружений ритм не дозволив. Із 18 березня (за ст.ст.) 1905 р. робота пішла жвавіше: за цей день М.Грушевський поправив «більш як аркуш» тексту і тримав заданий темп до кінця місяця. 1 квітня – 28 травня настала найбільша перерва, зумовлена виходом 2-го та 5-го томів. Із 29 травня знову «взявся» до 3-го тому, зокрема за часи по смерті князя Лева¹⁴⁵. Такий задовгий перебіг дратував і втомлював, і часом учений називав його «дуже неприємною, дріб'язковою роботою»¹⁴⁶, хоча саме вона, а також ходіння босоніж і догляд за рожами, повертала до рівноваги. Упродовж 9 червня – 5 липня «Очерк...» змусив знову «все відложити набік»¹⁴⁷. За 6–23 липня М.Грушевський закінчив третю главу 3-го тому, працював із літературою та вчитував уже готові коректури. І знову перерва на десять днів – «як віл» докінчував «Очерк...»¹⁴⁸.

Із 3 серпня (за ст.ст.) 1905 р. настав завершальний етап перегляду, виправлення та доповнення тексту 3-го тому. Саме у ці дні з'являються два протилежних за настроєм записи у щоденнику, надзвичайно важливі для пізнання процесу реконструкції тому. 10 серпня вчений із прикрістю занотував: «“Історія”, [т.] III, дуже мені завертає голову – масу переглядати, особливо до літератури»¹⁴⁹. І вже зовсім інша тональність звучить на фініші, 14 серпня: «Докінчив перед полуднем перегляд тексту т. III і було се міні дуже приємно, тим більше, що

¹³⁹ Грушевський М. Щоденник... – С.40.

¹⁴⁰ Там само. – С.35–36.

¹⁴¹ Там само. – С.40–41.

¹⁴² Там само. – С.41.

¹⁴³ Там само. – С.45.

¹⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.1–2. Зберігся автограф (рукопис) цього вступу (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.134.– Арк.17–18); Грушевський М. Щоденник... – С.45.

¹⁴⁵ Грушевський М. Щоденник... – С.55.

¹⁴⁶ Там само. – С.56.

¹⁴⁷ Там само. – С.57.

¹⁴⁸ Там само. – С.64.

¹⁴⁹ Там само.

прийшли на гадку різні ідеї до тексту»¹⁵⁰. На жаль, історик не дає відповіді, які саме ідеї прийшли на завершення, проте відомо, що він продовжував вносити дрібні доповнення у середині серпня, хоча у цей самий час уже «форсовно» розпочали працювати типографські складачі тому. Другу половину серпня та вересень 1905 р. М.Грушевський провів у Києві, Одесі та Ялті, а повернувшись, застав «гору корект», які «форсовно читав» від 3 до 13 жовтня¹⁵¹. Радісну звістку про вихід тому зафіксовано надвечір 20 жовтня (за ст.ст.) 1905 р.¹⁵²

Особливу увагу при підготовці другого видання 3-го тому М.Грушевський приділяв опрацюванню нової літератури, про що наголошував у післямові й що знаходить підтвердження у збережених автографах доповнень до бібліографічних приміток та щоденникових записах. «В різних місцях знайдуть читачі також спостереження, нав'язні чи то новішими студіями, чи то власною роботою автора над історичним матеріалом. Введено нарешті чимало характеристичніших епізодів з джерел для ілюстрації відносин», – пояснював особливості перевидання автор¹⁵³. Окрім того, у цій публікації розширено огляд політичної системи Русі, внесено чимало нових фактів в огляд Галицько-Волинської держави XIV ст., використано нові знахідки та студії щодо історії мистецтва й літератури.

Зміст 3-го тому засвідчує, що головним джерелом, на яке спирався вчений, було насамперед найавторитетніше на той час друге видання Галицько-Волинського літопису («Летопись по Ипатскому списку»), яке побачило світ у 2-му томі «Полного собрания русских летописей» (Санкт-Петербург, 1871 р.). Окрім цього, до дослідницького арсеналу залучалися Лаврентіївський, Никонівський, новгородські та інші літописи, що поступово збагачували корпус «ПСРЛ». Ці джерела, а також окремі випуски й томи таких продовжених видань, як «Памятники древнерусской церковно-учительной литературы», «Русская историческая библиотека» та ін., завжди були під рукою у власній бібліотеці, котра активно поповнювалася у процесі роботи над «Історією України-Руси» та іншими науковими проектами¹⁵⁴. Таким новим надходженням до книгозбірні М.Грушевського й джерелом бібліографічних посилань другого видання 3-го тому стала й унікальна пам'ятка: «Радзивилловская, или Кенигсбергская, летопись. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. I: Фотомеханическое воспроизведение рукописи; Т. II: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи». Працюючи над перевиданням 3-го тому «Історії України-Руси», М.Грушевський підготував рецензію на це друге після 1767 р. видання літопису з ґрунтовним дослідженням його історії, тексту та науковою аргументацією датування¹⁵⁵. У цей самий час, 21 травня (за ст.ст.) 1905 р., він звернувся до відомого дослідника давньоруських літописів і, зокрема, автора статті про «Радзивіллівський рукопис», О.Шахматова, щодо роз'яснень:

¹⁵⁰ Там само. – С.65.

¹⁵¹ Грушевський М. Щоденник... – С.66.

¹⁵² Там само. – С.67.

¹⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – Вид. 2-ге. – С.587.

¹⁵⁴ Панькова С. Приватні книгозбірні Михайла Грушевського. – С.457–458, 464–465.

¹⁵⁵ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.16. – С.34–36.

«В Вашей монографии о Радзивилловской летописи, о которой мне хотелось дать заметку в “Записках” и в новом издании III т. “Историй”, совершенно умалена известная частичка старого издания Радзивилловской летописи о приходе послов от папы к Роману, нет её и в фототипическом издании. Как это понимать? Не откажите объяснить в двух словах, чтобы мне не выразить недоумения»¹⁵⁶.

Власне цей сюжет про посольство папи Інокентія III до Романа Мстиславича, описаний у першому виданні 3-го тому¹⁵⁷, цікавив М.Грушевського на-самперед з погляду достовірності джерела цієї легенди, дописаної до Радзивілівського кодексу приблизно в XV ст. та оприлюдненої в першому виданні літопису. У відповідь О.Шахматов лаконічно, але ґрунтовно пояснював:

«Фототипическое издание Радзивилловской летописи передаёт Вам весь её текст. О послах от папы к Роману в Радзивилловской летописи ничего нет, что было ясно уже из разночтений к изданиям Лаврентьевской летописи. Кажется, это известие включено в издание Радзивилловской летописи прошлого века. Но это издание решительно никуда не годно, так как оно без всякой оговорки дополнило издаваемый текст по другим источникам»¹⁵⁸.

Думається, що М.Грушевський, який і раніше не мав сумнівів щодо невідповідності оповідання про посольство папи автентичному тексту Радзивілівського літопису, з вдячністю прийняв аргументи О.Шахматова. Хоча в рецензії відзначав, що дослідник, на жаль, не зупиняється на «екстравагантних» попереднього видання 1767 р., серед яких є й доволі цікаві, зокрема про посольство папи до Романа¹⁵⁹. У результаті у другому виданні 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевський рішуче трактував цю звістку як легенду, залишаючи відкритим питання: чи в основі її лежить дійсний факт, чи «пам'ять пізніших уніонних пересправ»¹⁶⁰.

При ретельному перегляді нотаток М.Грушевського на берегах тексту та бібліографічних приміток до другого видання 3-го тому впадають в очі назви численних видань і студій у науковій періодиці, що побачили світ за 1901–1905 рр. Учений уважно стежив за науковими новинками, замовляючи їх через книгарні Києва, Москви, Петербурґа, Варшави тощо. Постійно користувався послугами київських книготорговців І.Розова, М.Оглоблина, книжкового магазину «Киевской старины» тощо¹⁶¹. Послугувався також львівськими антикварними крамницями, зокрема Л.Ігтя, у котрого «20 літ купував книги»¹⁶². Найретельнішим виконавцем термінових замовлень

¹⁵⁶ Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.91.

¹⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.118–119, 527.

¹⁵⁸ Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова. – С.91–92.

¹⁵⁹ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.16. – С.36.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.11–12.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.127, 262 зв., 264 зв.; Спр.275. – Арк.55–55 зв.; Спр.771. – Арк.1–64; Спр.275. – Арк.4.

¹⁶² Грушевський М. Щоденник... – С.32; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... – С.176.

львівського професора від 1901 р. був завідувач книгарні «Киевской старины» В.Степаненко, відіграючи важливу роль у формуванні як бібліотеки НТШ, так і власної книгозбірні М.Грушевського¹⁶³. У 1901–1905 рр. В.Степаненко переслав М.Грушевському цілу низку періодичних і корпусних видань, на які вчений посилався безпосередньо у другому виданні 3-го тому. Це були річники або свіжі числа «Журнала министерства народного просвещения», «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» та «Киевской старины», а також окремі томи «Архива Юго-Западной России»¹⁶⁴. Із відомої київської книгарні на львівську віллу історика надійшли перша частина 1-го тому нового видання «Истории русской церкви» (Москва, 1901 р.) Є.Голубинського, дослідження І.Івакіна «Князь Владимир Мономах и его поучения» (Москва, 1901 р., ч.1), назване істориком «ділетантською роботою»¹⁶⁵, та В.Чаговця «Преподобный Феодосий печерский, его жизнь и сочинения» (Київ, 1901 р.), оцінене як «студентська, слабка робота»¹⁶⁶. Вчасно надходили нові праці В.Ляскоронського, Д.Іловайського, М.Довнара-Запольського, А.Лященко, Ф.Леонтовича та ін.¹⁶⁷ У лютому 1903 р. київський книгар повідомляв, що за книжкою П.Владимирова «Древняя русская литература киевского периода XI–XIII веков» (Київ, 1900 р.) йому довелося декілька разів обігати весь Київ¹⁶⁸. Саме напружений ритм, в якому працював М.Грушевський над перевиданням 3-го тому «Історії України-Руси», змушував його наполягати на негайному виконанні доручень, на що київському книгареві В.Степаненку не раз доводилося виправдовуватися: «Ви скажитесь, что не швидко виконуємо Ваші й книгарні Т[оварист]ва замовлення. Се правда, что не швидко, але що ж робити, коли обшукавши тут – приходится еще шукати в кількох книгарнях С[анкт-]П[етербур]га, Москви й Варшави?!»¹⁶⁹.

Окремі праці та збірки надходили М.Грушевському від авторів, упорядників чи редакторів. Як свідчить листування вченого, «Древности Приднепровья» надсилали до Львова власники відомої київської колекції старожитностей та впорядники випусків Богдан і Варвара Ханенки¹⁷⁰. Так само від редактора, М.Біляшівського, на полиці приватної книгозбірні потрапляв із Києва й журнал «Археологическая летопись Южной России». Зрозуміло, що через

¹⁶³ Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: Мат. круглого столу. – Л., 1996; *Панькова С.* Приватні книгозбірні Михайла Грушевського... – С.451–476.

¹⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.9, 13, 17, 22; Спр.303. – Арк.62.

¹⁶⁵ Там само. – Спр.771. – Арк.3, 11; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.477.

¹⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.11; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.476.

¹⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.3, 11.

¹⁶⁸ Там само. – Арк.8. На цю працю, а також рецензію на неї В.Істріна, посилається М.Грушевський у другому виданні 3-го тому, зауважуючи, що «Істріні при тім без міри понижує київську літературу в порівнянні з московською» (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Вид. 2-ге. – С.499). І це – не поодинокі зауваження автора на захист староруського письменства та культури загалом. Часом у коротких оглядах тих чи інших праць учений наголошував, що вони для історії українських земель не дають нічого, або ж їхні автори не використали матеріалу українського (див.: Там само. – С.369, 554).

¹⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.12–13.

¹⁷⁰ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – С.70.

книгарні Москви та Петербурга вчений отримував такі періодичні видання, як «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук», «Материалы по археологии России, издаваемые Императорской археологической комиссией», «Памятники древней письменности и искусства», «Византийский временник» та ін. Усі вони були важливим арсеналом його бібліографічних оглядів 3-го тому, рецензій і заміток у «Записках Наукового товариства імені Шевченка»¹⁷¹.

Учений не міг оминати увагою цілу низку видань відомих російських дослідників і тематичних збірників, у тому числі В.Сергеевича, В.Ключевського, М.Довнара-Запольського, Н.Кондакова та багатьох інших. Слід зазначити, що обсяг і формат перевидання 3-го тому не дозволив авторові подати розлогі коментарі або ширші полемічні замітки до цих праць. Це він здійснив у рецензіях на шпальтах «Записок НТШ». Так, підсумовуючи свої думки щодо курсу російської історії В.Ключевського, зауважував:

«Автор має досить дивні поняття на початки української народності (с.349) і не підноситься ані трохи над традиційним підмішуванням поняття “русской” історії поняттями великоруського народу і Російської держави (с.27–28, 34), являючись при тім великим приклонником сеї державної ідеї (с.39). Українська народність лишається поза межами його “русской історії”. Може, зрештою, се й ліпше!»¹⁷².

Щодо статей, які ввійшли до «Книги для чтения по русской истории» за редакції М.Довнара-Запольського, на які доволі часто посилався М.Грушевський у другому виданні 3-го тому, прозвучав доволі прикрий висновок: «Ігнорування наукової літератури на українській мові»¹⁷³.

Для заповнення історіографічних прогалів 3-го тому в міжчассі його першого та другого видань М.Грушевський чимало зробив і сам. Так, у першому виданні вчений наголошував на необхідності спеціальних розвідок з окремих проблем, як-от автентичності грамот князя Лева та хронології Галицько-Волинського літопису¹⁷⁴. Щодо останньої, маємо цікаву нотатку у примітках до першого видання:

«Велику трудність стрічає кожний, займаючися галицько-волинською історією XIII в., в хронології; головне джерело, для маси фактів одиноке – Галицько-волинська літопись не має хронології [...]. Се привело мене до того, що я, скінчивши сей том своєї Історії, засів за спеціальну хронологічну працю. В тій хвилі, коли я правлю коректу сих приміток, вона вже готова й, надіюсь, вийде 1901 р. в Записках Н[аукового] тов[ариства] ім. Шевченка, під титулом: “Хронологія подій Галицько-волинської літописи”»¹⁷⁵.

¹⁷¹ Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т.15. – Л., 2012. – С.299–316.

¹⁷² Там само. – Т.16. – С.32.

¹⁷³ Там само. – С.34.

¹⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.255, 558.

¹⁷⁵ Там само. – С.255.

Першу проблему М.Грушевський спробував розв'язати статтею «Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва? Критично-історична розвідка»¹⁷⁶, яка породила описану вище дискусію з І.Линниченком. Другу – розлогою розвідкою «Хронологія подій Галицько-Волинської літописі», присвяченою пам'яті батька¹⁷⁷, та полемікою зі своїм учнем Б.Барвінським¹⁷⁸.

Як тільки том вийшов у світ, автор негайно взявся за його поширення в підросійській Україні та Росії через тамтешні книгарні. Одним із відданих помічників М.Грушевського й у цій справі був завідувач книгарні «Киевской старины» В.Степаненко. Добре знаючи попит, 11 травня (за ст.ст.) 1905 р. він уже наперед замовляв по 30–50 примірників нового видання 3-го тому, а також усіх інших томів, адже «страшно забирають – сих, що дістав, вже немає»¹⁷⁹.

Так виглядає коротка історія творення 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського, надзвичайно важливого в утвердженні концепції монументального проекту загалом, презентації ідеї осібної цілості й неперервної тяглості українського історичного процесу. Завдяки збереженим унікальним джерелам цей невеличкий сюжет відкриває перед нами двері творчої майстерні історика й дозволяє наблизитися до пізнання особливостей його наукового інструментарію.

¹⁷⁶ ЗНТШ. – Т.XLV. – Кн.1. – Л., 1902. – С.1–22 (передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.442–460). На цю статтю автор посилається у другому виданні 3-го тому (див.: *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.III. – Вид. 2-ге. – С.109).

¹⁷⁷ ЗНТШ. – Т.XLI. – Кн.3. – Л., 1901. – С.1–72 (передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.327–387). До неї автор відсилає читача у примітці «Література Галицько-Волинської держави XIII–XIV в.» (див.: *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.III. – Вид. 2-ге. – С.505). Автограф (початок) статті зберігається у ЦДІАЛ України (ф.401, оп.1, спр.42, арк.194–283), кінець автографа з «Хронологічною таблицею подій Галицько-Волинської літописі» разом із друкарським відбитком першого видання 3-го тому з доповненнями й виправленнями М.Грушевського до другого видання 3-го тому зберігається у ЦДІАК України (ф.1235, оп.1, спр.134, арк.391–409 зв.).

¹⁷⁸ *Грушевський М.* До справи хронологічної зв'язі в Галицько-Волинській літописі (Кілька заміток до статті Б.Барвінського) // ЗНТШ. – Т.LII. – Кн.2. – Л., 1903. – С.1–5 (передрук: *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.7. – С.388–391).

¹⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.771. – Арк.18–19.

The article based on wide sources highlights the process of writing and publishing of the third volume of M.Hrushevs'kyi's "History of Ukraine-Rus". The scholar concluded by it a description of ancient period of Ukrainian history and approved the conceptual points of the national narrative. The author pays special attention to the historiographical problems and gaps that the historian had to overcome and fill. Hrushevs'kyi's creativity and scientific instrumental characteristics are examined in the context of large-scale scientific and organizational activities, which he launched in the late nineteenth century.

Keywords: *Hrushevs'kyi, "History of Ukraine-Rus", narrative, reconstruction, sources, republication.*

В.Г.БАЛУШОК *

СЕВРЮКИ XIV–XVII ст.: СПРОБА ЕТНІЧНОЇ АТРИБУЦІЇ

Аналіз джерел, які містять інформацію про севрюків, показує, що й українці (котрі мали тоді самоназву «русь» у множині та «русин» в однині), і росіяни («русские»), і білоруси сприймали їх як «не своїх», «чужих». Тобто севрюки XIV–XVII ст. виступали окремим етносом. Це був «земельний» етнос, характерний для часів Київської Русі, що зберігався так довго на українсько-російсько-білоруському порубіжжі.

Ключові слова: севрюки, етнос, відетнонімічні антропоніми (прізвища), «свої», українці, росіяни.

Вивчення заселеності сходу України у середньовіччі та в ранньонові часи на сьогодні далеке від свого задовільного вирішення. Дане питання ускладнюється тим, що й досі не з'ясованою залишається етнічна природа населення, яке мешкало у цьому, порубіжному з Росією, регіоні. Річ у тім, що воно у документах не називається жодним із відомих етнонімів, якими в ті часи позначали українців, росіян, білорусів. Маються на увазі як ендо-, тобто самоназви, так і екзоетноніми – народоназви, котрі дають народам сусіди. Нагадаємо, що українці в тогочасних джерелах фігурують як «русь» (збірна форма множини) і «русин» (в однині). Росіяни використовували самоназву «русские», хоч доволі часто ще вживалася форма «русские люди» (вважається нерозвиненим етнонімом); зрідка в російських джерелах фіксується й назва «русь». Натомість українці та білоруси називали росіян у множині «москвою» – від стольного міста, а в однині, принаймні українці, прикладали до представників російської етнічності назву «москвитин» (жінка – «московка»). Білорусів українці та поляки йменували «литвинами». Самі білоруси теж частенько називали себе «литвинами», але бувало, що вживали й самоназву «русин», хоч віддавали перевагу крайовим назвам. Неусталеність у сфері етнонімії, очевидно, свідчить про певною мірою незавершеність етногенезу¹.

А от людей, які заселяли у XIV–XVII ст. тодішню Сіверську землю, що охоплювала чи не більшість сучасного українського Лівобережжя² та сусідні російські терени, джерела називають «севрюками»/«севруками». Проте ким в етнічному плані були ці мешканці сучасного українсько-російського порубіжжя, остаточно з'ясувати ще не вдалося. Чи були севрюки/севруки, незалежно від їх етнічної атрибуції, етнічно або ж в якийсь інший спосіб пов'язаними з

* Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України, Український етнологічний центр
E-mail: grigras@i.ua

¹ Див. докл.: Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. – Біла Церква, 2008. – С.167–175, 262–280.

² Про кордони Сіверської землі див: Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.41–53.

українцями та Україною, з одного боку, а з іншого – чи були вони так само пов'язаними з росіянами й Росією?

В Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. севрюків вивчали М.Владимирський-Буданов, О.Лазаревський, Д.Багалій, А.Стороженко, Л.Падалка, М.Василенко, а також М.Грушевський, О.Андріяшев, у радянські часи А.Слюсарський і деякі інші історики³. У Росії севрюки потрапляли в поле зору таких дослідників, як В.Сухоруков, Г.Карпов, В.Мавродін, Б.Рибаков, Г.Анпілогов, Н.Коткова, О.Шенніков та ін.⁴ Спочатку жоден із-поміж цих фахівців узагалі не ставив завдання визначити, ким були севрюки в етнічному розумінні. І це не дивно, адже ані теорії етносу, ані концепції етнічності в XIX – першій половині XX ст. не існувало. У радянські часи цю проблему фактично теж спеціально майже не порушували. Але в той час, як українські дослідники, над якими постійно тяжіла ймовірність звинувачення в «буржуазному націоналізмі», старанно її оминали, російські, наприклад у 1960-х рр. (Г.Анпілогов, Н.Коткова), без жодних вагань зараховували севрюків до «росіян». При цьому питання, ким же були, навіть у складі російського народу, севрюки, ці автори не розглядали. Згодом російські фахівці такі питання почали ставити, робилися спроби на них відповісти. Першою, ще в 1980-х рр., до цієї проблеми звернулася Н.Багновська⁵. Пізніше вона поглибила свої пошуки⁶. У плані етнічної атрибуції авторка схилилася до думки про севрюків як про особливу, давню за походженням, спільноту східних слов'ян: «Таким чином, севрюки – це споконвічне населення Сіверської землі, нащадки давньої сівери. У XIV–XVI ст. вони становили особливу групу давнього східнослов'янського населення». Групу цю Н.Багновська визначала як «етнокультурну». При цьому

³ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.46, 134, 175–176, 189; *Лазаревский А.* Лубенщина и князя Вишневецкие (1590–1648 гг.). – К., 1896. – С.13; *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки: исследование, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С.10–12; *Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы с картами. – Полтава, 1914. – С.46, 100–101, 193; *Василенко Н.П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – С.484–488, 532; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – К., 1993. – С.153; *Слюсарський А.Г.* Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII–XVIII вв. – Х., 1964. – С.50. Огляд російської та української історіографії проблеми етнічної атрибуції севрюків див.: *Багновская Н.М.* Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002. – С.22–23 та ін.

⁴ *Сухоруков В.Д.* Историческое описание земли Войска Донского. – Т.І. – Новочеркасск, 1867. – С.5; *Карпов Г.* История борьбы Московского государства с Польско-Литовским: 1462–1508. – Москва, 1867. – С.39; *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV в.). – Санкт-Петербург, 2002. – С.371 (уперше праця вийшла 1940 р.); *Рибаков Б.А.* Поляне и северяне // Советская этнография. – Вып. VII / VII. – Москва; Ленинград, 1947. – С.93–94; *Анпилов Г.Н.* Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. – 1964. – №4; *Коткова Н.С.* Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – Москва, 1963; *Шенников А.А.* Княжество потомков Мамая (к проблеме «запустения» Юго-Восточной Руси в XIV–XV вв.) // *Гумилёв Л.* Древняя Русь и Великая степь: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 1997. – С.463, 465.

⁵ *Багновская Н.М.* Севрюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ: Серия 8: «История». – 1980. – №1. – С.62.

⁶ *Багновская Н.М.* Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002.

вона відштовхувалася від ухваленої в Росії 1996 р. концепції державної національної політики, в якій поняття «народ», «національність» використовуються в етнокультурному значенні⁷.

Чіткіше визначити етнічну сутність севрюків намагається інший сучасний російський історик – А.Ракітін, котрий вважає їх ще одним східнослов'янським етносом. Водночас у нього теж немає великої точності у визначенні етнічної суті севрюцької спільноти. Зокрема в одному місці автор пише, що це «етнокультурна група [...] дуже близька до козаків» (для нього всі козаки – російські (донські) й українські (запорозькі), з одного боку, таки різні, а з іншого – ніби й мають в етнічному або, принаймні, етнокультурному плані дещо спільне), а згодом зазначає: «Севрюки не змогли (а може, не встигли?) відбутися як народ, проте влилися до складу інших народів – українців, росіян, білорусів (меншою мірою) і донських козаків». Ще А.Ракітін називає севрюків «субетносом»⁸.

Із сучасних білоруських фахівців питання севрюків зачіпає дослідник горуїв Ф.Климчук, який ставить знак рівності між сіверянами й севрюками. Утім про стосунок севрюків до білорусів, українців і росіян в етнічному плані в нього немає нічого⁹. Про севрюків писали також поляк А.Яблоновський¹⁰ і німець Г.Штекль¹¹. Обидва вони звертали увагу на участь в їх генезі тюркського компонента, а крім того, другий бачив у них один із варіантів східноєвропейського козацтва. Етнічну природу севрюцької спільноти ці дослідники все ж не прояснили.

Із сучасних вітчизняних авторів про севрюків неодноразово йдеться в ряді праць О.Русиної, особливо у книзі, присвяченій Сіверській землі¹², а також у статті для «Енциклопедії історії України». Дослідниця окреслює межі севрюцької території проживання, наводить численні факти, які стосуються господарства, матеріальної культури цієї спільноти. О.Русина вказує, що «севрюки – представники діалектно-етнографічної групи, котра успадкувала культурні традиції сіверян»¹³.

На жаль, наскільки нам відомо, ніхто з, власне, етнологів, які спеціально вивчають проблему етнічного, визначенням етнічної суті севрюків серйозно не займався. Тож етнічна належність їх на сьогодні практично невизначена. Адже якщо говорити про «етнокультурну групу» (Н.Багновська), «субетнос» (А.Ракітін) або «діалектно-етнографічну групу» (О.Русина), залишається нез'ясованим, якого саме етносу – російського, українського, білоруського? Тому що, як відомо, усі діалектно-етнографічні й етнокультурні, або ж етнографічні групи, а також субетноси є частинами певних етнічних спільнот (етносів). І посилання, у випадку з російськими авторами, на концепцію державної

⁷ Там же. – С.34.

⁸ *Ракитин А.С.* Севрюки – коренное население Северной земли. [Електронний ресурс]: <http://diderix.petergen.com/rgd-svr.htm>

⁹ *Климчук Ф.Д.* К этноязыковой истории Днепровского Левобережья (в связи с проблемой этногенеза горюнов) [Електронний ресурс]: <http://severyane.ucoz.com/publ/1-1-0-10>

¹⁰ *Jablonowski A.* Zadnieprze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. XIV (Worowo – Żyżyn). – Warszawa, 1895. – С.224.

¹¹ *Stöckl G.* Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – С.138–140.

¹² *Русина О.В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С.40–41, 47–53 та ін.

¹³ *Русина О.В.* Сіверюки // Енциклопедія історії України. – Т.9. – К., 2012. – С.572.

національної політики Росії не багато що пояснює. Підсумок вивчення севрюків як окремого етнічно-етнографічного утворення влучно підбила О.Русина: «Однак у цілому характер їхньої етнографічної самобутності, за браком відповідного археологічного, іконографічного та описового матеріалу, і досі залишається нез'ясованим»¹⁴.

То все ж, якою була етнічна природа севрюцької спільноти й наскільки можливо її визначити на тій джерельній базі, яку ми маємо? Найкраще було б робити це на основі етнічної самосвідомості севрюків, фіксованої, зокрема, у самоназві, як це в більшості випадків і робиться етнологами. Проте власне севрюцьких текстів, що містили б інформацію про етнімію, а також інші відомості стосовно їхньої етнічної ідентичності ми, на жаль, не маємо. Водночас етнімічна назва «севрюки»/«севруки» та похідні від неї у зовсім різних контекстах доволі часто зустрічається в російських, українських, білоруських джерелах. У них міститься також інформація і про взаємини севрюків із росіянами, білорусами та українцями, які називалися тоді «руссю» (з певною долею умовності ми називатимемо цей етнос у досліджувані часи «українським», пам'ятаючи все ж, що він тоді мав іншу самоназву, і що цю самоназву пізніше було змінено¹⁵). Тому все ж спробуємо провести етнічну атрибуцію цієї загадкової севрюцької спільноти. Про використовувані нами джерела читач може судити з посилань. Методологічно-методичними підвалинами нашої роботи стали положення, висунуті в дослідженнях з етнології та етнічної історії¹⁶.

Зображення севрюків у джерелах достатньо чітко демонструє, що як білоруси, так і росіяни чи українці не вважали їх «своїми», для всіх вони були, без сумніву, «чужими», а часом навіть ворогами. Одне з найдавніших повідомлень про севрюків дає білоруська «Хроніка Биховця» (XVI ст.), де під 1402 р. повідомляється про події у Сіверській землі, яка тоді входила до Великого князівства Литовського:

«Сталось так великому князю Вітолтові, що був у приязні зі своїм зятем великим князем Васи́лієм Дмитровичем московським. Мужики московські, прийшовши під Путивль, на Тихій Сосні погромили севрюків (“Sewrukow”) вітолтових, взяли у них два бобри і три кадї меду, і він послав до великого князя московського, аби винних знайшовши покарав, а завдані севрюкам (“Sewrukom”) збитки відшкодував»¹⁷.

¹⁴ Русина О.В. Сіврюки. – С.572.

¹⁵ Балушок В. Українська етнічна спільнота... – С.262–280.

¹⁶ Брайчевський М.Ю. Походження Русі – К., 1968. – С.18–19 та ін.; Крюков М.В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // Расы и народы. – Вып.6. – Москва, 1976; Posern-Zieliński A. Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud: Rocznik Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. – Т. LXIII. – Wrocław, 1979. – С.3–23; Клейн Л.С. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) // Советская этнография. – 1988. – №4; Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва, 1989; Его же. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – 1993. – №4; Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – С.9, 11 та ін. (книгу написано в 1940-х рр.); Moore J.H. Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory // American Anthropologist. – 1994. – Vol.96. – №4; Sahlin M.D. Evolution: specific and general // Anthropological Theory: A Sourcebook / Ed. R.A.Manners, D.Kaplan. – New Brunswick; London, 2009. – P.229–241 (перша публікація – 1968 р.).

¹⁷ Списокъ Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т.17: Западнорусские летописи. – Санкт-Петербург, 1907. – С.519.

Інше білоруське джерело – «Хроніка литовська і жмойтська» (XVII ст.) – теж розповідає, скоріш за все, про цю саму подію вже під 1416 р.:

«Витолт в приязни з зятем своим, князем московским, жиючи, подарунки сполне собѣ посылаючи, заховали з obu сторон з собою покой завъше. [...] А гды Москва севрүков литовских розбили под Путивлем, двох бобров и меду кад взяли, сокѣр двѣ и три сермяги зодрали з них [...] Витолт зараз послал до зятя своего князя московского о справедливость просячи»¹⁸.

Як бачимо, в обох хроніках севрюки пов'язувалися з великим князем литовським Вітовтом, чийми підданими вони були й через напад на яких московських людей відносини цього володаря й великого князя московського Василя Дмитровича, за версією хроніста, погіршилися. Вітовт, як відомо, став великим князем 1390 р., Василій Дмитрович помер 1425 р. Отже повідомлення стосуються саме цього хронологічного проміжку.

Як бачимо, білоруські хроністи чітко визначали севрюків у складі населення Великого князівства Литовського як окрему спільноту, та ще й з власним етнонімом. А росіяни нападали на севрюків як на «чужих», грабуючи їх. Тобто білоруські літописці без сумніву розрізняли етнічну належність севрюків і росіян, називаючи останніх «московю».

Однією з наступних за хронологією згадок про севрюків стала вказівка кримського хана Менглі Гірея своєму посланцеві Янишу, який супроводжував загін його сина Агмеда Гірея під час нападу 1493 р. на «литовську землю», тобто Україну. Супроводжуваному козаками Янишеві наказувалося їхати до Москви «полем», обходячи «Русскую землю» сучасного українського Лівобережжя стороною, тому що, «коли въ Русскую землю войдутъ, къ тобѣ къ брату моему»¹⁹ не дойдуть отъ севрүковъ, которые ѳжжалые люди»²⁰. Тобто Янишеві слід було остерігатися севрюків, які мешкали на Лівобережжі та, як люди кінні («ѳжжалые»), могли наздогнати й захопити в полон посланців хана до московського правителя²¹. У цьому документі теж розрізняється етнічність севрюків, відмінна від кримських татар, росіян («русских»), котрі мали остерігатися їх як ворогів, а також і від решти населення «Литовської», а в її складі мешканців Руської («Русской»), землі, якими були русини.

Найбільше свідчень про севрюків маємо з XVI–XVII ст., коли кількість писемних джерел істотно збільшилася. У 1500–1503 рр., після тривалої війни з Великим князівством Литовським, Московія включила до свого складу Сіверську землю. Тож з'явилося чимало документів, в яких московські писці згадували й севрюків. Щоправда тепер про них ішлося вже не як про ворогів,

¹⁸ Хроника Литовская и Жмойтская // Там же. – Т.32: Белорусско-литовские летописи. – Москва, 1975. – С.77.

¹⁹ Мається на увазі великий князь московський Іван III, союзник кримського хана Менглі Гірея.

²⁰ Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.41: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Санкт-Петербург, 1884. – С.188.

²¹ *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки... – С.11.

чи то абсолютно «чужих», хоч вони й залишалися окремою спільнотою, «не своїми». Їх неодмінно зображували як людей, котрі мають дещо інші, аніж росіяни, звичаї та реалії культури. Севрюків, які добре знали неосвоєні московитами сіверські терени, особливо на степовому порубіжжі, часто залучали як провідників, пізніше задіявали для сторожової служби на степовому кордоні. Так, у січні 1513 р. севрюки з Путивля провели українським Лівобережжям послів великого князя московського до Криму. Самі посланці так розповідали про це своєму володареві: «И мы [...] послѣ того недѣлю лежали, а ждали есмя [...] севрюковъ съ поля, чтобы [...] намъ тою дорогою идти; и севрюки [...] съ поля пришли на нартахъ»²² (під «нартами» тут слід розуміти лижі²³). У січні 1516 р., у зв'язку з черговим посольством до Криму, великий князь московський Василій Іванович наказав одному з князів Сіверської землі, Іванові Шем'ячичу, надати всебічну допомогу послам: «Да послалъ бы съ ними севрюковъ, и вѣлелъ ихъ проводить, докуды будетъ пригоже. [...] И князь Василей писалъ къ великому князю, что севрюковъ послалъ пословъ провожати»²⁴. А у грамоті Василя Івановича тому самому адресатові від 6 листопада 1517 р. про допомогу московським послам у Криму читаємо:

«Да послалъ бы еси ихъ на поле проводить севрюковъ своихъ доколе пригоже, не малыхъ людей, а нѣчто будутъ на полѣ снѣги великіе и ты бѣ послалъ изъ Путивля своихъ казаковъ людей многихъ, а велѣлъ бы еси имъ дорогу протоптати, чтобы какъ тѣмъ нашимъ казакомъ до Крыма доѣхати»²⁵.

Інші московські документи, які стосуються різноманітних подій, показують, що їх укладачі, безперечно, відрізняли севрюків як від різних категорій московських людей, так і від українців. А також свідчать, що й росіяни, і українці теж бачили у севрюках представників іншої, ніж вони самі, етнічності. Такими севрюки постають у документах XVI ст., де йдеться про конфлікти на московсько-річпосполитському порубіжжі. Тут російські писарі теж неодмінно виокремлювали севрюків із-поміж різних категорій населення. Озброєні слуги українських магнатів та «черкаси», що за підтримки річпосполитських властей відвойовували захоплені Москвою землі Сіверщини, теж ставилися до севрюків як до «чужих», грабуючи їх. Про це у списку «обидных дел» 1592–1593 рр., пред'явленому в Москві польському посольству Павла Волка й Мартіна Сушського читаємо:

«А как князь Александр Вишневецкой поставил слободу и острог на Лубне и княж Александровы урядники от тое Лубны наши волости запустошили, людей наших севрюков из наших волостей выбили [...] И ныне приходя ис тех мест с Лубны в Путивльской уезд, и в Черниговской, и в Рыльской,

²² Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.95: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Санкт-Петербург, 1895. – С.89.

²³ Маркович Я. Записки о Малороссии, её жителях и произведениях. – Ч.І. – Санкт-Петербург, 1798. – С.66; *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки... – С.11.

²⁴ Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.95. – С.225.

²⁵ Там же. – С.493–494.

и в Ноугородцкой уезд, и наших сиверских городов в уезды по многим местом, наших детей боярских и бортников и севрюков бьют и грабят и досмерги побивают»²⁶.

Список «обидных дел» російського посольства Афанасія Резанова 1592 р. теж стосовно дій підданих князя Вишневецького вказує: «И пришед в Путивльской и в Рыльской уезд в бортные ужожаи севрюков побили, и борти драли, и в рыбные и в звериные ловли вступаютца через старые рубежи, и людей порубежных бьют и грабят и убытки чинят»²⁷. Водночас тут необхідно зробити зауваження: серед учасників збройних нападів на землі підмосковської Сіверщини, організовуваних князем Вишневецьким та іншими магнатами Речі Посполитої, було чимало вихідців із сіверських теренів. Вони втікали на литовську територію, рятуючись від зростаючого феодального гніту на сусідніх землях Московії, і тепер виступали провідниками нападників та самі напали на володіння своїх кривдників. Тобто, як зазначає Г. Анпілогов, у цьому випадку можна говорити також про певну форму антифеодальної боротьби²⁸.

Севрюки, зі свого боку, разом із московськими служилими людьми та козаками брали участь у відплатних діях проти «черкас», організовуваних місцевими й центральними властями. Наприклад, 1589 р. «Василий Ондреев с донецкими казаками», погнавшись за «черкасами» – нападниками, «черкась иных погромили, а иных побили, и борошенъ да лошади путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили [...] и борошенъ и рушницы путивльскихъ севрюковъ у нихъ отгромили»²⁹. Тут бачимо, що українці («черкаси») й севрюки виступають ворогами, а московський писець зараховує останніх до «своїх», які разом із дітьми боярськими та козаками протистоять «черкаским казакам», проте відокремлює їх від «донецких козаків».

Чітко відокремлюються севрюки від різних категорій московських служилих людей і в розпорядженнях про залучення їх до сторожової служби на степовому прикордонні. У таких документах, наприклад 1571 р., служилих людей – дітей боярських, станичних козаків, що перебували з різних місцевостей колишньої Сіверської землі, яка з початку XVI ст. належала Московії, названо «путивльцями», «рилянами», «курчанами» тощо. Натомість севрюків писарі виділяли в окрему категорію³⁰. Тут, як бачимо, назви служилих людей походять від міст Сіверщини, проте їхніх жителів не названо севрюками. Очевидно, за сімдесят років, які минули від часу входження цих теренів до складу Московії, серед місцевих служилих людей переважали вже несеврюцькі переселенці з інших районів держави, котрих в основному й використовували для сторожової служби. А власне севрюки у цих місцях та їхніх околицях частково зазнали асиміляції, а здебільшого, судячи з усього, були відсунуті на соціальну та

²⁶ Выписи из статейного списка посольства Павла Волка и Мартина Сушского // *Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв.* – Москва, 1967. – С.73–74.

²⁷ Выписи из статейного списка посольства Афонасия Резанова // Там же. – С.81, 91.

²⁸ *Анпилогов Г.Н.* Выписи из статейного списка «польские дела» за 1592–1593 гг. // Там же. – С.19–20.

²⁹ Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1841.– С.433.

³⁰ Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук: – Т.1: Разрядный приказ: Московский стол: 1571–1634 / Под ред. Н.А.Попова. – Санкт-Петербург, 1890. – С.5, 8.

сільську периферію. Наш висновок підтверджується тим, що серед цих служилих людей зрідка зустрічаються такі, прізвища й імена яких походять від слова «севрюк»: син боярський Богдашка Севрюков, козаки Парфенко Севрюков і Семен Севрюков, стрілець Севрючка Данилов, козацький отаман Севрючко Панов та ін.³¹ (про антропонімію, похідну від «севрюк»/«севрук», див. нижче). Це, очевидно, нащадки тих небагатьох севрюків, які свого часу влилися до складу московської служилої верстви.

Антагонізм між севрюками та українцями недвозначно виступає у скаргах XVII ст. представників московських властей і духівництва на «черкас» – переселенців у нинішню Слобожанщину, які, осідаючи на нових місцях, витіснили севрюків з їхніх господарських угідь. Про такі конфлікти читаємо у скарзі на поселенців-«черкас» (1656 р.), поданій засновником Харківської фортеці воеводою Воїном Селіфоновим³², а також у чолобитній місцевого священика Іванища Анфимова й дячка Тимошки Іванова (1657 р.): «И они государь черкасы твоего государева указу не слушают строятся всѣ въ Бѣлогородскомъ уѣздъ въ Никольской вотчинѣ и станы, и пасѣки завели, и звѣрь, и рыбу ловятъ, и со пчелами деревья сѣкутъ дѣльня, и севрюковъ нашихъ грабятъ»³³. Упадає у вічі, що українці («черкаси») справді мають інші цінності, інші заняття, ведуть інший спосіб життя, аніж севрюки. Так, вони не тільки витісняють севрюків-автохтонів з їхніх власних споконвічних угідь, але й по-іншому ставляться до останніх. «Черкаси» по-хижацькому експлуатують означені угіддя, і навіть рубають бортні дерева, чого у жодному разі не робили севрюки, адже їхнім основним заняттям виступали різного роду промисли, серед яких головним був саме бортницький. Мисливські та рибальські угіддя, як такі, що давали їм основні засоби до існування, севрюки всіляко оберегали від надмірної експлуатації³⁴. Українські ж переселенці насамперед були землеробами, і бортні дерева, а також мисливські й рибальські угіддя, хоч і використовувані принагідно, усе ж не становили в їхніх очах такої цінності, як для севрюків. У цьому теж слід бачити важливу етнокультурну різницю між севрюками й українцями, котра, без сумніву, служила підставою і для етнічної різності.

Якщо говорити про етнічні спільноти, представники яких згадуються у цитованих вище московських документах, то там ішлося про «русских людей» (до яких відносили й спеціально виокремлюваних дітей боярських), «черкас», тобто українців, татар, котрі періодично чинять на поселенців напади, а поряд з усіма окремо фігурували й севрюки («[...] татарове воинские многие люди и вашихъ государь русскихъ людей, и черкасы многихъ побили, и въ полонъ поимали. [...] сказывали-де змиѣвскимъ сторожамъ севрюки, что видѣли-де они татар на рѣчке Берестовой»)»³⁵.

³¹ Акты Московского государства... – Т.І. – С.68; *Багалеі Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – Х., 1890. – С.23, 24, 75; *Тупиков Н.М.* Словарь древнерусских личных собственных имён. – Санкт-Петербург, 1903. – С.352; *Веселовский С.Б.* Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – Москва, 1974. – 382 с. [Електронний ресурс]: <http://www.pseudology.org/state/Onomastikon2.pdf>

³² *Багалеі Д.И.* Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – Х., 1905. – С.4–6.

³³ Там же. – С.8–9.

³⁴ *Багновская Н.М.* Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – С.26–27.

³⁵ *Багалеі Д.И.* Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. – С.4–5.

Українських джерел досліджуваних часів, які містили б дані про взаємини севрюків зі своїми етнічними сусідами, набагато менше. Проте вони є. Інформація про севрюків міститься в матеріалах люстрації Київського воєводства 1616 р. Тут фігурують севрюки, які мешкали «у Черкасах» (тобто на підвладних Черкаському замку землях). У тексті документа про це сказано так:

«Також севруки (“Sewruki”), або данники, що мешкають у Черкасах, від юрисдикції пана старости вільні і їй не підлеглі; як міщани та обивателі тамтешні, котрі перед нами були, то зізнались, що то добра їхні власні дідичні в тих севрюків (“Sewrukow”), тільки що з того ґрунту міського, на котрому ґрунті сидять, куницю до замку дають»³⁶.

Нижче ми побачимо, що у складі мешканців Черкаського замку дещо раніше (1552 р.) були люди з відетнонімічним прізвищем «Севрук». Матеріали люстрації 1616 р. та ці антропоніми слугують свідченням виокремлення люстраторами й писарями севрюків як людей, відмінних від тамтешньої української (русинської) людності.

Усі наведені тексти, де згадуються севрюки, свідчать на користь сприйняття їх як українцями, так і росіянами й білорусами людьми, належними до іншої, ніж їхні власні, етнічної спільноти. Про це також говорять і зафіксовані у джерелах досліджуваного періоду антропоніми, утворені від етнімічної назви «севрюк»/«севрук». Подібного роду відетнонімічні антропоніми (імена, прізвиська, прізвища) у середньовіччі та в ранньонові часи не були рідкістю. Тоді, в умовах слабкої територіальної мобільності населення, багатьох вихідців з інших країв, країн і народів називали за теренами чи етнічними спільнотами, звідки вони прибули. Часто такі прізвища/прізвиська й імена вказують на місцевість або населений пункт, з якого людина походила (Виговський, Волинець, Луцький, Моринець, Слуцький, Ходаківський та ін.), іноді в їх основі лежить субонім тощо (Бойко, Пінчук, Полешко, Поліщук і под.). Доволі часто такого роду антропоніми містять інформацію про етнічну належність, а радше про етнічне походження носіїв прізвищ. Прикладом дослідження етнічного походження людей на основі аналізу таких прізвищ стали праці про українських козаків німецьких дослідників С.Любер і П.Ростанковського, що базуються на даних козацьких реєстрів³⁷. Вони певною мірою можуть служити за зразок такого роду студій.

Чимало відетнонімічних прізвищ наводять і використовувані нами джерела. Наприклад, у ревізії 1552 р. знаходимо: Литвин, Турчинович, Орменин, Москаль (Київський замок)³⁸, Волошенин, Мордвинович, Чемерешенин, Жидовинович (Канівський замок)³⁹. Так само у багатьох

³⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – Ч.7. – Т.2. – С.316.

³⁷ *Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registerten Zaporoger Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1980. – №28. – S.369–381; Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. – S.62–100.*

³⁸ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – К., 1886. – С.113–114.

³⁹ Там же. – С.104.

джерелах досліджуваних часів фігурує прізвисько/прізвище, і навіть ім'я «Севру(ю)к» та похідні від нього. Одинадцятьох, а скоріше дванадцятьох Севруків зустрічаємо в описі Київського замку 1552 р.: Іван Себастьянович та Іван Мотинич, а також Каленик, Карой, Мишко, Охрем, Охмат, Томило (дві особи), Хомиця та Шкода, які мають прізвище, записане як «Севрук»⁴⁰. Усі вони – міщани Київського замку. Серед міщан монастирських значиться Мишко Шеврук⁴¹, де заголовну літеру «Ш» ймовірно помилково поставлено замість «С». Два Севру(ю)ки записані й у ревізії 1552 р. серед міщан Черкаського замку: Сидір Севрук та Єрмак Севрюк⁴². Опис Вінницького замку того ж року називає з міщан десятника, якого звали Борис Севрюкович⁴³. Пан Саврук фігурує в одній зі шляхетських скарг, занесених до Володимирської гродської книги 1664 р.⁴⁴ У переписній книзі 1666 р. (матеріали перепису, проведеного московськими властями в Лукомлі, сучасне с. Лукім'я на Полтавщині) записаний Мишка Севрюченко⁴⁵. У скаргі ігумена Луцького монастиря 1681 р. на шляхетську сваволю названий «Paweł Szebruk» із Луцького повіту⁴⁶. Прізвища, утворені від «севрюк», фігурують також у московських документах, зокрема тих, які стосувалися будівництва Белгородської засічної лінії та Донецьких сторож. Наприклад, в указі царя Бориса Годунова від 1605 р. про виплату «жалованья» названо сина боярського з Новгород-Сіверського Богдашку Севрюкова⁴⁷, у будівельній книзі міста Усерд на Белгородській засічній лінії за 1637–1638 рр. значиться Парфенко Севрюков – п'ятдесятник «новоприборных» полкових кінних козаків, а в розпису Чугуївських станиць за 1650 р. записано голову сьомої станиці Семена Микитина сина Севрюкова⁴⁸.

Зустрічається у джерелах й ім'я «Севрук». Так, селянин Севрук Прихожий фігурує в опису Овруцького замку 1545 р.⁴⁹ У Новгороді-Сіверському, який на той час належав Московії, російські джерела під 1605 р. указують стрільця на ім'я Севрючка Данилов⁵⁰. Ім'я «Севрук» знане й у Росії, що не дивно, зважаючи на те, що Сіверщина сусідила з Московією, а на початку XVI ст. увійшла до складу цієї держави. Так, під 1610 р. у російських джерелах згадується поміщик Севрук Юр'єв Дедков, а 1613 р. – білозерський селянин Саврук Іванов⁵¹. Зустрічалось це ім'я й у Білорусі. Під 1609 р. є повідомлення про сотника у Смоленському повіті – Севрука⁵².

⁴⁰ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.115–116.

⁴¹ Там же. – С.116.

⁴² Там же. – С.87, 89.

⁴³ Там же. – С.604.

⁴⁴ Там же. – Ч.6. – Т.1: Приложение. – К., 1876. – С.113–114.

⁴⁵ Малороссийские переписные книги 1666 года: С послесловием Ал. Лазаревского. – К., 1900. – С.42.

⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч.6. – Т.1: Приложение. – С.142.

⁴⁷ Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. – Т.І: Разрядный приказ. – С.68.

⁴⁸ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – С.23–24, 75.

⁴⁹ Архив ЮЗР. – Ч.4. – Т.1. – К., 1876. – С.43.

⁵⁰ Тушков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имён. – С.352.

⁵¹ Там же. – С.353.

⁵² Там же.

Узагалі ж і сьогодні в Україні, як і в Росії, зустрічається доволі багато прізвищ, утворених від етноніма севрюк/севрук. Це саме слід сказати й стосовно Білорусі. Ф.Климчук наводить ретельно зібраний детальний список таких білоруських прізвищ, як Сяврук, Сяврис, Сявругін, Севрук, Севрукевич, Севруков, Севрик, Сявро, Сявров⁵³. Немає сумніву, що і в Україні та Росії такий перелік (якби хтось цим займався) був би не меншим. Названі Ф.Климчуком прізвища побутують у наші дні, проте походять вони, звичайно, із тих часів, коли севрюків сприймали як людей іншої, аніж білоруси, а також українці та росіяни, етнічності.

Усі наведені факти демонструють доволі чітке протиставлення севрюків українцям, росіянам і білорусам. А це є свідченням того, що севрюки у XIV–XVII ст. становили собою окремих етнос, поряд з українцями («русинами»), росіянами («русскими») та білорусами. Судячи з усього, свого часу сівєряни, нащадками яких більшість дослідників вважає севрюків, не були настільки сильно втягнутими в етноконсолідаційні процеси, що мали місце на завершальному етапі історії Давньої Русі на теренах майбутніх України, Росії, Білорусі. Ці процеси у часовому проміжку, приблизно з останньої чверті XII до рубежу XIV–XV ст. призвели до завершення формування українців, росіян та білорусів⁵⁴. Проте севрюки, судячи з усього, збереглися. Цьому сприяло їх порубіжне (між українцями, росіянами, білорусами) положення. Тому севрюки в пізній період свого існування, коли етногенез українців, росіян та білорусів уже завершився, і справді були четвертим східнослов'янським етносом.

До кінця XV ст. севрюки разом з українцями-русинами перебували у складі Великого князівства Литовського. Із початком XVI ст. Сіверщина відійшла Московії, де севрюки опинились в одній державі з росіянами. Усе це, звичайно, не могло не справляти вплив на севрюцьку спільноту, особливо зважаючи на мовно-культурну спорідненість її з українцями («русинами») та росіянами («русскими»). Логічно було б припустити, що спочатку севрюки зазнавали зближення з українцями, а потім почали зближуватися в етнічному й культурному планах із росіянами. Можливо, у площині етнічних процесів, які відбувалися на Сіверщині, слід було припустити спочатку поступове перетворення севрюків на субетнос українців-русинів, що змінилося на процес перетворення їх на субетнос росіян. Проте таке наше припущення виявилось неправильним. Якщо стосовно українців є підстави вважати, що етнічна

⁵³ Климчук Ф.Д. К этноязыковой истории Днепровского Левобережья...

⁵⁴ Свого часу О.Пресняков, В.Пашуто, Ф.Шевченко, М.Брайчевський віднесли завершення українського етногенезу (хто точніше, а хто приблизно) на період «розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі» (див.: Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.11–12; Пресняков А.Е. Украина // Вестник культуры и политики. – 1918. – №9 – С.6; Шевченко Ф.П. Про деякі питання історії України // Його ж. Історичні студії (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.370; Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – С.192). Результати наших власних студій узгоджуються з думкою цих фахівців, зокрема вони дають підставу вважати, що етногенез українців завершується близько рубежу XIII–XIV ст. (див.: Балушок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Вип.20]. – Л., 2011. – С.83). Висловлюю вдячність О.Головку, який звернув мою увагу на положення, висунуті О.Пресняковим, В.Пашутом і Ф.Шевченком.

еволюція йшла саме таким чином, то, як показали джерела, із росіянами все було складніше й інакше.

Отже спочатку звернімося до взаємодії севрюків з українцями. Про тісні зв'язки мешканців Сіверської землі, зокрема наближених до Наддніпрянщини теренів, із сусідньою Україною свідчить факт називання на початку XVI ст. путивльських бояр «княнами» на тій підставі, що до захоплення Московією Сіверщини в 1500–1503 рр. Путивль підпорядковувався Києву й мав із ним різноманітні зв'язки, включно з правлінням тут у деякі періоди чернігово-сіверських Ольговичів⁵⁵. Також, як показала О.Русина, частина мешканців таких захоплених Московією у ході війни сіверських міст, як Радогощ, Брянськ, Путивль, Чернігів, Любеч (останній був повернений Литві) 1500 р. покинули свої «отчизные земли» й перебралася до Литви. Зокрема лише з 23 родин брянських бояр, чю долю вдалося простежити, «15 опинились у Литві, 3 – на московській службі, а в 5-ти відбувся розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями»⁵⁶. Аналогічно повелося й боярство Путивльського та Чернігівського повітів. Зайвим буде нагадувати, що вказані бояри перебралися не на власне литовські терени, а у сусідню Україну й, частково, Білорусь. Тобто, як бачимо, ці люди свою долю пов'язували не з Московією, а з теренами Великого князівства Литовського. І хоч у цьому факті знайшли відображення, у першу чергу, політичні зв'язки та вподобання, проте, очевидно, свою роль відіграла й етнічна близькість севрюків Сіверщини до українців, білорусів. Про це ж свідчать і дані перепису литовського війська 1528 р., де фігурують «брянці, радогощани, любечани»⁵⁷. Та й ті бояри, котрі з захопленням Московією Сіверщини на початку XVI ст. перейшли на московську службу, далеко не завжди робили це з власної волі⁵⁸. О.Русина доходить висновку: «Очевидно, що для цього прошарку боярства не існувало – принаймні, на початку XVI ст. – проблеми політичного вибору між Литвою та Московщиною. В решті ж боярських родин перехід під зверхність Москви викликав різну реакцію, а в окремих випадках – розколов їх навпіл»⁵⁹.

Свідченням існування в досліджувані часи більш чи менш інтенсивних зв'язків Сіверщини з рештою українських теренів стали матеріали ревізій та люстрацій королівщин XVI ст., які зафіксували поширення в Україні прізвищ/прізвиस्क, похідних від «севрук»/«севрюк». Отже севрюки розселялися в різних місцевостях країни, мігруючи з Сіверщини, оскільки були включеними у характерні для українських земель суспільні процеси. Водночас факт закріплення за цими людьми антропонімів, похідних від «севрук»/«севрюк», засвідчує, що їх тією чи іншою мірою сприймали як людей іншої, аніж українці (русини), етнічності.

Про включеність севрюків (до речі, не лише з наближених до Наддніпрянщини теренів Сіверщини) до всеукраїнських суспільних процесів свідчить і те, що «добродеревці» з міста Дроків, яке знаходилося на півночі Сіверської

⁵⁵ Русина О. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С.9.

⁵⁶ Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С.196.

⁵⁷ Там само. – С.197 (прим. 107).

⁵⁸ Там само. – С.198–199.

⁵⁹ Там само. – С.199.

землі, брали участь у будівництві Черкаського замку 1496 р.⁶⁰ Аргументом на користь висловленої тези став і факт поширення на Сіверщині (у Чернігові, Новгороді-Сіверському) у XIV–XV ст. особливого типу кераміки, розповсюдженої тоді також і у Середній Наддніпрянщині⁶¹. Поява її пов'язана з Польщею та Литвою, а поширення одночасно на Наддніпрянщині й Сіверщині (принаймні південно-західній) свідчить на користь того, що ці терени становили тоді єдиний культурний простір.

Утім опинившись у 1500–1503 рр. у складі Московської держави, севрюцька спільнота зазнала інтенсивного включення у нові суспільно-політичні й соціально-економічні реалії, що теж не могло не відбитися на її етнічній суті. Міжетнічна взаємодія севрюків із росіянами розгорталася за дещо іншим сценарієм, аніж з українцями. Сіверська земля у цей час активно освоювалася переселенцями – служилими людьми різних категорій та селянами зі внутрішніх районів Московії. Російська колонізація від самого початку мала державний характер – на відміну від народної колонізації українців. Російських переселенців осаджували в різних повітах Сіверщини й на так званих «засічних лініях» у рамках розбудови Москвою системи оборони «кримської України». Перебудова в 1570-х рр. станичної та сторожової служби на помісній основі підірвала давнє місцеве феодальне оброчне й посадське землеволодіння. Новопоселенців наділяли землями, що раніше належали севрюкам. Лише незначна частина останніх потрапила до складу служилого стану, натомість більшість зарахували до категорії державних селян, почалось їх закріпачення⁶². Про втягування севрюків у більш чи менш тісні зв'язки з росіянами можуть свідчити зафіксовані серед них антропоніми, утворені від етноніма «севрук»/«севрюк».

Очевидно, найбільше заселялися московськими поселенцями наближені до Московії північно-східні землі Сіверщини⁶³. Північний схід Сіверської землі не перестав піддаватися московській колонізації з початком XVII ст., коли південно-західні її терени перейшли під владу Речі Посполитої. А севрюки, опинившись серед мас російських переселенців, котрі дедалі прибували, почали зазнавати асиміляції з боку росіян. У самих севрюків такий розвиток ситуації, судячи з усього, викликав спротив, першим проявом якого можна вважати згадану вище еміграцію сіверського боярства на терени Литви після захоплення Сіверської землі Московією на початку XVI ст. Є й інші факти, які свідчать про аж ніяк не дружнє ставлення севрюків до росіян і їхньої держави. Звичайно, говорити про високий рівень етнонаціональної самосвідомості севрюків не доводиться, адже для середньовіччя це не характерно. Та й соціальна складова в конфліктах, про які йдеться, виступає доволі чітко. І все ж у цих подіях так чи інакше виявлялося несприйняття севрюками росіян як людей із чужими або, принаймні, незвичними традиціями, порядками, культурою, а також відмінність між ними в політичній лояльності до Москви.

⁶⁰ Там само. – С.163.

⁶¹ *Виноградская Л.И.* Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII–XV в. [Електронний ресурс]: <http://behistory.ru/article/122/>

⁶² *Багновская Н.М.* Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. – С.30.

⁶³ *Василенко Н.П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. – С.560.

Зокрема під час вторгнення до Московії військ Лжедмитрія I на початку XVI ст. севрюки виявили своєрідний сепаратизм, приєднавшись до них. Очевидно, вони так і не сприйняли Московську державу за «свою», не відчули справжньої причетності до неї. Тому, наприклад, московські послы до Польщі 1606–1607 рр. князь Г.Волконський і дяк А.Іванов повідомляли в Москву: «І в сѣверских і украинных городѣх севрюки люди простые, і в Московском государстве мало бывають [...] учили прельщатись, к тому вору, к богоотступнику приставати, и города тому вору розстриге здались, и в полках»⁶⁴. На нелояльну до Московської держави поведінку севрюків під час Смути звертали увагу й очевидці-поляки. У щоденнику одного з них розповідається про підтримку Лжедмитрія боярством Сіверщини та участь у повстанні І.Болотникова. Щодо подій навколо вбивства псевдоцаря й сходження на престол В.Шуйського (1606 р.) читаємо: «Ця справа від самого початку не сподобалася деяким боярам, зокрема Сіверської землі, котрі підняли бунт проти Шуйського, і в яких вождями були Болотников та Заруцький»⁶⁵. А потім до Путивля з донськими козаками прибув самозванець, котрий видавав себе за «Петра Федоровича» (неіснуючого сина царя Федора Івановича), «до якого пристали всі сіверяни й той Болотников»⁶⁶. Тут польський очевидець послуговується терміном «сіверяни», під яким він, без сумніву, розумів саме севрюків. Також означена поведінка тамтешнього боярства, очевидно, могла свідчити про те, що у його складі було чимало бояр-севрюків, котрі ще не втратили своєї севрюцької ідентичності або, принаймні, лояльності до держави та країни (Литви, Русі-України), якій служили їхні діди. Після завершення подій Смути та зі встановленням у Москві міцної влади колонізації Сіверської землі росіянами й репресивні заходи властей щодо севрюків посилювалися. Як зазначає А.Ракітін:

«У Смутний час севрюки активно підтримували Лжедмитрія I, на що московська влада відповідала каральними операціями, аж до розгрому деяких волостей. [...] Москва, котра дорожила кріпосним правом, у жодному разі не приймала волелюбного духу севрюків, постійно піддавала корінне населення Сіверщини гонінням і за кожної зручної нагоди всіляко намагалася знизити його чисельність»⁶⁷.

І якщо до початку Смутного часу севрюки зазнавали кривд із боку воевод та переселенців, яким надавали у володіння земельні наділи за рахунок автохтонного населення, то тепер і переселення сюди росіян, і наділення їх тут землею стали масовим явищем. Нижче наведемо цитату з одного документа стосовно неправд, котрих зазнавали севрюки від поселенців-московитів.

⁶⁴ Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.137: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т.IV. 1598–1608 гг.). – Москва, 1912. – С.259, 336.

⁶⁵ Дневник событий, относящихся к Смутному времени (1603–1613 гг.), известный под именем Истории Ложного Дмитрия // Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1872.– Стб.121.

⁶⁶ Там же. – Стб.122.

⁶⁷ Ракитин А.С. Севрюки – коренное население Северской земли.

Також ці рядки свідчать, що означений антагонізм і різність між росіянами й севрюками простежувалися практично до кінця існування їх як окремого етнічно-етнографічного утворення. Ідеться про подану 5 лютого 1663 р. дітьми боярськими, поселеними у Хотмижському повіті (сучасна Белгородська обл. Росії), чолобитну на путивльських севрюків:

«Государю, царю [...] бьетъ челомъ холопи твои хотмышцы дѣтишки боярскіе солдатскаго строю Картевскаго полку Тимошка Шумилин, Данилка Кушнеревъ съ товарищи 50 ч. Въ прошломъ во [...] году, по твоему указу и отпискѣ с Бѣлгорода окольничаго и воеводы князя Григорья Григорьевича Ромодановскаго съ товарищи, дано намъ твое царское жалованье въ помѣстье дикая земля въ Хотмышскомъ уездѣ на рѣкѣ на Пслѣ, отъ рѣчки отъ Удавы вверхъ по Пслу [...], и на томъ твоёмъ государевомъ жалованьѣ на помѣстьѣ домишками мы построились и пашню дикое поле распахали, а нынѣ насъ путивльскіе севрюки, Андрей Уколовъ да Дмитрей Татаринъ съ товарищи, съ того твоего государева жалованья съ помѣстья сгоняють и всякія налоги чиняють, по полямъ сохи сѣкуть, а тѣмъ севрюкомъ та земля не дана, владѣють они верховыми бортными ухожьями. Вели, государь, намъ на то помѣстье дать свою грамоту, чтобъ намъ отъ тѣхъ севрюковъ изгони, и налоги, и насильства впредь не было»⁶⁸.

Як бачимо, навіть у другій половині XVII ст., причому у центрі Сіверщини, севрюки продовжували протистояти росіянам та усвідомлювали свою іншість порівняно з останніми. Соціальний антагонізм між ними, концентрованим виразом якого стала роздача московською владою споконвічних севрюцьких земель у володіння переселенцям зі власне Московії, підсилювався етнокультурною різністю, у тому числі в господарстві (росіяни – здебільшого землероби, севрюки натомість займалися промислами, бортництвом).

Тож не випадково, що севрюки й надалі продовжували бачити в поселенцях-росіянах етнічно «чужих». Нерідко це породжувало доволі драматичні ситуації. У 1643 р. татари напали на околиці Чугуєва. Провідниками їх стали саме севрюки («А подвели, государь, под Чугуев тех татар севрюки, которые были на своих промыслах, чугуевские да белгородские гулящие люди, Афонька Батов да Васька Хватов; а взяли де татарове тех севрюков от города вѣрст за 40») ⁶⁹. Звичайно, цих людей могли змусити показати шлях. Водночас вони набагато охочіше могли піти на співпрацю з татарами у випадку, коли переселенців-росіян не сприймали за «своїх». Адже, скажімо, полоненик-чугуєвець Васька Шабикин волів померти, аніж допомагати нападникам – цим самим він захищав «своїх», у тому числі рідних, друзів, усіх містян («[...] да и с ними же был чугуевец Васька Шабыкин, и Ваську де убили за то, что он татар под

⁶⁸ Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. – Т.III: Разрядный приказ: Московский стол: 1660–1664 / Под ред. Н.А.Попова. – Санкт-Петербург, 1901. – С.516–517.

⁶⁹ Филарет [Гумилевский Д.Г.]. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Москва, 1852. – Отд.IV.I: Чугуевские округа военного поселения (3.Жители Чугуева) [Електронний ресурс]: http://dalizovut.narod.ru/filarret/filar_s.htm

город под Чугуев не повёл»)⁷⁰. Згадані ж севрюки, навпаки, можливо, навіть тішилися, що степовики пошарпають непроханих прибульців-росіян, котрих вони сприймали як своїх кривдників.

Із цією подією перегукуються зафіксовані у джерелах факти несумлінного виконання севрюками сторожової служби на степовому кордоні. До цих обов'язків московська влада почала залучати їх іще у XVI ст. Проте як сторбжа вони були ненадійними, і брали їх, очевидно, лише через добре знання місцевості, а також з огляду на нечисленність (спочатку) власне російського служилого люду. Документи свідчать:

«А которые путивльские севрюки ъздили изъ Путивля на донецкіе сторожи зъ найму, и тѣхъ севрюковъ приговорили отставити, на сторожи ихъ не посылати, и найму имъ впредь не давати [...] а стоятъ на сторожахъ неусторожливо, воинские люди (маються на увазі татарські загони – В.Б.) на государевы украини приходятъ безвѣстно, а они того не вѣдаютъ, и вѣсти отъ нихъ прямие николи не бываютъ, а приѣжаютъ съ вѣстями съ ложными»⁷¹.

Тож московська влада дедалі ширше почала залучати до сторожової служби представників традиційних служилих верств, хоч для цього цілі їх громади доводилося переселяти на сіверське степове прикордоння. Як сказано в «боярському приговорі» 1571 р.: «А посылати вь ихъ мѣсто на донецкія сторожи дѣтей боярскихъ путивльцовъ да рылянь»⁷². Під «путивльцями» й «рилянами» тут виступають уже аж ніяк не севрюки, адже останні в документах чітко виокремлюються з-поміж різних соціальних та інших верств, і називаються окремо від цих «путивльців», «рилян», «орлян» та ін. Тут маються на увазі представники служилого стану (діти боярські), яких на терени Путивльського й Рильського повітів Сіверщини переселили дещо раніше з корінних московських земель.

Можливо, саме з часів означеного севрюцько-московського антагонізму серед росіян Курщини та Воронежчини (терени колишньої історичної Сіверської землі) побутувало специфічне уявлення про севрюків, зафіксоване В.Далем (і не відзначене серед українців): севрюк – це нібито похмура, сувора, неприступна людина, буркун, буркотун⁷³. Саме так, судячи з усього, ставилися колись севрюки до росіян, до складу держави яких їхні землі було включено силою зброї, і котрі нав'язали їм власні порядки, уподобання та звичаї, а також почали захоплювати їхні терени, витіснити з власних володінь.

Отже наведений вище матеріал дозволяє зробити висновок, що севрюки становили хоч і споріднену з українцями, росіянами й білорусами, проте самостійну етнічну спільноту. На початок XVIII ст., асимільовані українцями, росіянами та, меншою мірою, білорусами, вони зникають зі сторінок

⁷⁰ Филарет [Гумилевский Д.Г.]. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Москва, 1852. – Отд. IV. I.

⁷¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. – Т. I: Разрядный приказ. – С. 5.

⁷² Там же.

⁷³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 4. – Москва, 2001. – С. 43.

джерел. Водночас міжетнічні стосунки севрюків з українцями – з одного боку, та росіянами – з іншого, розвивалися за різними сценаріями. І хоч результат в обох випадках однаковий – зникнення севрюцької спільноти в результаті асиміляції, однак шляхи досягнення його були відмінними. Хоч і спостерігалися певні конфлікти севрюків з українцями, усе ж їх гострота була набагато меншою, аніж із росіянами. Утім це питання потребує подальшого вивчення.

The information contained in the sources about Sevriuks demonstrates that both Belarusians and Russians, and Ukrainians (which at that time had the endonyms Rus' in plural and Rusyn in singular) did not consider them their own people; to those nations the Sevriuks were strange and occasionally inimical. Documents present the Sevriuks as the people with the traditions, customs and modes of life distinct from the Belarusian, Russian, and Ukrainian ones. During the frontier wars and interethnic conflicts, all those nations also took the Sevriuks as enemies, while the latter treated the Ukrainians, Russians and Belarusians likewise. That is, the 14–17 century Sevriuks acted as a separate ethnic group. It was a land ethnic group of the Kyivan Rus' times, which due to circumstances have remained on the Ukrainian-Russian-Belarusian borderland.

Keywords: *Sevriuks, ethnic group, ethnonym-derived anthroponyms (family names), one's own people, Ukrainians, Russians.*

О.М.Дзюба*

ВИХОВАНЦІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ: УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИСТИ Я.МАРКОВИЧ ТА М.ХАНЕНКО (ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.)

На основі текстів щоденників представників козацької еліти першої половини XVIII ст. Я.Марковича та М.Ханенка простежується характер здобутої ними в Києво-Могилянській академії освіти. Відзначається вплив лекційних курсів Т.Прокоповича, в якого вони навчалися, на формування їхніх інтелектуальних інтересів та духовних запитів. Наголошується на характерному для ранньомодерного часу універсальному змісті освіти.

Ключові слова: Маркович, Ханенко, Києво-Могилянська академія, Прокопович, щоденники.

Упродовж першої половини XVIII ст. Києво-Могилянська академія стала провідним освітнім центром не лише для України, але й для інших народів слов'яно-православного ареалу. Значного розвитку вона досягла за часів Т.Прокоповича. Попри конфесійний характер це був освітній навчальний заклад, «що прилучав до загальноприйнятої європейської вченості і мав на меті не лише гартування духовенства, а й виховання “конфесійно свідомих” освічених представників різноманітних прошарків суспільства – шляхти, козацької старшини, міщан, знання яких мали приносити користь як їм особисто, так і церкві чи державі»¹. Вихованці академії мемуаристи Я.Маркович та М.Ханенко належали саме до категорії таких людей.

Яків Маркович (1696–1770 рр.) був сином лубенського полковника, бунчуковим товаришем, за відсутності свого батька виконував функції наказного полковника в Лубнах. Засідав у лічильній комісії, після відставки батька з посади генерального підскарб'я в 1740 р. певний час утримував його уряд, у відставку вийшов у ранзі генерального підскарб'я. Вів щоденник упродовж 1717–1767 рр.² Микола Ханенко (1693–1760 рр.) походив із родин правобережного гетьмана М.Ханенка та генерального обозного мазепинських часів І.Ломиковського. На службі з 1710 р., із 1717 р. працював у Генеральній військовій канцелярії, у 1721 р. був старшим канцеляристом,

* Дзюба Олена Миколаївна – кандидат історичних наук (Київ)

¹ Йосипенко С.Л. До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. – К., 2008. – С.218.

² Видавався зі значними скороченнями його онуком (див.: «Дневные записки малороссийского подскарб'я генерального Якова Марковича. – Ч.1–2. – Москва, 1859). Більш повне видання здійснив у трьох частинах (за 1717–1734 рр.) О.Лазаревський (див.: Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича. – Ч.1–3. – К., 1893–1897). В.Модзалевський на замовлення Археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка підготував частину щоденника (за 1735–1740 рр.), яка є найбільш повною. Видана у серії «Жерела до історії України-Руси» (т.ХХІІ, Київ; Львів, 1913 р.). Рукопис щоденника в десяти книгах, за винятком 5-ї і 6-ї, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського та проаналізований В.Горобцем (див.: *Горобець В.Й.* Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 7. – К., 1972).

головним помічником генерального писаря. Вів офіційний щоденник установи, який розпочинався подіями початку 1722 р. і закінчувався смертю гетьмана І.Скоропадського (липень 1722 р.)³. Восени 1722 р. за дорученням генеральної старшини М.Ханенко разом із бунчуковим товаришем С.Тарновським вирушив на Каспій, у ставку Петра I, котрий саме здійснював свій Перський похід, спрямований на завоювання торговельних шляхів, що вели з Північного Кавказу в Персію, із проханням дозволити обрати нового гетьмана. Підтримував кандидатуру П.Полуботка. У травні 1723 р. у складі козацької депутації, яка мала намір домагатися в Петра I обрання гетьмана, прибув до Петербурга, де разом з іншими старшинами був ув'язнений у Петропавловській фортеці. Повернувся в Україну лише 1726 р., згодом одержав посаду стародубського судді, у 1738 р. – уряд стародубського полкового обозного, а 1741 р. – генерального бунчужного⁴. За часів гетьмана К.Розумовського став генеральним хорунжим. Із 1719 р. вів приватний щоденник, який закінчується короткими замітками за 1754 р.⁵ Відсутні записи за 1728–1729, 1734–1741 (М.Ханенко брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. та, імовірно, не робив нотаток), 1744, 1750–1751 рр.

У щоденниках цих діячів знайшли своє відображення як службова діяльність, приватне життя, ведення господарства, так і політичні процеси в Гетьманщині й Російській імперії, політика уряду, спрямована на обмеження та остаточну ліквідацію гетьманату, а також широкі інтереси авторів нотаток у філософії, історії, теології, природознавстві. Вони формувалися під впливом курсів, що їх майбутні мемуаристи прослухали в Києво-Могилянській академії, зокрема Т.Прокоповича, котрий упродовж 1705–1716 рр. читав поетику, риторику, філософію й богослов'я, а в 1711–1716 рр. був ректором. За словами сучасного дослідника Ю.Сватка: «Прокопович, та зрештою вся очолювана ним інституція, здається, не дуже переймаються переважно світським характером могилянського виховання, в якому дивним чином збігаються схоластичний вишкіл і латинська дресура єзуїтських колегіумів, “освічене благочестя” (pietas litterata) протестантських гімназій, силогістика Арістотеля і пізньосередньовічна та ренесансна алегореза, антикатолицький запал ректорату і Дунс чи Тома під рукою, а ще Ф.Бекон і Декарт etc.»⁶.

Аналіз інтелектуальних інтересів та духовних запитів відомих вихованців академії – Я.Марковича й М.Ханенка – свідчить саме на користь такого висновку. Навчальний заклад давав загалом гуманітарну освіту, знання мов, зокрема латинської, якою викладалися курси поетики, риторики, філософії й богослов'я, польської, пізніше німецької, французької. На прикладах літератури античних

³ Диариуш или журнал, тоест повседневная записка ... наченшийся в 1722 году, и оконченной в том же году ... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко. – Москва, 1858. Українською мовою переклав В.Шевчук (див.: Малі українські діарії XVII–XVIII ст. – К., 2015).

⁴ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – К., 1884. – С.IX.

⁵ Тексти 1719–1723, 1754 рр. опублікував А.Титов (див.: Киевская старина. – 1896. – №8). Записи 1727–1753 рр. видав О.Лазаревський (див.: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – К., 1884) за сприяння правнука О.Ханенка, в якого він зберігався.

⁶ Див.: Сватко Ю. Теофан Прокопович і європейське Відродження як окремих культурно-історичний тип // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. – К., 2002. – С.183.

часів та епохи Відродження курси поезики знайомили студентів із системою версифікації, літературними жанрами, викладали сутність поетичного вимислу, образність поетичної мови, прищеплювали любов до творчості. Зміст курсу риторики характеризувався тим, що вона «є певним зводом правил, тому логічно переходить від описання цих правил до запровадження їх як норми в академічній сфері (дисципліна), у практиці публічного мовлення та формах колективної поведінки, які врешті також підпорядковані комунікативним завданням»⁷. Характеризуючи філософію Києво-Могилянської академії Я.Стратій пише, що «вона була підпорядкована приматові теології, розглядалася переважно як помічник у справах віри, являла собою одну з модифікацій шкільної, так би мовити “відчуженої” філософії, часом була доволі несамостійною. Проте, її значення полягає у створенні власного інформаційного поля, необхідного для майбутнього розвитку філософського мислення»⁸.

Я.Маркович і М.Ханенко здобули знання латинської й польської мов (перший, судячи із записів у щоденнику, знав і старосврейську). У 1729 р. у Глухові у гетьманського секретаря Луки Я.Маркович розпочав вивчати французьку, а М.Ханенко брав уроки цієї мови, перебуваючи в Петербурзі впродовж 1745–1749 рр. Про зміст освіти та інтелектуальні інтереси мемуаристів, що сформувалися в Києво-Могилянській академії, свідчить підбір книг, які вони купували та збирали, а також обмінювалися не лише між собою, але з іншими людьми свого кола. Книжкові зібрання Я.Марковича та М.Ханенка привертала увагу дослідників⁹. Аналізувався до певної міри репертуар та формування приватних бібліотек, ціни на книжки та оправу, обмін книгами. Нижче ми спробуємо показати не лише вплив характеру та змісту освіти на становлення особистості мемуаристів, але й на читацькі інтереси ширшого кола козацької старшини – бунчукового та знатного товариства, полковників, сотників, канцеляристів, писарів, рядового й вищого духівництва, які родинними, товариськими чи службовими обов'язками були пов'язаними з Я.Марковичем і М.Ханенком. До того ж представники козацької старшини, як правило, здобували освіту саме в Києво-Могилянській академії. Простежимо поширення в їхньому колі творів Т.Прокоповича, певної історичної, філософської, теологічної літератури.

Винесений з академії інтерес до читання та збирання книг присутній у щоденниках Я.Марковича й М.Ханенка. Перший запис про бібліотеку

⁷ Бондаревська І. Про «Просвітництво» Теофана Прокоповича та Григорія Сковороди // Київська академія. – Вип.4. – К., 2007. – С.78.

⁸ Стратій Я. Філософія в Києво-Могилянській академії // Київ в історії філософії України. – К., 2000. – С.83.

⁹ Иконников В.С. Опыт российской историографии. – Т.1. – Кн.2. – К., 1892; Модзалевський В. З історії книги на Україні // Книгар. – 1918. – Січень. – Ч.5. – С.235–238; Зленко П. Українські приватні бібліотеки: Бібліотеки української козацької старшини // Українська книга. – 1937. – №7/8. – С.166–174; Каганов І.Я. Я.Маркович и его «Дневник» как материал для истории Просветительства на Украине в первой половине XVIII в. // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в. – Москва; Ленинград, 1961. – С.113–126; Апанович О. Щоденник Я.Марковича // Бібліотечний вісник. – 1997. – №4. – С.29–31; Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка // Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Вип.5. – Л., 1998. – С.117–124; Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII ст. // Вісник Книжкової палати. – 2014. – №1. – С.22–28.

Я.Марковича датується 25 березня 1725 р., коли він збирався в Гілянський похід¹⁰: «Книги въ бібліотекахъ пересмотрувалемъ, которыхъ въ скринѣ показалося и зложилося 66, а въ бібліотецѣ 146, в той же бібліотецѣ зъ другой стороны 44, а винятихъ въ походы 31, итого всѣхъ 287 и болшъ»¹¹. За записом наступного дня книжок було 289, а у квітні є нотатка, що «пересмотрувалемъ книгъ, которихъ въ дорогу вибиралемъ, числомъ 50», укладав «реестрик» цих книжок, а ті, що залишалися у скрині, запечатував. Книги зберігалися не лише у садибі мемуариста у с. Сваркове, але й у маєтку батька в Ромнах, де на той час нараховувалося 21 богословська, 12 філософських, 10 історичних, 5 медичних та 8 книжок на іншу тематику. Той факт, що представник старшини, ідучи в похід, брав із собою книги, не поодинокий, адже інші бунчукові товариші – учасники воєнної акції також мали із собою книги. Так, 29 квітня 1726 р. Я.Маркович записав, що С.Гамалія повернув його книжку «Compendium medicum», натомість дав йому свою – «Opera Basilii magni». У липні 1729 р., повернувшись із Москви, Я.Маркович занотував у щоденнику, що пересушував і переглядав свої книги, яких було вже 340, причому зазначав лише формат, не розбиваючи за тематикою і не вказуючи назв. За 27 квітня 1737 р. у щоденнику є запис, що у сварківському маєтку було 290 книжок, «да на версѣ з того числа оставлено книг 29, а в Глухов взято 8, в том числѣ бібліотеки Кіевской 2»¹². У Я.Марковича було подвір'я в Києві – імовірно тут також зберігалися книги. Його бібліотека поповнювалася переважно шляхом замовлення та придбання друку в Москві, Петербурзі, Гданську, Бреслау (Вроцлаві). У квітні 1742 р. він звернувся до придворного лікаря імператриці Єлизавети – Й.Лестока з проханням купити книги, видані у Петербурзі. Там само замовляв французькі газети. Книгозбірня М.Ханенка також формувалася через замовлення й купівлю книжок переважно в Петербурзі та за кордоном.

Неабиякий інтерес викликали в Я.Марковича філософські й теологічні проблеми. Виписки з праць на відповідну тематику межують у щоденнику із записами про господарство, торгівлю, родинне життя, події політичного значення. Він підтримував тісні зв'язки зі своїм учителем – Т.Прокоповичем, який вплинув на формування інтелектуальних інтересів¹³. Вони активно листувалися. Зокрема ректор надсилав колишньому випускникові свої твори та цікавився його думкою. Він дбав про різнобічні інтереси свого учня, про що можна судити з переліку книжок, надісланих йому 1716 р. Це були «Теологіка» Якова, короля Англії, яку він подарував із надією, щоб «чутка про твою мудрість наповнила Русь так само, [як мудрість] того наповнила Британію», свої власні «Апології»: одна з них – як відповідь лютеранським теологам «на захист віри», інша – відгук на книгу Й.Гербінія «Про київські печери», видану в Кенігсбергу

¹⁰ Завойовницький Гілянський (Сулацько-Гілянський) похід російської армії на Північний Кавказ 1725 р., в якому брало участь і українське козацьке військо (див.: *Дубровський В.* Про Гілянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – Вип.1. – К., 1928).

¹¹ Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича (1717–1767). – Ч.1 (1717–1725 гг.). – К., 1893. – С.205.

¹² Жерела до історії України-Руси. – Т.ХХІІ: Дневник Якова Марковича, рр. 1735–1740. – К.; Л., 1913. – С.130.

¹³ Див.: *Литвинов В.Д.* Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. – К., 1984.

1675 р.¹⁴ (автор останньої спростовував різні печерські «чуда» та висловлював думку, що нетлінність мощів печерських святих могла зумовлюватися природними особливостями). Далі в переліку йшли «польська книга про коней Гішпіка, математика Фінея Оронція». Своєю чергою Я.Маркович надсилав учителеві книжки зі свого зібрання. У кожному листі Т.Прокопович запевняв колишнього учня, що піклуватиметься про його інтереси навіть «і тоді, коли не матиме змоги». Він повідомляв Я.Марковичу про свої праці, писав, що на замовлення Петра I підготував «каталог великих князів та імператорів Русі, починаючи, звичайно, від першого державця Рюрика й закінчуючи нашим, що тепер править». Цю працю оцінював як «писаннячко слабеньке й мале»¹⁵. Проте укладаючи його, звертався до «польських і рутенських хронологів», відзначав наявні різночитання та замислювався над питанням: «хто з них, власне, правдивіше говорить».

У щоденнику Я.Марковича, який розпочався невеликими замітками, згадується про листування з Т.Прокоповичем у травні 1726 р., коли він перебував в укріпленні Св. Хреста на Каспії. До нього писав із «прошенням о нуждѣ нашей»¹⁶. Бунчукові товариші в різноманітний спосіб домагалися дозволу повернутися з виснажливого походу. Саме про це, імовірно, ішлося в листі. Записав у щоденник у липні, що астраханський архієрей Лаврентій Горка, вихованець і викладач Києво-Могилянської академії, з яким неодноразово зустрічався, коли перебував в Астрахані, переслав Т.Прокоповичу лист Я.Марковича «з его интерцессією». 16 серпня 1726 р. в Астрахані одержав із дому «календаръ и казанне новгородского архиепископа, отъ его съ надписаніемъ его собственнимъ»¹⁷. У вересні того року з Астрахані Я.Маркович передавав листа Т.Прокоповичу «о себѣ» через Ф.Ушакова, котрий їхав у Петербург, а у серпні 1727 р. – через О.Левицького. Із Л.Горкою листувався й пізніше, про що свідчить запис від 21 вересня 1727 р., де йдеться про одержання двох листів і заповіту, в якому Я.Марковичу виділялося 100 руб.¹⁸ Він одержав гроші після смерті Лаврентія.

Перебуваючи в Москві (прибув 1 січня 1728, а від'їхав 29 травня 1729 рр.) у справах звинувачення батька – лубенського полковника А.Марковича у зловживаннях під час свого врядування, відчуження ним ратушного села Засулля та хутора Калюженків, захоплення ґрунтів, а також у власних інтересах (відстоював права на села Перервінець, Кулажинці, хутір Криворудський), Яків часто зустрічався зі своїм учителем. Вів із ним не лише інтелектуальні бесіди, але й просив допомоги в розв'язанні майнових справ. Невипадково записав у своєму щоденнику (під 2 травня 1728 р.), що «архиєрей новгородский рекомендовал меня п. гетману», тобто Д.Апостолу, з яким у Марковичів був довготривалий конфлікт¹⁹. Нотував про бесіди у Т.Прокоповича разом із Т.Кроликом,

¹⁴ Див.: Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – К., 1981. – С.464.

¹⁵ Там само. – С.204.

¹⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Ч.2 (1726–1729 гг.). – К., 1895. – С.41.

¹⁷ Там же. – С.78.

¹⁸ Там же. – С.177.

¹⁹ Лубенський полковник А.Маркович, батько Якова та сват П.Полуботка (Яків був одружений із дочкою Полуботка – Оленою) стояв осторонь намагань старшини обрати після смерті І.Скоропадського гетьманом П.Полуботка, тоді як Д.Апостол активно підтримував його

вихованцем Києво-Могилянської академії і архімандритом московського Новоспаського монастиря, під час яких вони, «довго просидѣвши», вели розмови про сентенції картезіанців²⁰. Я.Марковича цікавили теорії пізнання, він записав, що картезіанці «всякое чувство отъ животних всѣ отоймающей, а толко единому человѣку, имущему умъ причитающей, будто чувство без ума не можетъ битъ»²¹. Але «оное мнѣніе Картезія» (тобто Р.Декарта – *О.Д.*), зазначав мемуарист, «есть некрѣпкое». Практика свідчить, писав Я.Маркович, що деякі диковинні вчинки тварин не можуть мати місце без «чувствій и безъ памятствованія». Т.Прокопович у своєму курсі філософії (складався з логіки, натурфілософії або фізики та етики) відзначав, що й «тварини наслідують різні мистецтва людей і здатні до навчання», але вони не володіють розумом, і «протягом усіх віків філософськи найдоступнішим і найпереконливішим є визначення людини як розумної тварини»²². Він уважав, що пізнання базується на взаємодії чуттєвого досвіду й розуму, без якого неможливо проникнути у сутність речей та явищ. Я.Маркович, роблячи виписки з «книги латинської» «*Scrutinium sacerdotale*» (28 вересня 1728 р.), порівнював учення про пізнання істини («проба правди») в епікурейців і перипатетиків та картезіанців. У перших «есть самое чувствій чили смисловъ отправления да предзнаніе ума; а в картезіановъ познаніе ясное и собенное, которого основаніемъ и виною есть правда Божія»²³. Наводив приклад, що коли він усвідомлює себе як «животное разумное, что должности такового животного во мнѣ суще ясно и собенно вижу или познаю; познаніе же тое ясное и собенное для того признано битъ въ томъ правдивое, что Богъ творецъ оногo самая есть верховная правда»²⁴. Говорили у Т.Прокоповича і про сутність духу, в якому є «особливѣйшее нѣчто, чего мы не вѣдаемъ»²⁵.

Учень надовго затримувався у вчителя, роздивлявся книги й картини. Крім того, Т.Прокопович давав Я.Марковичу різні господарські поради. Коли той довідався про смерть наставника, записав у щоденнику під 5 жовтня 1736 р.: «Преосвященный архиепископъ Великоновагородский и Великолуцкий Феофан Прокоповичъ, первый всероссийского синода вице-президент, малороссийской породы, иногда мой великий благодѣтел в С.П.бурху²⁶ умре»²⁷.

М.Ханенко, перебуваючи 1732 р. в Петербурзі, також спілкувався з Т.Прокоповичем, залишив запис про зустрічі з ним у нього «на Карповці», де вони «ходили по огороду и забавлялись годинъ зъ 6, а потомъ его жъ

кандидатуру, за що й був ув'язнений у Петербурзі. У часи гетьманства Д.Апостола козацькі старшини подавали в Колегію іноземних справ численні скарги на А.Марковича, звинувачуючи його у захопленні козацьких і посолитих земель, примусових роботах у своїх маєтках, хабарах (див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С.51, 119).

²⁰ Картезіанство – філософська течія XVII–XVIII ст., яка базувалася на вченні Р.Декарта. Ідеї картезіанців трактувалися у філософських курсах Києво-Могилянської академії (див.: *Стратій Я.* Георгій Щербацький і картезіанство в Києво-Могилянській академії // *Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст.* – С.159).

²¹ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.2. – С.264.

²² *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. – Т.2. – К., 1980. – С.184–185.

²³ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.2. – С.264.

²⁴ Там же. – С.250.

²⁵ Там же. – С.265.

²⁶ Тобто у Санкт-Петербурзі.

²⁷ Жерела до історії України-Руси. – Т.XXII. – С.92–93.

преосвященство приказалъ всѣхъ насъ отвезтъ своею баржею»²⁸. Утім, на відміну від Я.Марковича, не передавав зміст їхніх бесід. Просив сановника використати свої можливості й допомогти йому в підтвердженні володінь, проте зазначав, що це йому не вдалося. Коли захворів, то записав, що його лікував медик Т.Прокоповича.

Судячи з записів у щоденниках Я.Марковича і М.Ханенка, твори Т.Прокоповича користувалися популярністю й поширювалися в Гетьманщині. У зібранні М.Ханенка був рукопис праці «о неудобъ носимомъ игу»²⁹, який узяв у нього в 1753 р. бунчуковий товариш, відомий правник Ф.Чуйкевич. Надвірному радникові Іноземної колегії А.Олсуф'єву в 1748 р. він подарував книгу «о блаженствахъ, изданія покойного Феофана Прокоповича». Інтерес викликали й листи Т.Прокоповича до Я.Марковича. На те, що вони писалися не лише для нього, але й для ширшої аудиторії, указував ще М.Петров³⁰. Я.Маркович давав лубенському полковникові П.Апостолу, гетьманському синові, для читання проповіді Теофана. Хмельовський сотник О.Шкляревич, зять бунчукового товариша А.Полетики, узяв у Я.Марковича «з розпискою» лист Т.Прокоповича «и книжицу объ оправданіи верой» (1761 р.). Записав також пізніше, що одержав від О.Шкляревича «Описание Камчатки и Dictionarum, да проповѣдей покойного Феофана Прокоповича 2-й томъ»³¹. Я.Маркович, який обмінювався книгами з радником гетьмана К.Розумовського – І.Тепловим, позичив йому в 1752 р. три книжки: «Одну печатную Буддея»³² о несоединеніи російской церви съ римской; 2-я писанная, трактатъ Феофана объ оправданіи, и 3-я, писанная, великая, гдѣ и письма Феофана»³³. Знаючи про інтерес Я.Марковича до філософії, І.Теплов того ж року дав йому «русскую книжку о философіи» – імовірно йшлося про його власну працю, котра вийшла 1751 р. під назвою «Знания, что касаются философии для пользы тех, которые об этой материи иностранных книг читать не могут», ставши одним із перших у Росії посібників з історії філософії³⁴.

До свого викладу філософії Т.Прокопович включив етику, яка в лекційних курсах Києво-Могилянської академії поділялася на теоретичну і практичну. Перша займалася обґрунтуванням місця людини у світі, розглядала проблеми сенсу життя, свободи волі, міри відповідальності людини за власні вчинки. Друга вказувала на шляхи й засоби влаштування особистої долі, досягнення щастя, розробляла систему виховання згідно з уявленнями про досконалу

²⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.54.

²⁹ Ідеться про працю «Повести о распре Павла и Варнавы с иудействующими, и трудность слова Петра апостола о неудобъ носимом законном иге им пространно предлагается», де трактується християнські етичні норми (див.: Чумакова Т. Этические идеи в творчестве Феофана Прокоповича // Київська академія. – Вип.6. – К., 2008. – С.178–179).

³⁰ Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // Киевская старина. – 1882. – №6. – С.498–508.

³¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.376.

³² Йоганн Франц Будде (Буддей, Буддеус; 1667–1729 рр.) – німецький філософ і лютеранський теолог.

³³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.303–304.

³⁴ Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С.123.

людину³⁵. Курс Т.Прокоповича базувався на працях Аристотеля, він зазначав, що той написав «більше ніж сто книжок про етику». У Москві в 1728 р. Я.Маркович купив «Полїтику Аристотелесеву»³⁶, що свідчить про його інтерес до цих питань. Т.Прокопович уважав, що щастя досягається за умов дотримання людиною природного, морального, громадянського й Божого закону. Природний закон спричиняється усвідомленням людиною потреби у праці та визначає в ній схильність до її певного виду. І лише пізнавши себе, вона виявляє здатність до того чи іншого виду праці, людина працює на себе, свою родину, суспільство й державу³⁷. Необхідною умовою щастя вважав здобуття певного рівня матеріального добробуту, позаяк бідність і нестатки зі щастям несутимісні. Вплив курсу етики помітний у настанові М.Ханенка синові Василеві, якого він відправив на навчання в Кільський університет, та в листах до нього, де викладено основні засади формування освіченої людини, громадянина, вихованого в душі відданості вірі, дотримання звичаїв та обрядів, шанування батьків, служби на користь Вітчизни³⁸.

Я.Маркович і М.Ханенко, особливо перший, були обізнаними з православною, католицькою, а також протестантською доктринами. Т.Прокопович не випадково цінував пізнання Я.Марковича в теології й навіть схилив його до духовної діяльності. У листах учителя до учня є роздуми над богословськими проблемами. У квітні 1716 р. він писав, що надіслав йому на його прохання два своїх теологічних трактати – «Про творення та промисел» і «Про стан першої людини», висловлюючи сподівання, що адресат знайде тут «дещо звичайне, а дещо й цікаве: легке, важке, корисне й некорисне – різне»³⁹. Просив повернути рукопис, оскільки сам ректор узяв свій твір в одного учня. Прислухався до його думки. Так, щодо зауважень Я.Марковича до його «трактату» «Про виправдання вірою», то спочатку розцінив їх як «необґрунтовані закиди», а пізніше писав, що врахував і переробив книгу, надав їй форми запитань, тобто те, що й рекомендував Я.Маркович. На розгляд останнього було передано і працю про вчення православної церкви щодо прощення гріхів (видана у Бреслау фірмою Й.Корна в 1769 р. під назвою «*Christiana Orthodoxa Doctrina de gratuita Peccatoris per Christum Justificatione quam in gratiam intergerrimi amici sui Domini Jakobi Markiewicz*»)»⁴⁰.

Під впливом учителя Я.Маркович зацікавився працями німецького протестантського теолога й філософа Й.Будде, який проповідував учення пієтизму – течії у протестантському русі, що виникла наприкінці XVII ст. Основними її ідеями було формування в людині благочестя (від лат. «*pietas*») шляхом співпереживання віри, благочинними справами, запереченням церковної обрядовості, поширенням освіти, зокрема вивчення мов, якими виконане Святе

³⁵ Стратій Я. Філософія в Києво-Могилянській академії. – С.112.

³⁶ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.2. – С.210.

³⁷ Стратій Я. Філософія в Києво-Могилянській академії. – С.114.

³⁸ Див.: Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012.

³⁹ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – С.190.

⁴⁰ Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. // Наша культура (Варшава). – 1935, листопад. – Кн.8. – С.491.

Письмо – грецької, латини, староврейської. За словами В.Нічик, представники пієтизму «прагнули відродити ранне християнство і на його засадах християнізувати всі сфери людського життя. [...] Досягти успіхів у реалізації цих реформаційних ідеалів сподівалися просвітницькими засобами – через поширення освіти і проповідь євангельської любові»⁴¹. Т.Прокопович підтримував контакти з Й.Будде, вони листувалися, але на сьогодні листи його невідомі. Опосередковано про них може свідчити активна участь німецького теолога в богословських суперечках Т.Прокоповича і С.Яворського та його прихильників. Петро I, перебуваючи у Західній Європі, привіз послання від сорбоннських теологів, в якому висловлювалася надія на єднання православної та католицької церков. Відповідь на це послання написав Т.Прокопович. Ідею об'єднання він уважав можливою за підтримки чотирьох уселенських патріархів, визнавав, що потрібен тривалий підготовчий процес, обмін думками між теологами («Такі короткі розмови не зашкодили б і загальній церковній думці, ба навіть сподіваємось, сприяли б певнішій підготовці до пошуків жаданого миру») ⁴². Дуже швидко відповідь Т.Прокоповича стала відома Й.Будде, який відгукнувся на цю проблему виданою в Сні 1719 р. своєю працею про розбіжності у вченнях римської та православної церков – «Ecclesia Romana cum Ruthenica irreconciliabilis...», де доводив неможливість подібного кроку. У 1722 р. він писав Т.Прокоповичу, що «російська церква і ми, тобто лютеранська, не будемо під римським ярмом»⁴³. Я.Маркович читав працю Т.Прокоповича «до парижських богословов». У серпні 1729 р. записав, що надіслав у Москву новгородському архієреєві листа «и копію его писанія до парижских богослововъ». Мав ще копії цієї праці, одну з них дав І.Савицькому⁴⁴, «писарю печерському і київському», разом із віршами Т.Прокоповича «на привѣтъ его величества, въ Новгородѣ випечатанихъ». Пізніше, коли було опубліковано книгу С.Яворського «Камінь віри» (1728 р.), спрямовану проти протестантизму й на захист догматів та обрядів православної церкви, а Т.Прокопович уважався прихильником протестантизму, Й.Будде видав твір «Epistola apologetica pro ecclesia lutherana contra calumnias et obstrictatione Stephani Javorskii» (1729 р.). Скорочений виклад цієї праці під назвою «Stephani Javorscii genius, ex ejus opere posthumo theosophico, Petra Fidei dicto, in epistola familiari revelatus» надрукував Й.Яблонський, брат президента Берлінської академії, з яким підтримував дружні відносини Т.Прокопович⁴⁵. Цими текстами цікавилися як Я.Маркович і М.Ханенко, так і інші освічені старшини. Перший записав у лютому 1731 р., що одержав від М.Скоропадського, зятя гетьмана Д.Апостола, котрий згодом стане генеральним підскарбієм, працю «Epistola apologetika Buddei на Камень Вѣръ», а у травні того ж року зазначав, що «гетьман прислал ко мнѣ газети французскіє

⁴¹ Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С.107.

⁴² Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – С.248.

⁴³ Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. – Berlin, 1953. – S.126.

⁴⁴ Ідеться про могилянського вихованця ієродіякона Іоїля Савицького, якого направили 1730 р. до Глухова для участі в роботі кодифікаційної комісії (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С.469).

⁴⁵ Чистович И. Феодан Прокопович и его время. – Санкт-Петербург, 1868. – С.368.

и при томъ получилъ я книжицу против Каменя Вѣри називаючуса Genius Stephani Javorscii»⁴⁶. Імовірно газети та книги були від сина гетьмана лубенського полковника П.Апостола, з яким товаришував та обмінювався друками Я.Маркович. М.Ханенко замовив цю працю в Петербурзі 1732 р. – очевидно під впливом розмов із Т.Прокоповичем.

У Москві, спілкуючись зі вчителем, Я.Маркович брав у нього для читання книги Й.Будде й теологічну працю «Петра Даниїла Гуеця»⁴⁷, єпископа Абринценского под титуломъ Demonstratio theologica». Робив виписки з цих авторів. А в 1730 р. йому у Іданську купили твори Й.Будде та П.Юе. Із праці першого «Theses de atheismo et superstitione» Я.Маркович занотував про «вчення атеїстів чи безбожників: зречення промислу Божого, сумніви щодо безсмертя душі, невіра у чудеса та пророцтва, відкидання благочестя, ганьба Святого писання». Його цікавила проблема безсмертя душі. Викладав уявлення давніх єгиптян, що душа померлого переходить у тіло новонароджених і за 3 тис. років нібито знову повернеться від тварини в людину⁴⁸. Далі переказував думки єгипетських філософів, які вважали, що по смерті тіла душа йде «к Богу или к душѣ мира всего, которую и толь дѣльному животному признавали быти, нѣкоторую тонкость вишнего воздуха»⁴⁹. Розглядав інші трактування: одні вважали «оною душу частію существа Божіяго», а Піфагор, який не визнавав смерті душі, але й безсмертя не сповідував, зазначав, що «Бог тѣлесенъ же, хочай тончайшого самого состава, въ якой силе и Платонъ филозофъ тожъ безсмертіе души утверждалъ»⁵⁰. Аристотель, як і його «толковникъ арапин Аверросс», «духи движущіе, разумніе всякому кругу опредѣливши съ тѣхъ духовъ и кругу земному единого духа разумного, съ которого и души челоувѣческіе бывають, призналъ, и оного частію существа божіяго и послѣдователно безсмертного показалъ; души же челоувѣческіе, яко множественніе смерти и тлѣнію причель»⁵¹ (запис від 4 жовтня 1728 р.). Робив виписки з праці Й.Будде «Lexicon philosophicum» та з «бесѣди богословской Стефана Хаввина», називав їх «превисокіи филозофи», роздуми про «суверия астрологическіе», характеризув астрологію як учення «суетное и честнихъ мужей недостойное, албо рачей вимишленіе тунеядцовъ лживое»⁵². Астрологи, писав Я.Маркович, претендуют на знання того, що «никому же кромѣ всевидущого Бога видимо есть». Занотовував із «бесід Стефана Хаввина» трактування поняття «фатум», якого налічував чотири види: математичний або астрологічний; стоїчний («нужное всех вещей сплетеніе и потому случаевъ попремѣнное собитіе»); фізичний або натуральний («всяких вещей дѣйствіе»); божественний

⁴⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.3 (1730–1734 гг.). – К., 1887. – С.89, 105.

⁴⁷ Пер Даниель Юе (лат. форма прізвища – Huetius; 1630–1721 pp.) – французький католицький теолог, видавець творів Орігена, автор богословських і філософських праць.

⁴⁸ Т.Прокопович викладав у своєму курсі філософії різноманітні теорії про переселення душ померлих (див.: Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.2. – С.407).

⁴⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.252–253.

⁵⁰ Там же. – С.253.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. – С.256. Т.Прокопович також не визнавав астрологію (див.: Литвинов В.Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. – С.75).

(«оного дѣйствія ненатурального премудрое строеніе и промысль»). Зазначав, що тільки два останніх трактування «имѣють разумъ правильный и христіанская филозофія не противится симъ»⁵³.

Працями Й.Будде Я.Маркович цікавився й надалі, про що свідчить запис від жовтня 1748 р.: коли до нього дорогою в Київ, в академію, заїхав син брата разом зі своїм інспектором, то він просив останнього надіслати йому реєстр книг і замовив купити «Lexicon philosophicum Buddei» і «Opera omnia Chrisostomi»⁵⁴. Занотував у щоденнику в грудні того ж року повідомлення від професора риторики Д.Галяховського⁵⁵, що до «Різдва одержить книги Златоуста і Буддея». Є запис за серпень 1749 р. про те, що отримав від нього дві книги «Будея за 4 рубля 60 коп.». Йому ж доручав і нагляд за онуками, яких відправив на навчання в академію. М.Ханенко у Петербурзі в 1732 р. також замовив один із томів праці Й.Будде «Historia ecclesiastica».

Я.Маркович і М. Ханенко читали твори отців церкви, життя святих, коментарі на Святе Письмо єзуїта Корнелія Лапіда та інших авторів. Я.Маркович багато виписував із праць Августина Блаженного, одного з отців христіанської церкви, особливо під час свого перебування в Москві 1728–1729 рр. та пізніше. Так, 10 січня 1740 р. записав, що читав трактування Августина на євангельську сентенцію «ученіе мое нѣст мое, но пославшего мя». М.Ханенко у вересні 1742 р. надіслав дружині миргородського полкового судді Ф.Остроградського Параскеві дві книги латинською мовою: «Августина и о імператорахъ римскихъ»⁵⁶. Популярними були і праці Іоанна Златоуста. У Москві в 1728 р. Я.Маркович придбав «книгу старую бесѣди Златоуст на дѣянія за полтора руб.». Тоді ж подарував канцеляристові І.Нестеровичу «другую часть бесѣдъ Златоуста на Павлови посланія», а собі купив іншу. Через нього й передав разом з іншими покупками цю книжку додому. Твори отців церкви давав читати своїм приятелям: М.Ханенкові надіслав праці Іоанна Златоуста, а Ф.Чуйкевичу дав для перекладу книгу «Eusebii Pamphili historiam ecclesiasticam». С.Столповський, писар Лубенського полку, лубенський полковий хорунжий, бунчуковий товариш, діяч кодифікаційної комісії, яка уклала звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», узяв у нього книгу «Crucigeri in Evangelio Iohanni».

Навіть під час воєнного походу Я.Маркович укладав божественні пісні. Будучи в Астрахані, занотував 10 січня 1727 р., що написав пісню «О оправданіи нашемъ предъ Богомъ». Уклав і молитву, «приличную идущему на исповѣдъ». У щоденнику є запис за 1727 р., що «3 молитви уписалемъ у тестаментъ». Синові Михайлові, якого відправляв на навчання до Москви, дав молитву і наказував «ни единого дня не проводи безъ молитв утреннихъ и

⁵³ Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича. – Ч.2. – С.256.

⁵⁴ Дневные записки малороссийского подскарбиа генерального Я.Марковича. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.269.

⁵⁵ Досифей Галяховський, вихованець і викладач Києво-Могилянської академії, бібліотекар, підтримував зв'язки з книгопродавцями Бреслау (Вроцлава) та Пресбурга (Братислави) (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – С.167–168).

⁵⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.175.

вечернихъ [...] молись Богу и надѣйся, что он тебе помогаетъ». Сам дотримувався всіх обрядів, сповідався і причащався, спокутував гріхи та записував накладені епитимії, наприклад: на 1740 р. «Новий Завѣт прочест ввес через цѣлий год и внимателно набоженства слушат, мислю не скитаяся»⁵⁷. Інший запис: «Исповѣдовался. Епитемія: псаломъ съ поклонами вичитать». Перед Різдом 1755 р. записав, що сповідався в отця Андрія, «которий рекомендовал милостину». Я.Маркович займався перекладом богословських творів, перший запис про це датується 1724 р. – тоді він переклав слово Григорія Неокесарійського на Благовіщення Богородиці з латинської мови «на языкъ рускій», а також «кафисму третую переведемъ зъ инныхъ діалектовъ, противу еврейскаго на славенскій»⁵⁸. Писав, що перед Великоднем 1725 р. «компоував» латинською мовою «слова на страсти Христови»⁵⁹, для укладання яких підібрав 16 термінів ампліфікації⁶⁰, «до всякой рѣчи служащие: 8 absolutes, 8 relationes», а після Великодня «началь составляют о Воскресеніи Христовомъ повѣсть отъ евангелистовъ разныхъ текстовъ»⁶¹. Будучи в Москві 19 липня 1728 р. записав у щоденник, що «псаломъ II противъ еврейскаго вивернулемъ на словенскій діалектъ». У березні 1729 р. там же «начал писать разсужденіе богословское на безбожіе, на чисто, я диктовалъ, а Мировичъ (ідеться про Я.Миновича – О.Д.) писалъ», закінчив працю у квітні, «въ 20 листахъ, in 4-to»⁶².

У 1724 р. він просив у свого дядька Ф.Марковича книгу «Żywoty świętych ousbów» (можливо, ішлося про працю Л.Барановича, видану в Києві 1670 р., чи П.Скарґи, яка багато разів перевидавалася), котру читав разом зі своїм приятелем С.Столповським. Коли померла його тітка гетьманша А.Скоропадська і її дочка У.Толстая дозволила Якову вибрати собі книги, він записав у щоденник 25 січня 1731 р., що взяв 8 книжок, серед них якусь із праць популярного тоді єзуїтського теолога Корнелія Лапіда, «Żywoty ousb.», а також атлас та «Historia Europea». Підбір книг може свідчити і про читацькі інтереси гетьмана І.Скоропадського.

Я.Маркович співав під час богослужінь. У щоденнику є запис про те, що, перебуваючи 1726 р. на Благовіщення в укріпленні Св. Хреста, він співав на крилосі разом з іншими значковими й бунчуковими товаришами, «нарочно ордеромъ генеральскимъ призываніе»⁶³. Зазначив, що там же і при похованні дружини генерала Кропотова «спѣваніе было по малороссійску», що є свідченням особливостей українського церковного наспіву та традиційної участі мирян у церковних відправах.

М.Ханенко також мав інтерес до теології. В іпатіївського архімандрита Платона Малиновського, вихованця й викладача Києво-Могилянської академії, із ним він неодноразово зустрічався, коли бував у Петербурзі в 1732 р.,

⁵⁷ Жерела до історії України-Руси. – Т.ХХІІ. – С.325.

⁵⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.1. – С.158.

⁵⁹ Там же. – С.218.

⁶⁰ Ампліфікації (лат. «amplificatio») – прийняті у поезії та риторичні стилістичні фігури, які складаються з мовних конструкцій чи окремих слів, завдяки яким підсилюється виразність поетичної мови. У курсі риторики Т.Прокоповича є розділ, присвячений трактуванню ампліфікації (див.: Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.1. – К., 1979. – С.191–198).

⁶¹ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.1. – С.220.

⁶² Там же. – Ч.2. – С.291.

⁶³ Там же. – С.23–24.

узяв для читання «Sulpitii Severi⁶⁴ hystoriam sacram». У реєстрі книг, які 1732 р. просив «за моремъ покупить» через академіка Г.Крафта, біля згаданої книги стоїть цифра «8» – імовірно кількість примірників. У тому ж реєстрі зазначено такі книжки: Iosephi Binghami Angli origines sive antiquitates eccles. – 4, Veysmani Histor. Eccles. – 4, Nic. Bergius de statu eccles. religionis Moschkoviticae; Ortodoxa conffessio Catolicae atque Apostolicae Ecclesiae orientalis – 8, до цієї книги вказав також місце та рік видання – Lipsiae, 1695⁶⁵. Якщо ці цифри означають кількість примірників, тоді можна говорити про попит серед освіченого козацького середовища на теологічну літературу. Купив і книгу Г.Гроція «de veritate religionis Christianae», за оправу якої сплатив 64 коп. М.Ханенко добре знав польську мову, купував у Петербурзі в академії наук польські Псалтир і Біблію, і маючи намір вивчати французьку брав уроки в учителя Еміха, придбав франкомовний Новий Заповіт. Зацікавився й мусульманським віровченням, купив у Москві 1749 р. «Систему магометанской религии».

Я.Маркович мав хист до літературної творчості, що також прищеплювалося вихованцям Києво-Могилянської академії у процесі читання курсів поетики й риторики. Студентів заохочували до написання вітальних віршів, орацій. Це були найбільш популярні предмети, багато студентів на цьому й закінчували своє навчання. Т.Прокопович у 1705 р. читав в академії курс поетики. Рукопис його Я.Марковичу приніс роменський протопіп (серпень 1729 р.). Серед книг М.Ханенка згадано переписаний ним власноруч у 1709 р. рукопис «Мистецтво поетики» («Ars poetica»), де були вірші С.Яворського, Т.Прокоповича, П.Орлика⁶⁶. У нього був і «Демокритъ, вѣршами полскими писаний»⁶⁷.

У книгозбірнях мемуаристів представлено й класичну літературу. Користувалися популярністю твори Езопа, Вергілія, Цицерона, зокрема «Езопови басни» були у М.Ханенка. Він у Петербурзі 1732 р. купив «Vergilii omnia opera 46 к.». У 1746 р. секретар спадкоємця престолу Петра Федоровича Вінклер приніс йому разом із листами від сина Василя, який навчався в Кільському університеті, сатиричну працю німецьких гуманістів початку XVI ст. «Epistole obscurorum virorum». Я.Маркович писав вірші та вітальні промови. Коли його батько на початку 1725 р. повернувся з походу, він «сочинилъ вирши дочкамъ своимъ для привѣта родителя»⁶⁸. Написав також вітального вірша для своєї сестри Олесі. Перебуваючи в поході, де 1725 р. Я.Маркович відзначив своє 29-ліття, відірваний від родини, невпевнений у поверненні живим він, імовірно, гостро переживав відчуття «марності світу цього» та швидкоплинності часу людського життя. Невипадково переклав пісню «Якопонія»⁶⁹ *Cur mundus militat sub vana gloria*, де є такі слова:

⁶⁴ Сульпіцій Север (360–420/425 pp.) – письменник, агіограф. У його «Священній хроніці» викладалася історія «від створення світу» до 410 р. Твір зберігся в рукопису XI ст. Уперше опублікований 1556 р. Використовувався в європейських школах як посібник з історії.

⁶⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.67–68.

⁶⁶ Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С.272.

⁶⁷ Збірка сатиричних і геральдичних віршів польського автора М.Куліговського (див.: *Kuligowski M.I. Demokryt śmieszny albo Śmiech Demokryta chrześcijańskiego z tego świata na trzy części życia ludzkiego wieku rozdzielony...* – Wilno, 1699).

⁶⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.1. – С.57.

⁶⁹ Джакопоне да Тоді (1230–1306 pp.) – італійський релігійний поет, францисканський монах і містик.

«Не знает всякъ, утро будеши ли жити?
 Чини добро, поколь можеши чинити
 Такъ мирская слава висока здается
 Въ писаніи святомъ цвѣтъ селний зовется
 Якъ листьа легкіе же вѣтеръ звѣваетъ, такъ житте людское скоро
 ищезаетъ
 Не називай своимъ, що можешъ втеряти
 Що свѣтъ даеть тебѣ, намѣрен отняти
 Помишляй вишняя, сердцемъ в небѣ живи
 Щастливъ есть человекъ, свѣтъ марний презрѣли»⁷⁰.

Ураховуючи обставини, в яких опинився автор щоденника, звернення до цього твору не було випадковим. Писав Я.Маркович також і латиною. Зокрема вітав 1 серпня 1729 р. охтирського полковника (його брат Андрій був одружений із дочкою цього старшини).

М.Ханенко теж займався перекладами. У квітні 1747 р. в Петербурзі записав у щоденник, що «началь переводить Малярдовы⁷¹ до покойного пресвященного Феофана Прокоповича отвѣты о вѣрѣ нашей и о римской и протестантскихъ религіяхъ»⁷². Синодальный обер-секретар Я.Леванідов прислав йому для вичитки два томи «новонапечатаного Телемака», популярної книги про пригоди Телемака французького письменника Ф.Фенелона, примірники якої французькою й польською мовами були в Я.Марковича та М.Ханенка. У російському перекладі з'явилася 1747 р. М.Ханенко надіслав йому свої переклади «Катехісису», «Апологію» і «Малярда отвѣты какъ приступилъ к нашей церквѣ». Судячи з цього запису, М.Ханенко як знавець мов користувався авторитетом у Синоді.

І з курсу риторики, прочитаного в академії Т.Прокоповичем у 1706 р., Я.Маркович та М.Ханенко засвоїли правила епістолярного жанру й навички виголошувати вітальні промови. Про освіченість Я.Марковича добре знали козацькі старшини. Невипадково він, разом з П.Апостолом, був у складі депутації, котра їхала в Петербург у січні 1742 р. вітати зі сходженням на престол Єлизавету Петрівну. Тоді промову виголосив лубенський полковник П.Апостол, а після коронації в Москві, коли відбулася аудієнція з імператрицею – Я.Маркович. Його промова, без сумніву, була побудована за правилами риторичного жанру, але, імовірно, стала імпровізацією, оскільки, записуючи у щоденник вітання перського посла, він відзначив, що той «рѣчь говорилъ съ бумаги готовую»⁷³ і переповів цю промову, яку в перекладі російською мовою читав радник Іноземної колегії П.Курбатов. А коли Єлизавета Петрівна зібралася їхати в Україну, то його приятель і «пан брат» генеральний підскарбій М.Скоропадський замовив вітальну промову для спадкоємця престолу Петра

⁷⁰ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.1. – С.292–293.

⁷¹ Мішель Малярд – французький реформат, котрий утік від релігійних переслідувань до Англії, а звідти перебрався в Росію, у Петербург, де заявив про бажання прийняти православ'я. Т.Прокопович написав йому листа з пропозицією викласти розбіжності між православною, католицькою та протестантськими церквами. Відповідь М.Малярда латинською мовою було опубліковано у Бреслау 1745 р. (див.: *Чистович И.* Феофан Прокопович и его время. – С.592).

⁷² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.309.

⁷³ Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.164.

Федоровича. Я.Маркович записав у своєму щоденнику, що імператрицю у Глухові вітав М.Скоропадський. Можливо, він використав текст, написаний Я.Марковичем.

Славу оратора М.Ханенко мав із молодих літ. Невипадково на весіллі М.Скоропадського, на той час чернігівського полкового обозного, у грудні 1719 р. записав у щоденнику, що «передъ которого начаткомъ говорилъ я орацію, просячи у гетмана и гетмановой, такожь и у отца благословенія»⁷⁴. Цікаво, що в курсі риторики Т.Прокоповича є розділ «Про весільну промову», де викладено настанови, із чого почати та чим її закінчувати. Автор наводив основні думки про подружжя зі Святого Письма, праць Аристотеля, Платона, Плутарха, Фукідіда. А далі зазначав, що переходячи до окремих питань, оратор мав наголосити на цінності шлюбу, завдяки якому «зростає рід і зберігається слава імені», а також, «по-перше – виразити публічну чи приватну радість; по-друге, необхідно збудити почуття надії на добро, яке дасть це подружжя як батьківщині, так і сім'ї»⁷⁵. Імовірно цими настановами скористався молодий М.Ханенко, а зі М.Скоропадським його на все життя пов'язали як ділові, так і суто дружні стосунки.

М.Ханенко зацікавився працею Т.Прокоповича «*Lucubrationes, quae praeter unam narrationem, jam orationes, jam epistolas in se comprehendunt*», видану фірмою Й.Корна у Бреслау 1743 р.⁷⁶ Її в лютому 1748 р. приніс йому перекладач Іноземної колегії земляк І.Данилевський. У нього була й популярна польська риторика І.Пісарського «*Mowca polski*», яку він позичив бунчуковому товаришеві П.Іскрицькому. Перебуваючи впродовж 1745–1749 рр. у Петербурзі й Москві у складі старшинської депутації, яка домагалася відновлення гетьманства, М.Ханенко записував у щоденник відомості про аудієнції з імператрицею та спадкоємцем престолу Петром Федоровичем, котрого вітали з приводу одруження з ангальт-цербстською принцесою Софією, що згодом стане Катериною II. Депутати виголошували промови, із текстами яких забажав ознайомитися майбутній гетьман К.Розумовський, про що записано у щоденнику під 8 квітня 1746 р. Цікаво, що коли старшинська депутація мала висловити подяку імператриці Єлизаветі за дозвіл обрати гетьмана і «за всякіє явленныя Малой Россіи милости монаршіе» під час прощальної аудієнції в Москві у грудні 1749 р., канцлер О.Бестужев-Рюмін попередньо ознайомився з промовою, «взял написанную рѣчь нашу», і лише тоді представив старшин монархині. Промову виголосив М.Ханенко⁷⁷ і депутати висловили бажання надрукувати текст в академічній типографії.

Із курсу риторики Я.Маркович і М.Ханенко засвоїли інтерес до літератури про життя видатних людей, на прикладах яких ґрунтувалися ті чи інші правила риторичного мистецтва. У М.Ханенка було видання «*Ciceronis epistola de officiis*», яке він придбав за 30 коп. У 1745 р. купив «книгу Марка Аврелія», імовірно «*Житие и дела Марка Аврелия Антонина цесаря римского*, а при том

⁷⁴ Дневник Николая Ханенко // Киевская старина. – 1896. – №8. – С.163.

⁷⁵ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.1. – С.391–392.

⁷⁶ Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. – С.490.

⁷⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.468.

собственныя и премудрия его рассуждения о себе самом» (Петербург, 1740 р.). У Я.Марковича був латиномовний Корнелій Непот⁷⁸, він подарував хворому племінникові Івасеві книгу цього автора, а ще «*Notum polonicum*, а третю до нѣмецкого язика, якъ би синоніму»⁷⁹. Приклади з праць Непота використовувалися в курсах риторики, і зокрема, у Т.Прокоповича⁸⁰. Корнелій Непот згаданий і серед книжок М.Ханенка. У Я.Марковича було й видання праць «*Venerabilis Beda*»⁸¹. 13 серпня 1729 р. він записав, що прибувши до батьків у Ромни, подарував братам Луці та Іванові чотири книги, серед них і авторства Беди Превелебного, а їх інспекторові – книжку про спосіб підписування листів. Його брати навчалися в Києво-Могилянській академії. 3 липня 1727 р. записав про їх приїзд на канікули «зъ училищъ кievскихъ». Згадував і про їхнього інспектора Лісаневича, «протопопи прилуцкого братъ меншій, которий нѣскольکو лѣтъ по чужихъ краяхъ перекгринуваль»⁸².

І хоча історія не читалася в Києво-Могилянській академії у часи навчання там Я.Марковича та М.Ханенка, проте інтерес до цього предмета вони могли винести з курсів поезики, риторики та етики Т.Прокоповича. У своїй поезиці він наголошував на відмінностях між поетичним вимислом та історією, зазначав, що історичне оповідання має три характерних ознаки: «Стислість, ясність і правдоподібність»⁸³. У риториці є цілий розділ, присвячений написанню історії, де на основі творів Лукіана, Цицерона, Діодора Сицилійського та інших авторів викладалися основні настанови, яких необхідно дотримуватися при цьому. У вступі Т.Прокопович цитував Цицерона, що історія – це «свідок часів, світло істини, пам'ять минулого, учителька життя, вісник старовини, і чие ж слово, як не оратора, робить її безсмертною?»⁸⁴. Необхідно зазначити, що самі щоденники за формою та стилем умовно відносять до творів «літописного типу», де різні за змістом записи еднає час, що пов'язує один запис з іншим⁸⁵. І у щоденниках, як і в літописах, дні, коли не відбулося жодних подій, вартих того, щоб бути записаними, позначалися фразою «так прошли», або латиною, як здебільшого записував М.Ханенко – «*vacat*» («вільний»). Цікаво, що своє перебування в поході Я.Маркович вирішив викласти як історію, про що записав у щоденник під 15 січня 1726 р.: «Сегодня рано началемъ листомъ исторію писать до брата Семена, начавши отъ прибытія нашего в Астрахань»⁸⁶. А 5 квітня є запис, що закінчив писати історію, яку виклав у листі до брата Семена «в 12 листах затинаячійся». Його щоденник під час походу 1725–1727 рр. більш схожий на історію, аніж на приватні записи.

⁷⁸ Корнелій Непот – давньоримський історик, автор популярного зібрання у 16-ти книгах «*De viris illustribus*», де подано біографії знаменитих полководців.

⁷⁹ Жерела до історії України-Руси. – Т.ХХІІ. – С.354.

⁸⁰ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.1. – С.292.

⁸¹ Беда Превелебний (лат. форма Венерабіліс; 673–735 рр.) – англійський хроніст, монах-бenedиктинець, автор «Церковної історії народу англів», коментарів до Біблії, підручників із латинської граматики, поезики.

⁸² Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.2. – С.184.

⁸³ Прокопович Т. Філософські праці. Вибране. – К., 2001. – С.102.

⁸⁴ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.1. – С.337.

⁸⁵ Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. – Москва, 1991. – С.45.

⁸⁶ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.2. – С.5.

Мемуаристи без сумніву скористалися настановами вчителя щодо стислості та ясності викладу.

Я.Маркович читав літописи, зокрема ввів до свого щоденника літописні замітки свого тестя П.Полуботка, що охоплювали період від 1445 до 1715 рр. Вирушаючи в Гілянський похід 1 липня 1725 р. він записав, що заїхали в табір до «прилучанъ, п. Федора, Горленка и прочіихъ, где книжку писанную лѣтописную о казаках взялисмо для прочитання»⁸⁷. Виписував чимало з літопису до щоденника. Імовірно йшлося про коротку редакцію так званого «Літопису Граб'янки»⁸⁸. Я.Маркович міг читати й літопис, відомий під назвою «Короткий опис Малоросіи», один зі списків котрого був у Петра та Якова Миновичів⁸⁹. Якщо старшини брали літописи в походи, то це – одне зі свідчень як поширення рукописних літописних списків, так і зацікавлення до власної минувшини серед козацької старшини. У 1727 р., пояснюючи російському резидентові Ф.Наумову, що таке Литовський статут, Я.Маркович додав виписку про прихід до Києва литовського володаря: «Гедеминъ, князь литовский, доставши Кіевъ, устроилъ на своемъ мѣстѣ князя Ольшанскаго; 1471 року Казимиръ IV, король польскій, княженіе Кіевское на воеводство перемѣнилъ»⁹⁰. Серед його книг був і «Синопис давній». Чимало історичних праць купив у Москві в 1751 р.: «Русскую историю сибирскую»⁹¹ и историю Юстиниана⁹²», останню «на французском языкѣ за три рубля». А ще 9 книг французькою мовою, у тому числі «1) о христіанствѣ Ефиопіи и Арменіи; 2) о послѣдній революціи персидской и 3) о древней Греціи»⁹³. Цікавився історією Глухова, у лютому 1761 р. зробив виписку: «Хронику русскую составилъ нѣкоторий Василій около 1100 года по Р.Х. Глуховъ упоминается 1153 г.»⁹⁴. Перебуваючи в Москві 1728 р. записав переказану К.Заруцьким історію Глухова, де йшлося про те, що місто до завоювання «татарами азійскими» називалося «Васильков», було великим і мало 70 церков. Після розорення довгий час стояло пустою, «якобы въ глушѣ, зъ той причини начавши селитись люде стали оный звать Глуховомъ». Далі підпало під владу литовських князів, які «всю Малую Россію держали въ своемъ порабощеніи черезъ килка сотъ лѣтъ»⁹⁵.

У середовищі освіченої козацької старшини події XVII ст., утворення Гетьманщини викликали особливий інтерес, що мотивувалося усталеними в історичній свідомості уявленнями про легітимність гетьманської форми

⁸⁷ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.1. – С.241.

⁸⁸ Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – К., 2010. – С.94.

⁸⁹ Там само. – С.130. Миновичі – сини рідної сестри П.Полуботка.

⁹⁰ Це матеріал, запозичений із рукописного літописного збірника, виписки з якого Я.Маркович зробив під час походу (див.: Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича. – Ч.1. – С.509).

⁹¹ Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1750.

⁹² Імовірно йшлося про працю Прокопія Кесарійського «Таємна історія», присвячену імператорові Юстиніану I.

⁹³ Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича. – Ч.2. – С.305–306.

⁹⁴ Там же. – С.372.

⁹⁵ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – Ч.2. – С.237.

правління, яка ґрунтувалася на збереженні «прав і вольностей», наданих литовськими князями та польськими королями й підтверджених російським царем Олексієм Михайловичем у 1654 р. Популярною була польська література. Так, Я.Маркович у 1728 р. купив у Москві книгу С.Твадовського «Wojna domowa». Уривки з неї перекладав лубенський полковий писар С.Савицький⁹⁶, із ним часто зустрічався Я.Маркович. М.Ханенко замовляв працю Й.Пасторія, польського історика XVII ст. 1 червня 1747 р. записав, що взяв у київського полковника В.Танського, який також перебував у Петербурзі, «книжку полскую Братковского». Книгу відомого учасника подій кінця XVII ст. на Правобережжі шляхтича Д.Братковського під назвою «Świat ro szczęści przeyrzanu», було видано у Кракові 1697 р. За участь у повстанні під проводом С.Палія автора 26 листопада 1702 р. стратили в Луцьку. Цікаво, що цю книгу читали та зберігали, вона викликала інтерес рефлексіями над людським буттям. Я.Маркович також мав «на латинском польскую историю в 3 томах», в іншому місці згадану як «Historia Polonica», яку він давав читати генералові Кейту, І.Теплову⁹⁷. Згадував ще про польські книжки, але не вказував назви. Мемуаристи цікавилися історією шведського короля Карла XII, з яким були пов'язані наміри гетьмана І.Мазепи вийти з-під протекції російського царя Петра I. У Я.Марковича була «История короля шведского», яку він купив у Бреслау, заплативши за неї 11 райхсталерів і 15 «чешских»⁹⁸. У бреславського видавця Й.Корна замовляв книги й П.Апостол. На 1753 р. його борг перед книготорговцем становив чималу суму – 262 талера, 29 грошей і 2 пфеніга⁹⁹.

Серед книг М.Ханенка було чимало історичних праць латинською, польською й російською мовами¹⁰⁰. Згадано такі популярні твори, як опис подорожі до святих місць М.Радзивілла («Peregrynacja або pielgrzymowanie do Ziemi Świętej»; у перекладі з латини А.Варгоцького цей текст вийшов у Кракові 1607 р. і неодноразово перевидався). У 1733 р. в уставщика придворного хору Івана Петровича він узяв для переписування «Літописець келейний» Димитрія Ростовського та видав розписку, що поверне книгу після завершення роботи. У 1742 р. шваґрові О.Корецькому дав «Гербар» (О.Лазаревський уважав, що йдеться про видання Б.Папроцького «Herby rycerstwa Polskiego», Краків, 1584 р., або К.Несецького «Herby i familie rycerskie», Львів, 1728–1743 рр.)¹⁰¹. Були в нього «Синопис», «Хроніка сарматська» А.Гваньїні, «Хронологія о князяхъ великихъ и царехъ российскихъ», «Ядро истории российской изъ многихъ достовѣрнихъ историографовъ собранное». Згадано літопис

⁹⁶ *Соболь В.* Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – Донецьк, 1996. – С.25.

⁹⁷ *Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.* – Ч.2. – С.359.

⁹⁸ Там же. – С.288.

⁹⁹ *Модзалевський В.* З історії книги на Україні // *Книгар.* – 1918, січень. – Ч.5. – С.236.

¹⁰⁰ Згодом дочки М.Ханенка передали книжки (близько 150 назв) Новгород-Сіверському народному училищу (див.: *Титов А.* Дневник Николая Ханенко (1719–1723 і 1754 г.) // *Киевская старина.* – 1896. – №8. – С.156, 158).

¹⁰¹ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко.* – С.170.

«Краткое описание малороссийского края»¹⁰². 8 серпня 1745 р. М.Ханенко записав, що передав додому «9 книжокъ русскихъ печатныхъ и манускрипта объ Украинѣ»¹⁰³, імовірно йшлося про «Короткий опис Малоросіі». Можливо саме з цього рукопису в Петербурзі зробили копію, оскільки, як пише А.Бовгиря, гетьман К.Розумовський, за наказом якого 1753 р. було укладено дві рукописних книги, що містили текст «Короткого опису Малоросіі», «мав у своєму розпорядженні більш ранній рукопис»¹⁰⁴. М.Ханенко, як видно з його записів у щоденнику, підтримував дружні відносини з військовим канцеляристом Г.Покасом, укладачем літопису під назвою «Описание о Малой Россіи, о гетманѣхъ ея и о дѣйствіяхъ их...». Згадано в його щоденнику й П.Симоновського, перекладача Генеральної військової канцелярії, автора «Короткого опису про козацький малоросійський народ».

М.Ханенко, на відміну від Я.Марковича, був послідовним автономістом. Як старший військовий канцелярист, а далі представник генеральної старшини, мав доступ до документів канцелярії. У його архіві були конституції польських сеймів, українсько-московські договори (так звані гетьманські статті), універсали гетьманів Б.Хмельницького, І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола, царські грамоти і укази другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Будучи у складі старшинської депутації, яка впродовж 1745–1749 рр. перебувала в Петербурзі та Москві з метою домогтися відновлення гетьманства, М.Ханенко мав із собою відповідні документи. Для підготовки грамоти на обрання гетьмана депутати, як зазначив у своєму щоденнику М.Ханенко, передали у жовтні 1749 р. Г.Теплову, радникові К.Розумовського, дві копії грамот гетьманові Б.Хмельницькому: одна – на «права і вольності» козацькі, друга – шляхті малоросійській; дві грамоти Петра I на обрання гетьманом І.Скоропадського, а також копію прохання про перенесення гетьманської резиденції в Батурин, та список «пакт гадяцких»¹⁰⁵. Велика заслуга М.Ханенка, як зазначав О.Оглоблин, що він зробив копії документів і листування П.Орлика, видані О.Бодянським¹⁰⁶. Я.Маркович же, як і його батько, коли козацькі старшини вирішили використати приїзд у Гетьманщину 1744 р. імператриці Єлизавети й підготували прохання відновити гетьманство, записав у щоденнику, що не поставив свій підпис, «отговариваясь, что старшина генеральная не вся подписалась»¹⁰⁷. Але занотував, що 7 серпня «наши подали чрезъ Разумовского прошение ея величеству о гетманѣ». Записав також, що всі полковники, котрі стояли зі своїми полками по дорозі до Києва, подали таке ж прохання.

Я.Маркович під час Гілянського походу 1725 р., як і М.Ханенко, котрий у 1722 р. був відправлений від генеральних старшин та всього козацтва до

¹⁰² *Титов А.* Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.). – С.154.

¹⁰³ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко.* – С.251.

¹⁰⁴ *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – С.129.

¹⁰⁵ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко.* – С.457.

¹⁰⁶ *Оглоблин О.* Люди старої України. – С.274.

¹⁰⁷ *Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.* – Ч.2. – С.209.

Петра I під Дербент із проханням дозволити обрати гетьмана, записували до щоденників побачені побут, звичаї, управління народів Північного Кавказу, розорення поселень у ході воєнних операцій російської армії на західному узбережжі Каспію та приморських землях Дагестану, де Росія вела завоювницькі війни. Я.Маркович брав участь у церемонії принесення присяги дагестанськими правителями на вірність російській імператриці¹⁰⁸. Його щоденник цікавий почутими від торговців і посланників та записаними ним вітками про історію горців, калмиків, імперію моґолів, завоювання афганцями Персії, азіатські ханства. Описував також особливості богослужіння у вірмен і ґрузинів, поховання в індусів та ін. Він зацікавився також історією Китаю. Перебуваючи в Москві 1729 р. записав у щоденнику розповідь про завоювання Китаю маньчжурами, які «тримають китайців у страху і покорі, не дозволяють носити зброю, їздити верхи, лише на ішаках», що він почув від посадських «купчин» та колишнього секретаря С.Рагузинського, який очолював у 1725–1728 рр. російське посольство в Китаї. Імовірно під впливом цих розмов у лютому 1729 р. читав і робив виписки з «бесіди исторической» Й.Будде про місіонерську діяльність у Китаї єзуїтів та домініканців, шанування китайцями Конфуція, «яко общего майстра и китайской философии изобрѣтателя», на честь якого «во всяком городѣ имѣется капище в память его возведенное близ училищного дому, в такомъ капище обрѣтается табличка з таким надписом золотими лѣтерами, престол албо сѣдалище святѣйшого и високо превосходительнѣйшого протомайстра Конфуцѣя»¹⁰⁹.

Обряди відбуваються двічі на рік «пѣд час равноденства весняного и осѣнного», закінчуються побажаннями майстра, котрий здійснює обряд і бажає «щастя, тоєсть здоровья тѣлесного, плодов умноженія, дѣтородѣя, честей і долгого житія»¹¹⁰.

На думку О.Струкевича, Я.Марковича особливо цікавили «інститути державної влади, порядок легітимації осіб, наділених верховною владою, характер взаємин між провідним станом суспільства і главою держави, між завоювниками та аборигенами»¹¹¹. Т.Прокопович, ідеолог реформ Петра I, був теоретиком абсолютизму в Російській державі, проповідував ідею самодержавства й централізації, пріоритет світської влади над церковною, принцип передачі влади за вибором монарха, а не за правом спадкування. При цьому використовував праці теоретиків природного права С.Пуфендофа, Г.Гроція, Т.Гобса. Його праця «Правда волі монаршей» користувалася популярністю. Перебуваючи у воєнному поході в 1725 р. Я.Маркович занотував, що читав її разом з іншими бунчуковими товаришами.

М.Ханенко й Я.Маркович мали інтерес до правничих теорій ранньомодерного часу. Обидва (а особливо М.Ханенко) були знавцями чинного в

¹⁰⁸ Докл. див.: Дзюба О.М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С.90–105.

¹⁰⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.І. – Спр.66857. – Арк.10 зв. Ці виписки О.Лазаревський не публікував.

¹¹⁰ Там само. – Арк.10.

¹¹¹ Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С.89.

Гетьманщині права. У Москві 1728 р. Я.Маркович купував юридичні видання «Speculum Saxonum». У судовому розгляді звинувачень проти його батька, усунутого від полковництва за неправомірне накопичення маєтностей, Я.Маркович апелював до статей Литовського статуту, і для російського резидента Ф.Наумова написав «доношення», що «статутъ – право собственное и свойственное есть языка рускаго народа и сіе утверждено доводами изъ исторіи»¹¹². Він брав участь у різних судових справах, але суть їх не викладав, лише тоді, коли йшлося про власні статки. М.Ханенко, кар'єрний зріст якого почався з уряду стародубського полкового судді, був беззаперечним авторитетом у знанні правових норм Гетьманщини. У його щоденнику також багато записів про судові справи. Він – один з активних діячів кодифікаційної комісії, скликаній гетьманом Д.Апостолом у 1728 р. для укладання «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (робота завершилася 1743 р.). М.Ханенко, як писав О.Кістяківський, був обізнаний з європейською юридичною літературою. Серед його книг бачимо видання «De officiis hominis», яке він давав читати в 1732 р. П.Малиновському. Імовірно йшлося про працю німецького теоретика природного права С.Пуфендорфа¹¹³ «De officio hominis et civis juxta legem naturalem» (уперше видано 1673 р.). У 1733 р. П.Іскрицький узяв у нього «книгу Пуфендорфъ», можливо, саме це видання, або ж іншу, популярну в Україні працю того ж автора – «Введение в историю европейскую», перекладену вихованцем Києво-Могилянської академії Г.Бужинським і надруковану в Петербурзі 1718 р. М.Ханенко замовляв у 1732 р. цю книгу латинською чи німецькою мовою. Також була в нього книга знаного тоді німецького криміналіста Б.Каршцова¹¹⁴. Коли закінчилася робота над зводом законів, записав 5 липня 1743 р. у щоденнику, що «весь день былъ въ домѣ и сочинялъ проіектъ и дадикацію по комисіи переводу и своду правныхъ книгъ»¹¹⁵. У проєкті викладалися основні пояснення щодо соціальної структури Гетьманщини та легітимності прав і привілеїв козацької старшини, яка прирівнювала себе до шляхетства.

І хоча Києво-Могилянська академія не давала спеціальних природничих знань, студенти Т.Прокоповича могли ознайомитися з багатьма проблемами природознавства. Він «посилається на численні спостереження у галузі оптики, механіки, гідродинаміки, гірської артилерійської, інженерної справи. Вчить своїх студентів експериментувати при дослідженні мінералів, атмосферного тиску, розмноження найпростіших механізмів»¹¹⁶. Т.Прокопович у 1707 р. вперше в академії включив до філософії курс математики. У вступі зазначав, що вирішив ознайомити своїх учнів із деякими найважливішими розділами цієї науки, які «зміг засвоїти шляхом самостійного вивчення і читання, не чувши живого слова викладачів, у свою чергу охоче передам іншим,

¹¹² Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.195.

¹¹³ Самуель фон Пуфендорф (Фрайгерр; 1632–1694 рр.) – німецький юрист, політичний мислитель та історик. Засновник доктрини природного права в Німеччині.

¹¹⁴ Див.: Права, по которымъ судится малороссийский народ. – К., 1879. – С.99.

¹¹⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.214.

¹¹⁶ Стратій Я.М. Філософія в Києво-Могилянській академії. – С.108.

а саме – арифметику та геометрію»¹¹⁷. У розділі натурфілософії Т.Прокоповича є матеріал і про метеорологію, природу таких явищ, як дощ, туман, роса, град, сніг. Невипадково Я.Маркович із 1729 р. щоденно фіксував погодні умови – як удень, так і вночі. Його записи – надзвичайно цінне джерело для вивчення метеорології, а також народної лексики. Для опису погоди він емоційно використовував певне кліше, уживав доволі часто епітети: ночі «тихі», «ясні», «теплі» у весняну й літню пору, узимку «ясні», «морозні» тощо. Наприклад, 23 червня 1735 р. записав, що день був спочатку тихий, теплий і світлий, а на вечір з'явилися хмари «з жестокою бурою и квалтовним дождем и уставичною блискавицею и великим громом; и тое тривало до полуночь, а з полуночь стало випогожуватис и выпогодилос до свѣта, толко вітер не перестал»¹¹⁸. 29 липня того ж року писав: «Сильний дождь мочил и грозный гром страхал». А під 16 червня 1736 р. читаємо: «День былъ жаркий, а з полдня хмара силная наступила и великий дождь, а до вечера выяснилос и ночь тиха, свѣтла, тепла». У щоденнику М.Ханенка є лише записи про незвичні погодні явища. Так, перебуваючи в Петербурзі він записував, коли замерзла або скресала Нева, нотував про шторми в Невській затоці та ін.

Я.Маркович читав і робив виписки з книги «Бекона Веруламія»¹¹⁹ історії натуральної і експериментальної, котрі стосувалися корисних порад щодо довголіття. Особливий інтерес проявляв до медицини, купував «диспутації медичні» та іншу подібну літературу. У щоденнику є чимала виписка з медичних праць А.Левенгука¹²⁰ про будову й функціонування в людському організмі шкіри, залоз, кровоносної системи, очного яблука. На праці цього вченого увагу Я.Марковича звернув Т.Прокопович. Записував у щоденник рецепти від різних хвороб, діагнози, котрі ставили медики йому та його рідним, народні методи лікування людей, коней. Маючи такий інтерес до медицини організував аптеку у Глухові. Цікавився Я.Маркович і алхімією, як свідчить його запис про передачу С.Столповському книги «Alexius Pedemontanus»¹²¹.

Мав Я.Маркович інтерес і до технічної літератури. Так, у березні 1753 р. згаданому вже вище О.Шкляревичу він передав книгу «с чертежами машинъ мельничныхъ». Перебуваючи 1742 р. в Петербурзі відвідував академію, кунсткамеру, бібліотеку, бачив глобус «и другихъ диковинокъ», купував книги. В академії спостерігав за експериментальними досліддами німецького математика Г.Крафта «из стеклами зажигательными». Відвідав також зоопарк. У Москві ходив у Грановиту палату, де бачив імператорські регалії (при цьому

¹¹⁷ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – С.10.

¹¹⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т.XXII. – С.27.

¹¹⁹ Френсіс Бекон, барон веруламський (1561–1626 рр.) – англійський філософ, історик, державний діяч. Із його вченням Т.Прокопович «першим почав знайомити студентів Києво-Могилянської академії» (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – С.444).

¹²⁰ Антоні ван Левенгук (1632–1723 рр.) – голландський натураліст, винахідник мікроскопа, із допомогою якого виявив мікроорганізми, член Лондонського королівського товариства. Його праці видавалися латинською мовою.

¹²¹ Імовірно йшлося про італійського фізика й алхіміка XVI ст., відомого під псевдонімом «Алессіо П'ємонтезе», автора книги «De' secreti del reuerendo donno Alessio Piemontese, prima parte, diuisa in sei libri» (Венеція, 1555 р.), котру неодноразово перевидавали латинською, німецькою, іспанською, французькою, англійською, а також польською мовами.

вказував ціну діамантів). У Петербурзі придбав, особливо це підкресливши, «книжку о небоземныхъ глобусахъ».

Із Г.Крафтом спілкувався й М.Ханенко. Перебуваючи в Петербурзі 1732 р. він також відвідував Академію наук, де зустрічався з ним та академічним учнем В.Ададуровим, записав у щоденнику, що вони «забовлялись разными дискурсами о математическихъ и прочіихъ сціенціяхъ»¹²². В.Ададуров пізніше входив до кола фаворита імператриці Єлизавети О.Розумовського й тісно контактував із його земляками. М.Ханенко під час свого тривалого перебування в російській столиці неодноразово бував в академії, записав, що у професора-механіка Й.Брукнера спостерігав «електричні експерименти». Серед книг М.Ханенка згадано математичне видання «Arithmeticae Lambergii, De logarytmis, tangentibus et secantibus», імовірно замовлене під впливом зустрічей і розмов із німецьким ученим Г.Крафтом. За 60 коп. автор записів придбав «Физику експериментальную». Замовляв він і географічні праці. Можливо не лише для себе. Наприклад, біля назви книги К.Целларія¹²³ «Geographia antiqua et nova» бачимо число 12; книжок Ф.Клювера¹²⁴ «Introductio in universam geographiam» – також 12, «Epitome histotiae totius mundi» – 4, твору С.Пуфендорфа «Introductio ad histor. Europ.» – 8¹²⁵. У Москві в 1749 р. граф І.Гендриков, якому було доручено провести обрання гетьмана в 1750 р., подарував йому невеликий атлас, «в 40 картинахъ состоящей», який М.Ханенко віддав в оправу. У його щоденнику, на відміну від твору Я.Марковича, немає виписок із прочитаних книг чи газет. Стиль щоденника подібний до діаріюшів Генеральної військової канцелярії: виклад подій стислий, занотовується лише суть справи. Також у щоденниках як Я.Марковича, так і М.Ханенка відсутні будь-які оціночні моменти.

Навчання в Києво-Могилянській академії для родини Марковичів та Ханенків стало традицією. Тут здобували знання брати, небожі та онуки Марковича, Ханенкові небожі. Я.Маркович і М.Ханенко підтримували зв'язки з альма-матер. Перебуваючи в Києві вони обов'язково відвідували академію, Києво-Печерський та інші монастирі. М.Ханенко у вересні 1730 р. записав, що «обѣдалъ у отца ректора и пробавиль весь день у учителей», дав «студентам 1 рубль 6 копѣекъ, студенту Бѣлицкому 60 коп.»¹²⁶. Одержав у подарунок книги від киево-печерського намісника І.Негребецького, який віддав монастирською друкарнею. Готуючи поїздку імператриці Єлизавети в Гетьманщину, інспектував восени 1743 р. шляхи, гаті, мости, і прибувши в листопаді до Києва найперше відвідав Києво-Печерський монастир, зустрічався з архімандритом Т.Щербацьким, який подарував йому «Камінь віри» С.Яворського, отцем М.Якубовичем. У Свято-Михайлівському монастирі прикладався до мощів св. Варвари, був в архімандрита С.Думницького, економа Й.Миткевича. У Софійському монастирі слухав службу митрополита Р.Заборовського,

¹²² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.64.

¹²³ Крістоф Целларій (1638–1707 рр.) – німецький учений, професор історії та красномовства в Галльському університеті.

¹²⁴ Філіп Клювер (1580–1622 рр.) – німецький учений, автор історико-географічних праць.

¹²⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – С.67.

¹²⁶ Там же. – С.14.

а після обідав разом із ним, відвідав кафедрального писаря М. Стефановича. М. Ханенко робив пожертви на Києво-Могилянську академію: «На школи киевские данъ двойный червоній» (січень 1732 р.). Для М. Ханенка та Я. Марковича це була не лише духовна потреба, а й почуття корпоративності, що єднало на довгі роки могилянських вихованців.

Я. Маркович, будучи влітку 1738 р. в Києві, побував у Братській церкві й обідав в архімандрита та ректора академії А. Дубневича, також їздив до архієрея у Софію (Р. Заборовського). Слухав службу в Михайлівському монастирі, заходив до «давнього могого кондисципула отца Бузановского»¹²⁷, який прислав йому в подарунок акафіст св. Варвари¹²⁸. Побував у лаврських печерах, уклонився мощам св. Антонія. Обідав у печерського писаря, економа й намісника обителі Вассіяна. У Києві купив «Тріюдь цвітну» за 4 руб. і 50 коп.

Отже академічна освіта, характерна для того часу, мала універсальний характер. Києво-Могилянська академія за своєю виховною концепцією, як писав В. Горський, була спрямована «не так на зростання освіченості, нагромадження знань як самоцілі, а в ім'я самоздійснення людини»¹²⁹. І це формувало особистості мемуаристів, а їх освіченість знаходила своє застосування в політичному та громадському житті Гетьманщини.

¹²⁷ Судячи з цього запису І. Бузановський навчався в Києво-Могилянській академії одночасно з Я. Марковичем. Викладав риторику. Ігумен Михайлівського Золотоверхого, а від 1745 р. – Максаківського Спасо-Преображенського монастирів (див.: Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – С. 91–92).

¹²⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. XXII. – С. 149.

¹²⁹ Горський В. Філософія в українській культурі (методологія та історія). – К., 2001. – С. 125.

Based on texts from diaries of Ya. Markovych and M. Khanenko (Cossack elite representatives) of first half of 18th century, author traced the character of their education in Kyiv-Mohyla Academy. Specifically, noted the influence of teacher T. Prokopovych on their intellectual interests and spiritual needs formation. Specified the many-sided content of education that was typical for early-modern era.

Keywords: Markovych, Khanenko, Kyiv-Mohyla Academy, Prokopovych, diaries.

Ю.В.Грищенко *

БОЛГАРСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ В УМОВАХ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ (1920-ті рр.)

Досліджено процес запровадження нового адміністративного устрою та створення чотирьох болгарських національних районів, здійснення відповідної кадрової політики, проведення виборчих кампаній і включення представників болгарської етнічної меншини до державних органів влади всіх рівнів на території УСРР в умовах реалізації політики коренізації 1920-х рр. Висвітлено також процес становлення системи болгарських національних адміністративних та судових інституцій.

Ключові слова: політика коренізації, адміністративне районування, УСРР, болгарські національні райони, виборчі кампанії, органи міліції, судові камери.

Історія реформування адміністративно-територіального устрою в контексті здійснення політики, спрямованої на забезпечення прав національних меншин, викликає значний інтерес у дослідників. Сучасні межі територіальної організації – спадок ХХ ст., коли до проблем управління територіями існував волонтаристський у своїй основі підхід. Нині Україна дістала шанс реалізувати програму децентралізації і в її процесі усунути очевидні вади системи адміністративно-територіального управління.

Особливу роль дослідженням національно-територіального районування та місцевого самоврядування надає осмислення проблеми співвідношення глобального й локального в контексті стимульованих глобалізацією «поворотів» і «викликів» сьогодення. Сучасні локальні проблеми виступають нарівні з глобальними як системотворчий чинник і саме з переосмисленням локальності пов'язана актуалізація проблем простору. Ступінь включеності локальних співтовариств і територій у розгалужену мережу політичних, економічних та культурних процесів соціуму відіграє велику роль у забезпеченні стабільності місцевого самоврядування та коректних відносин по лінії «центр–периферія».

Наскільки непростими можуть бути пошуки компромісу між централізаторськими прагненнями влади та заходами щодо піднесення правового статусу і культурного зростання національних меншин, демонструє процес вирішення питань національного розвитку етнічних груп України. Стрижнем владної політики щодо національних меншин у 1920-х рр. стала кампанія національно-територіального районування та декларативного керівництва представників етнічних спільнот у вигляді місцевого самоврядування.

У контексті розгляду місцевого самоврядування як інституту регіонального розвитку загалом, та на прикладі болгарської національної меншини, зокрема варто зазначити, що головною складовою успіху цього процесу є здатність місцевої громади до усвідомлення себе суб'єктом територіального розвитку. Саме створення національно-територіальних одиниць сприяло наданню етнічним меншинам низки важливих привілеїв у сфері місцевого самоврядування, особливо

* Грищенко Юлія Володимирівна – аспірантка Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.

E-mail: gonzzales@ukr.net

на етапі його становлення. Політика радянської влади в Південній Україні, де локалізувалася основна частина болгарських поселень, підпорядковувалася загальним тенденціям розвитку тодішнього політичного життя. В адміністративно-територіальній сфері до початку 1920-х рр. вона була спрямована в основному на злам старої імперської машини (губернсько-повітової) та запровадження нового устрою (центр → округа → район → сільрада). Згодом він формувався у руслі проголошеної правлячою партією більшовиків політики коренізації (впровадження національно-територіального принципу в адміністративно-територіальний).

На 1927 р. було сформовано чотири болгарських національних райони – Романівський, Цареводарівський (згодом – Кюларівський та Ботевський) Мелітопольського округу, Велико-Буялицький (пізніше – Благоевський) Одеського округу та Вільшанський Первомайського округу.

Південь України 1920-х рр., як зазначалося, традиційно представляв собою поліетнічний регіон. Тут, за висновками Л.Якубової, темпи заселення та господарського освоєння територій практично не мали аналогів у світовій практиці, доволі рельєфно відчувався вплив історичних традицій переселенців на загальний фон життя регіону¹. Без сумніву, ці фактори впливали й на особливості запровадження тут політики коренізації.

У перші роки існування радянської держави представники етнічних меншин знаходились в опозиції до влади через ігнорування останньою інтересів колоністів при створенні адміністративних одиниць. Адміністративно-територіальна реформа 1922 р. призвела до певного хаосу на місцях – відбулось повне розірвання усталених до того економічних і соціальних зв'язків, занепад традиційних форм господарської діяльності та руйнація національно-культурного життя етнічних меншин. Радянська влада, враховуючи зростання невдоволення серед населення, була вимушена вживати заходів щодо розв'язання існуючих проблем у регіоні.

Керівництво країни вважало, що певним чином стабілізувати напружену ситуацію на місцях можливо завдяки підтримці місцевих керівних кадрів. Однією зі складових коренізації стало залучення до роботи партійного та радянського апарату представників етнічних меншин. Реалізація політики коренізації на місцях відбувалася через утворення національних районів. Цей процес тривав із 1923 р. до кінця 1920-х рр. Правовою основою процесу формування нових територіальних одиниць стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про виділення національних районів та сільрад» від 29 серпня 1924 р., згідно з якою новостворені органи влади не повинні були за своїми функціональними обов'язками відрізнятися від аналогічних місцевих органів республіки.

Розробкою питань районування та подальшим виділенням національних адміністративних територіальних одиниць займалася Центральна адміністративно-територіальна комісія (ЦАТК) при ВУЦВК (створена 29 листопада 1922 р.) та її відділи на місцях². Основоположним законодавчим актом, який визначив основні принципи роботи щодо реалізації реформи й облаштування нового адміністративно-територіального поділу УСРР стала постанова 3-ї сесії ВУЦВК IV скликання (1922 р.). Цей документ заклав підоснови проведення

¹ Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. – К., 2014. – С.24.

² Верменич Я.В., Андросчук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. – К., 2014. – С.77.

першого етапу реформи: зменшення кількості повітів та волостей, створення округів і районів³. А вже 12 квітня 1923 р. іншою своєю постановою ВУЦВК скасував повіти й волості, запровадивши новий устрій за чотириступеневою системою управління – центр → губернія → округа → район. Результатом реорганізації в УСРР протягом 1923–1925 рр. стало створення 9 губерній, 53 округів з 706 районами замість 12 губерній, 102 повітів та 1989 волостей. Кількість сільрад було зменшено до 9307⁴.

Це був перший етап адміністративно-територіальної реформи, що дозволив значною мірою скоротити апарат місцевих органів влади. Проекти адміністративно-територіальних змін після ухвали РНК та Президії ВУЦВК було затверджено 2-ю сесією ВУЦВК VII скликання⁵. ЦАТК розробила проекти змін адміністративного поділу УСРР з урахуванням інтересів етнічних меншин.

Матеріали роботи комісії були узагальнені в окремому збірнику за редакцією заступника наркома внутрішніх справ М.Черлюнчакевича⁶. Згідно з уміщеними у ньому даними, переважна більшість болгарського населення УСРР проживала на території Одеської та Катеринославської губерній.

Катеринославська губернія включала 7 округів (Бердянський, Катеринославський, Запорізький, Криворізький, Мелітопольський, Олександрівський та Павлоградський), поділених на 87 районів⁷. Болгари проживали у 36 поселеннях, їх загальна кількість становила 54 118 осіб, з яких 40 350 – у Бердянському окрузі, 13 768 осіб – у Мелітопольському⁸.

Одеська губернія була поділена на 5 округів – Зінов'євський, Миколаївський, Одеський, Первомайський та Херсонський з 74 районами⁹. Загальна кількість болгар становила 24 584 особи (які проживали в 19 поселеннях), більшість з яких – в Одеському окрузі (17 458 осіб)¹⁰. На території новоутвореної у жовтні 1924 р. Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР) (до її складу ввійшли частини Одеського та Балтського округів Одеської губернії та частина Тульчинського округу Подільської губернії, а вже 1925 р. – весь Балтський округ) проживали 5200 болгар¹¹.

У ході реформи висувалися пропозиції ліквідації губерній, але цьому завадив голова РНК УСРР Х.Раковський, котрий досить справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів значно ускладнить діяльність партійних радянських органів. Але його наступник В.Чубар 1925 р. погодився на ліквідацію губерній, тим самим перейшовши на триступеневу систему управління: центр → округ → район¹². Ліквідація губерній стала другим етапом адміністративно-територіальних змін.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.3. – Спр.610. – Арк.58.

⁴ Яцуба В.Г. Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність. – К., 2001. – С.43.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.610. – Арк.65.

⁶ Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. – Х., 1925. – 130 с.

⁷ Там же. – С.32.

⁸ Там же.

⁹ Там же. – С.41.

¹⁰ Там же. – С.42.

¹¹ Там же. – С.57; ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.717. – Арк.3.

¹² Кульчицький С.В. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. – К., 2015. – С.5.

Супутні фактори проведення адміністративної реформи – поспішність, постійне недофінансування та відсутність кваліфікованих працівників – вплинули на якість запроваджуваних змін. Найбільш масштабні прорахунки стосувалися насамперед структури деяких округів, адже на самому початку процесу розгляду проєктів ухвалювалися рішення, які торкалися вже існуючих кордонів між губерніями¹³.

Великим прорахунком у процесі районування 1922–1923 рр. стало те, що національний склад новоутворених чи змінених адміністративно-територіальних одиниць, які виникали замість повітів і волостей, майже не брався до уваги. Так, унаслідок укрупнення багатьох колишніх, до того практично мононаціональних, районів деякі національні громади фактично поділили між різними адміністративно-територіальними одиницями. Як наслідок – порушувалися існуючі регіональні зв'язки, занепадали традиційні форми господарської діяльності, зазнавало руйнації національно-культурне життя етнічних меншин. Це все доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка неспроможна була забезпечити вирішення існуючих проблем серед національних меншин. Суттєві концептуальні прорахунки, допущені при адміністративно-територіальному поділі, невдовзі було проаналізовано органами радянської влади, наслідком чого стало рішення щодо внесення коректив у вже існуючу систему районування. Насамперед це стосувалося питання про виділення адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання етнічних меншин. Ці заходи дещо зняли напругу, викликану адміністративно-територіальною реформою 1922–1923 рр.

Упровадження практичних заходів щодо національних меншин передбачало проведення певної підготовчої роботи, яка стосувалася дослідження місць компактного проживання етнічних груп. Це давало необхідний фактичний матеріал стосовно визначення характеру соціально-господарської структури, особливостей побуту та культурно-освітнього становища населення для розробки програми національно-державного будівництва серед етнічних груп, які заселяли територію УСРР. Результати проведених обстежень яскраво демонстрували, що представники етнічних меншин стикалися з цілим комплексом національно-культурних, релігійних, мовних та інших проблем, а місцеві органи влади, на жаль, не були готові до їх вирішення. Саме відсутність забезпечення національно-культурних потреб з боку місцевої влади перешкоджала природному абсорбуванню мешканців «національних» сіл у середовищі національної більшості. Як правило, ідеологічні засади доктрини комуністичного режиму про найшвидше «вирішення національного питання» суперечили його практичній реалізації. Для ефективного розв'язання багатьох проблем, що могли загострюватися, необхідно було переходити до реорганізації існуючих національних адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання етнічних меншин.

Паралельно з дослідженням національних груп проводилася підготовка статистичних матеріалів щодо загальної чисельності та національного складу населення країни. За переписом у грудні 1926 р., на території УСРР проживало майже 29 млн осіб, з них 92 тис. болгар (0,3%)¹⁴.

¹³ Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. – К., 2006. – С.195.

¹⁴ Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т.9. – Москва, 1928–1929. – С.34–51; Україна в цифрах: 1927 р. – Х., 1927. – С.9; Національний склад людности УСРР: Перепис 17 грудня

Згідно з постановою 4-ї сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.) «Про низове районування», мінімальна норма, необхідна для організації звичайних адміністративних районів, становила 25 тис. населення, а для національних адміністративних районів знижувалася до 10 тис. осіб, національних сільських або селищних рад – з 1 тис. до 500 осіб. Досвід радянської України 1920-х рр. засвідчив, що ця норма навіть при компактному проживанні етнічних меншин зменшувалась удвічі порівняно зі звичайними адміністративно-територіальними одиницями.

Прийняття ряду прогресивних для національних меншостей республіки законодавчих актів підготувало правову основу для формування унікальної системи національного районування. Особлива увага акцентувалась на залученні етнічних меншин до «радянського будівництва». Звісно, ішлося і про утворення однорідних національно-адміністративних одиниць. Передбачалося «оформити проведення районування німецьких і менонітських колоній у Катеринославській та Одеській губерніях; підготувати матеріали з районування німецьких поселень в інших пунктах (Волинська, Чернігівська та Харківська губернії), а також чеських поселень у Волинській губернії, оформити накреслене районування болгарських місцевостей у Катеринославській та Одеській губерніях, а також виділення АМСРР»¹⁵. Наголошувалося на тому, що необхідно «приступити до підготовки матеріалів щодо виділення польських і чеських сільрад і районів з розрахунком проведення районування протягом 1924–1925 рр.»¹⁶. У межах національних адміністративно-територіальних одиниць (як сільських рад, так і районів) планувалося поступово перевести роботу зборів, засідань та системи діловодства на мову відповідної етнічної меншини. Зазначимо, що організаційне оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць почалося з виділення німецьких, згодом – створення болгарських, грецьких та чеських сільрад, а пізніше – польських, єврейських і російських¹⁷.

25 серпня 1924 р. Центральна комісія національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК розглядала питання «Про виділення болгарського району в Бердянській окрузі, а 2 вересня – «Проект виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць»¹⁸. За рекомендаціями С.Міцева (заступника голови ЦКНМ, керівника болгарської секції ЦКНМ), 1924 р. було утворено два болгарських райони – Романівський та Цареводарівський. Секретарями райпарткомів обрали П.Петрова й К.Русинова¹⁹.

До 1925 р. Цареводарівський район входив до складу Бердянського округу. Постановою від 3 липня 1925 р. «Про ліквідацію губерній та перехід на трьохступеневу систему управління» Бердянський округ було розформовано, а Цареводарівський район приєднано до Мелітопольського округу²⁰.

1926 року. – Х., 1931. – С.22; Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / За ред. О.М.Асаткіна – К., 1935. – С.382.

¹⁵ Гуцало Л.О. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. // Волинські історичні записки. – Т.1. – Житомир, 2008. – С.73.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1–2.

¹⁷ Там само. – Спр.249. – Арк.24.

¹⁸ Там само. – Спр.4. – Арк.38; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2002. – Арк.23.

¹⁹ Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. – К., 1973. – С.47–53.

²⁰ Мільчев В.І., Песва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгари Таврії у два перші десятиріччя радянської влади (1920–1939 рр.) // Джерела з історії Південної України. – Т.9. – Запоріжжя, 2006. – С.36.

На території району існувало 10 сільрад²¹ (Строганівка, Райнівка, Богданівка, Степанівка, Аннівка, Першомиколаївка, Петрівка, Мануїлівка, Федорівка, Цареводарівка)²². Районним центром було визначено с. Цареводарівка.

23 листопада 1927 р. Цареводарівський район перейменовано на Ботевський, а Цареводарівку – на Ботево. Тим самим було вшановано пам'ять борця за звільнення болгар від османського панування – Х.Ботева. Загальна кількість населення становила 22 673 особи, з яких 20 173 були болгарами (89%)²³. Деяко раніше постановою ВУЦВК від 31 березня 1926 р. Цареводарівський район Мелітопольського округу було реорганізовано: Цареводарівська, Строганівська, Богданівська, Райнівська, Степанівська, Федорівська та Орлівська сільради залишилися у його складі. Інзівська сільрада переходила до складу Ногайського округу, а Преславська та Діанівська – до Романівського району²⁴.

На території колишнього Бердянського округу з частини Ногайського, Андріївського та Цареводарівського районів було сформовано новий – Романівський – район із центром у селі Романівка. У серпні 1926 р. жителі села ухвалили рішення перейменувати свій населений пункт на Коларівку (на честь відомого болгарського діяча В.Коларова). 5 жовтня 1926 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила клопотання Мелітопольського окружного виконавчого комітету про перейменування Романівського району у Коларівський²⁵. Загалом до його складу було включено 20 населених пунктів²⁶ – Банівка, Діанівка, Нельгівка, Аннівка, Маринівка, В'ячеславівка, Романівка, Преслав, Зеленівка, Юрїївка, Трояни, Першомиколаївка, Петрівка, Штутгард, Палаузівка, Радолівка, Мануїлівка, Гюнівка, Луначарське, Андрівка²⁷. На його території існувало 18 сільрад, загальна кількість населення становила 37 056 осіб, з яких 29 639 болгар (80,7%)²⁸.

У 1925 р. було створено третій болгарський національний район, котрий отримав назву Велико-Буялицького²⁹. Згідно з доповіддю Одеської окружної комісії у справах національних меншин (3 жовтня 1925 р.), до його складу, крім болгарських сіл східної частини Ленінського району, увійшло болгарське село Катаржино Цебриківського району з населенням 6990 осіб³⁰. Велико-Буялицький район складався з 14 населених пунктів (Артамашевка, Болгарка, Куяльник, Великий Буялик, Буркуни, Данилівка, Катаржино, Качки, Кубанка, Кутузаки, Мартівка-1, Мартівка-2, Павлінка, Свердловка³¹), на території яких діяло 5 сільрад – Велико-Буялицька, Куялицька, Павлінська, Свердловська та Кубанська³². Загальна кількість населення становила 15 327

²¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.67.

²² ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.91; Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Х., 1925. – С.30.

²³ ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.67.

²⁴ Мільчев В.І., Пєєва Ж.В. Ренесанс та репресії... – С.37.

²⁵ Там само. – С.40.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.89.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.118; Національні меншості на Україні... – С.29–30.

²⁸ ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.67.

²⁹ Там само. – Арк.2.

³⁰ Там само.

³¹ Національні меншості на Україні... – С.53–54.

³² ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.67.

осіб, з них 13 315 болгар (87%)³³. Адміністративним центром цього болгарського району стало найбільш економічно розвинуте село Великий Буялик. У 1926 р. Велико-Буялицький район перейменували на Благоевський, а с. Великий Буялик одержало нову назву – Благоево.

У грудні 1927 р. створено болгарський Вільшанський національний район у Первомайському окрузі. Тут упродовж 1927–1930 рр. секретарями райпарткому були Т.Главчев, М.Гранчаров та М.Нестеров³⁴. Вільшанський район складався з 12 населених пунктів, на території яких діяло 10 сільрад (Добровська, Мало-Вільшанська, Новоолексіївська, Вільшанська, Станковатська та ін.)³⁵. Загальна кількість населення становила 12 289 осіб, з яких 7939 болгар (64,6%)³⁶. Центром району було село Вільшанка.

Дискусії з приводу територіального оформлення національних районів знайшли відображення на шпальтах болгарської національної преси. Так, 18 березня 1925 р. у газеті «Серп і молот» було проаналізовано два варіанти майбутнього процесу районування, запропоновані Центральним болгарським бюро ЦКНМ та Бердянським окружним виконавчим комітетом – перший передбачав об'єднання болгарських сіл Бердянського й Мелітопольського округів у два національних райони з центрами в Романівці та Цареводарівці, другий – утворення одного спільного району з центром у Цареводарівці³⁷. Також після обговорення на шпальтах газети «Радянське село» (стаття «За новий болгарський район») пропозиції про утворення на території Лисогірського району Первомайського округу болгарського національного району ЦАТК ухвалив рішення про організацію Вільшанського району³⁸.

Важливо звернути увагу на існування певної колізії у процесі створення першого болгарського району. Документальна суперечність виникла при опрацюванні й аналізі документів вищих органів влади та управління – у звіті «Про роботу серед болгарського населення» першим юридично оформленим і функціонуючим названо Романівський район³⁹. Цей факт засвідчено в тезах доповідей А.Буценка на 4-й сесії ВУЦВК Х скликання «Про радянське будівництво в національних районах України»⁴⁰. А у звіті про діяльність ЦКНМ за період з 1 жовтня 1925 до 1 квітня 1926 рр. першоствореним називається Цареводарівський болгарський район⁴¹.

Паралельно з національними районами швидкими темпами зростала кількість національних сільських рад. Якщо на квітень 1925 р. їх налічувалося 232, то на червень 1927 р. – уже 872. Аналіз звіту про роботу бюро національних меншин за період з 1 жовтня до 31 грудня 1924 р. засвідчує, що процес національного районування був доволі результативним. Так, за цей період «виділено самостійних сільрад: німецьких – 42 з кількістю поселень

³³ ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.67.

³⁴ Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві... – С.64.

³⁵ Національні меншості на Україні... – С.55.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.554. – Арк.103.

³⁷ Сърп и чук. – 1925. – 18 марта.

³⁸ Съветско село. – 1927. – 14 септември.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.84.

⁴⁰ Там само. – Ф.1. – Оп.4. – Спр.10. – Арк.78.

⁴¹ Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.3.

163, болгарських – 31 з кількістю поселень 47»⁴². Разом із сільськими збільшувалася й кількість селищних рад. У червні 1927 р. діяло повністю оформлених селищних рад: єврейських – 32,4%, російських – 23%. Як бачимо, не всі національності створювали селищні ради. Це пояснювалося в першу чергу тим, що німці, греки та болгари являли собою етнічні меншини з великим відсотком сільського населення, а євреї та росіяни проживали здебільшого в містах.

Досить важливими й інформативними були Всеукраїнські наради з питань національних меншостей, які відбулися у січні 1927 та листопаді 1930 рр. у Харкові. Під час проведення I Всеукраїнської наради (в якій від болгар брали участь С.Міцев, С.Іджилов, Б.Малчев, Л.Раєвський, В.Караміхов, І.Узунов та Ф.Соломонов) аналізувалася діяльність ЦКНМ, її місцевих органів та різноманітні поточні питання⁴³. Обговоренню під час проведення II Всеукраїнської наради підлягали питання, які стосувалися колективізації, виборів до рад та культурного обслуговування національних районів. У роботі цієї наради взяли участь 150 представників від національних меншин⁴⁴.

Процес створення національних районів позначився як позитивними, так і негативними тенденціями. Невипадково можна навести тезу заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК Я.Саулевича з виступу на II Всеукраїнській нараді: «Безумовно, що великі наслідки ми маємо в справі національного районування. У цій роботі ми є прикладом для інших республік, ми зуміли багато зробити до належної організації національних адміністративно-територіальних одиниць, у справі наближення апарату до мас; але треба одне сказати, що ця робота у нас провадилася більш кількісно, ніж якісно»⁴⁵.

Дані щодо болгарського населення, яке проживало на території Коларівського та Ботевського районів, містилися у звіті «Про діяльність комісії з національних меншин при Мелітопольському ОВК за 1926–1927 рр.». До складу комісії входили О.Кошитовський (голова), І.Немет («по німецькій лінії»), П.Деймчан (загальні питання), Л.Раєвський та М.Куцарський («по болгарській лінії»)⁴⁶. На той час загальна кількість населення округу становила 736 148 осіб, з яких 36 099 болгар проживало у Коларівському, а 26 698 – у Ботевському районах⁴⁷.

Станом на 1926 р. в Південній Україні існувало 44 болгарських сільрад⁴⁸, загальна кількість населення в них становила 96 448 осіб, з яких 92 347 – власне болгарари (91,9%)⁴⁹. Компактність розміщення болгарського населення УСРР підтверджує той факт, що відповідні національні райони охоплювали 70% болгарських сільрад⁵⁰. Цей показник був найвищим серед усіх етнічних меншин УСРР (для порівняння: у польських районах він становив лише 22,6% сільрад). Згідно з п.1 директиви РНК УСРР від 19 серпня 1926 р. «Про план конкретних заходів, потрібних для подальшого поглиблення роботи щодо забезпечення успішної

⁴² Там само. – Спр.17. – Арк.92.

⁴³ Там само. – Спр.253. – Арк.61, 62–62 зв.

⁴⁴ Там само. – Спр.482. – Арк.12–18.

⁴⁵ Там само. – Арк.45.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.219–220.

⁴⁷ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р-3496. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3.

⁴⁸ ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.66 зв.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.49.

⁵⁰ Там само. – Спр.10. – Арк.4.

самодіяльності нацменшостей в Україні та кращому їх обслуговуванню всіма урядництвами державного апарату як в центрі, так і на місцях», більшість болгарських сільрад отримали право використовувати у щоденному вжитку свою мову⁵¹. Відомо, що вже на кінець 1927 р. діловодство та судочинство у місцях компактного проживання болгарського населення велося саме рідною мовою. Але, незважаючи на це, серед болгарського населення відзначалася нестача кваліфікованих керівних кадрів і технічного персоналу для роботи в місцевих радянських органах.

Поліпшенню роботи з етнічними меншинами сприяла підготовка національних кадрів для партійних радянських і господарських органів республіки. У травні 1926 р. на засіданні адміністративної комісії при РНК УСРР було прийнято рішення про підготовку та перепідготовку працівників низового управлінського апарату із забезпечення районів з переважаючим населенням окремих етнічних груп. Воно прямо стосувалося й болгарської меншини. Не випадково під час проведення наради ЦКНМ (квітень 1927 р.) С.Міцев виступив з пропозицією щодо відкриття у с. Цареводарівка Мелітопольського округу курсів із підготовки секретарів для болгарських сільських рад. Технічна й організаційна робота до початку навчання покладалася на його заступника В.Філіповича⁵². Фінансове забезпечення роботи курсів складало 3098 руб.⁵³ Після певного підготовчого періоду 20 травня 1927 р. розпочався прийом слухачів. Термін навчання становив 40 днів (до 30 червня 1927 р.). З Одеського округу участь узяли 6 осіб (усі секретарі болгарських сільрад), Первомайського – 4 (усі секретарі болгарських сільрад), Миколаївського – 1 (з однієї наявної болгарської сільради), з АМСРР – 1 (з однієї наявної болгарської сільради), решта 29 осіб представляли Мелітопольський округ⁵⁴. Усі слухачі були селянами за походженням, з них 24 секретарі болгарських сільрад, 4 діловоди, 3 члени сільрад та 8 осіб без посад. Щодо віку, то в основному він становив від 20 до 30 років (15 осіб), за національністю більшість складала болгарари (29 осіб), а також 10 українців, росіян та греків, які володіли болгарською мовою. Переважна більшість (33 особи) мали вищу освіту. Навчальний план було розраховано на 34 дні, по 6 годин занять на день, усього 204 лекції-бесіди. Дисципліни на курсах розподілялися на дві частини: загальну («вчення В.Леніна про союз пролетаріату і селянства та побудову соціалізму – 12 год.; чергові завдання партії та радянської влади на селі – 16 год.; національна політика партії і радянської влади – 12 год.; кооперативне будівництво на селі – 8 год.; ленінське вчення про державу (Конституції СРСР та УСРР) – 16 год.; організація низового радянського апарату – 16 год.») та практику з «радянського будівництва» на селі («діяльність сільської ради в галузі сільського господарства, землеустрою, лісового господарства і тваринництва – 10 год.; бюджет і податки – 14 год.; культурно-соціальні питання на селі – 12 год.; сільські громадські організації та форми керівництва їх роботою – 6 год.; народний суд і нотаріат – 8 год.; адміністративна робота на селі – 12 год.; громадський контроль і ревізія комісій сільради – 6 год.; діловодство у сільських радах – 16 год.; українознавство – 10 год.; болгарська мова – 30 год.». Із кожної

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.245. – Арк.85.

⁵² Там само. – Арк.10.

⁵³ Там само. – Спр.337. – Арк.1.

⁵⁴ Там само. – Спр.392. – Арк.21.

дисципліни були розроблено навчальні програми для лекторських груп у складі 12 осіб. Також слухачі забезпечувалися відповідною літературою та посібниками з різних предметів. Для навчальних потреб здійснювалася передплата болгарської газети «Радянське село», газет «Правда» й «Вісті».

Щодо побутових умов, то слухачі курсів мешкали у спеціально виділених доволі комфортних приміщеннях. На вихідних їм дозволялося відвідувати кінотеатри і театри. Наприкінці організатори провели опитування серед курсантів, яке виявило загальне позитивне враження від процесу навчання. Слухачі висловили такі побажання: необхідність збільшення терміну навчання до 2–3 міс., інтенсивніше вивчення революційного та карного законодавства, земельного і процесуального кодексів. Мотивувалося це постійними зверненнями до них населення на місцях із тих чи інших юридичних питань. Після проведення підсумкової атестації 21 слухач отримав високий бал, 18 – середній⁵⁵.

Ще одним кроком у процесі реалізації національної політики та поширенні національних мов стало проведення безпартійних конференцій робітників і селян етнічних меншин, під час яких обговорювався широкий спектр економічних, соціальних та культурних питань. На 1925 р. було проведено чотири таких болгарських конференції (усі на території Одеського округу)⁵⁶.

Одним з основних завдань вожді ВКП(б) уважали радянізацію етнічних громад, тобто збільшення їхнього представництва в органах радянської влади, поширення комуністичного світогляду шляхом створення та розбудови партійних, комсомольських, піонерських та жінвідділівських осередків. Проблема адекватної суспільної реалізації планів етнічних меншин, незважаючи на їх формальну рівність, була ширшою й охоплювала кілька напрямів. Серед них найважливішими були такі: затвердження й становлення радянської моделі державності (що стосувалося безпосередньо етнічних меншин – формування сільських, районних і містечкових рад як низової ланки державної влади в УСРР); формування рівня політичної культури й освіченості, необхідних для свідомої участі населення в політичному процесі; відповідність внутрішньої політики більшовиків політичним інтересам етнічних меншин та справі захисту їхніх прав; імовірні форми суспільної активності етнічних меншин у державі диктатури пролетаріату; відповідність офіційно дозволених суспільних рухів та організацій етносоціальним та етнокультурним потребам і прагненням етнічних громад; врешті, особливості і форми реалізації корпоративної свідомості етнічних меншин у відносинах «влада → громада»⁵⁷. Органами радянської влади на місцях стали виборні сільські ради під керівництвом районних партійно-радянських органів.

Сільради повинні були стати органами, через які селянство на місцевому рівні отримувало б можливість вирішення існуючого комплексу економічних, соціальних та культурних проблем. Насправді, як справедливо зауважує Л.Якубова, у першій половині 1920-х рр. через нашарування декількох взаємодоповнюючих факторів (постійна нестача продовольства, тотальна недовіра верхівки до селянства як класу

⁵⁵ Там само. – Спр.245. – Арк.15.

⁵⁶ Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні у 1923–1930 // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.75.

⁵⁷ Рубльов О.С., Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. – К., 2014. – С.112.

в цілому, зниження виборчої активності) сільради в селах національних меншин залишалися «напіввоєнними органами комуністичної диктатури»⁵⁸.

Внутрішню атмосферу життя болгарських сільрад чітко фіксує звіт члена ЦКНМ В.Буганова (лютий – березень 1924 р.): «У кожному болгарському селі існує болгарська самостійна сільрада. В минулому році більшість голів сільрад не лише не підтримувала зв'язку з громадянами, але цього зв'язку не мала навіть з членами сільради. В більшості випадків голова спільно з кількома своїми наближеними членами сільради вирішували «нишком» суспільні питання, абсолютно не інформуючи навіть сільраду та населення»⁵⁹. Аналогічною ситуація була і серед інших етнічних меншин УСРР.

Проведення виборчих кампаній мовами етнічних меншин вперше було реалізовано у період 1925–1926 рр. Зокрема на підготовчому етапі до проведення виборів складався план здійснення передвиборчої кампанії у містах та селах по лінії етнічних меншин, в якому відображалося представництво від нацменшин, створювалися національні виборчі дільниці⁶⁰. Представники від етнічних меншин мали право здійснювати перевірку роботи міських рад. Друкувалася також спеціальна передвиборча література та звіти рад єврейською, польською та російською мовами. На виборчих дільницях були присутні постійні представники від національних меншин⁶¹. Під час цієї кампанії були сформовані 33 болгарські сільради⁶².

Загалом під час перевиборів до сільрад у ці роки було обрано 938 болгар, що становило 0,4% від загальної кількості депутатів країни. Члени національних сільрад склали 6,4% від загальної кількості сільрад УСРР, болгарська частка тут становила 827 членів (з 15 524 осіб)⁶³; серед делегатів районних з'їздів – 136 осіб, членів районних виконкомів і делегатів окружних з'їздів – по 53 особи, членів окружних виконкомів – п'ять⁶⁴.

Найбільша кількість депутатів, обраних від представників етнічних меншин до рад усіх рівнів, була зафіксована на території Одеської губернії. У 1925 р. до Одеської міської ради було обрано 35% депутатів від національних меншин. По губернії ж загалом створено 85 національних сільських рад (серед них дев'ять – болгарських). Головами сільрад у 1925 р. у Велико-Буялицькому районі стали вісім депутатів болгарської національності⁶⁵.

Якщо говорити про виборчу кампанію до болгарських сільрад Велико-Буялицького району в 1926 р., то, як свідчить звіт члена окружного виконавчого комітету у справах болгарської етнічної меншини, передвиборча кампанія в Одеському окрузі почалася ще у грудні 1925 р. Для проведення виборів було організовано районні виборчі комісії, які сформували списки виборців та керували всією кампанією. На той час в Одеському окрузі існувало шість болгарських сільрад – чотири в Ленінському та дві у Цебриківському районах.

⁵⁸ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / Л.В.Гриневиц, Т.М.Євсєєва, Г.Г.Єфіменко та ін.; під ред. С.В.Кульчицького. – К., 2015. – С.160.

⁵⁹ Рубльов О.С., Якубова Л.Д. Органи етнополітичного регулювання... – С.114.

⁶⁰ ДАЗО. – Ф.Р.3408. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.95–96.

⁶¹ Мануїлова К.В. Політика коренізації в південно-західних національно-адміністративних районах УРСР (1923–1939 рр.). – Одеса, 2013. – С.112.

⁶² Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – К., 1995. – С.111.

⁶³ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.35.

⁶⁴ Там само. – Арк.37.

⁶⁵ ДАОО. – Ф.Р.969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.51.

У січні 1926 р. розпочалась активна роз'яснювальна робота серед виборців щодо ознайомлення з новим виборчим законом. Діловодство комісії відбувалося болгарською мовою. Для підвищення виборчої активності селян були проведені три болгарських конференції – у селах Катаржино, Великий Буялик та Кубанка. На допомогу районним працівникам у проведенні виборів на місця делегувалися декілька представників-болгар від окружного виконавчого комітету, а саме – Раєвський, Стоянов, Маєшиков та Крайчев. Самі вибори тривали з 13 по 25 лютого 1926 р.⁶⁶ За їх результатами у селі Куяльник було обрано 9 членів сільрад; кампанія проводилася на двох виборчих дільницях, на які загалом прийшло 205 виборців (з 367 заявлених)⁶⁷.

Вибори села Кубанка проходили на трьох виборчих дільницях, перша з яких голосувала 13 лютого (з 625 виборців прийшло 328). 14 лютого відбулися вибори на другій дільниці, а 15 лютого – на третій. Було обрано 31 члена сільради⁶⁸. 17 лютого почалися перевибори у селах Малий Буялик (Свердлово) та Великий Буялик. Територія Малиго Буялика поділялася на дві дільниці, явка виборців склала 48,8% (з 1097 осіб прийшли голосувати 568), було обрано 25 членів до сільради. Село Великий Буялик розподілили на шість дільниць, загальна явка склала 53,1% (з 2783 виборців прийшли 1480). За результатами виборів було обрано 50 членів сільради⁶⁹.

Загалом перевиборча кампанія 1926 р. отримала схвальну оцінку від окружного виконкому (за винятком 4-ї і 5-ї дільниць села Великий Буялик). На думку інспектора, який контролював хід підготовки та проведення виборів, причиною цього стало те, що «у Великому Буялику через досить непоганий рівень врожаю та економічний розвиток села, багато хто перетворився на куркулів і йде по шляху капіталізму»⁷⁰. Далі інспектор наголошував, що «в Кубанці, Малиму Буялику та Куяльнику цього немає, там вже три роки тотальний неврожай, вони економічно відстали. Пияцтво у Кубанці спостерігається рідко, незважаючи на те, що вони мають багато власного вина, на відміну від Великого Буялика, який, навпаки, особливо відомий у пияцтві. У культурному відношенні Кубанка знаходиться вище усіх інших болгарських сіл, Великий Буялик найменш розвинутий культурно. Тут просто необхідно терміново відкрити мінімум чотири хати-читальні»⁷¹.

Щодо участі представників етнічних меншин у виборах до міських, районних та сільських рад, то в середньому по УСРР він становив 54,4%, а серед болгар – 55,1%. Але вже під час наступних виборів 1926–1927 рр. спостерігається процес позбавлення селян виборчого права. За даними Л.Якубової, більшу частину «позбавленців» склали саме представники етнічних груп, що, своєю чергою стало надзвичайно деструктивним фактором, який паралельно нашаровувався на існуючі проблеми соціально-економічного характеру. Саме у болгарських селах частина «позбавленців» була непропорційно високою⁷².

⁶⁶ Там само. – Спр.490. – Арк.46.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. – Арк.89 зв.

⁶⁹ Там само. – Арк.51.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – Арк.91 зв.

⁷² Суспільство і влада в радянській Україні... – С.156–157.

У процесі виборів 1927 р. кількість болгарських сільрад було збільшено до 45⁷³. Вибори у Благоевському районі проводилися у селах Благоево, Свердлово, Кубанка, Куяльник, Катаржино та Мартівка. Під час підготовки до виборів, як і раніше, були організовані виборчі комісії, до складу яких прикріплялися уповноважені з окривиконкомів. Із загальної кількості болгарського населення, яке становило 18 653 особи, позбавленими виборчого права були 362 (3,75%)⁷⁴. Загалом вибори відбулися усюди, за винятком села Кубанка, в якому через низьку явку виборців були призначені перевибори. Всього було обрано 185 членів сільрад (50 – у Благоевому, 25 – Свердлово, 32 – Кубанці, 9 – Куяльнику, 57 – Катаржино, 12 – Мартівці)⁷⁵.

У матеріалах наради, проведеної за результатами перевиборів у німецьких, болгарських та молдавських сільрадах у березні 1927 р., вказувалося на такі істотні прорахунки під час їх проведення: запізниле підключення у виборчий процес працівників від округу та центру; слабкість місцевих громадських організацій; недостатнє забезпечення дільниць виборчими матеріалами мовами етнічних меншин (зокрема болгарською)⁷⁶.

Щодо питання соціального складу новообраних сільрад, то воно розглядалося окремо. Згідно з матеріалами наради, більшість становили представники комітетів незаможних селян та середняки – по 40%, бідняки – 10%, решта 10% – наймити, робітники та службовці⁷⁷. Згідно з відомістю про національний склад райвиконкому та сільрад Благоевського району, до сільради села Благоево обрано 50 болгар, Кубанки – 29, Свердлово – 6, Куяльника – 7. Серед членів президії райвиконкому представників болгарської національності було 5, серед членів райвиконкому – 12 осіб⁷⁸. Вибори 1927 р. у болгарських селах Мелітопольського округу продемонстрували достатньо високу явку виборців – у Коларівському районі вона склала 58%, Ботевському – 62%⁷⁹. Членами сільрад було обрано 576 осіб, з яких 436 болгар⁸⁰. Дані, які містяться в поданій нижче таблиці, відображають картину представництва болгарської меншини серед органів влади всіх рівнів на території УСРР⁸¹.

Орган, до якого обиралися	Рік обрання	Загальна кількість обраних працівників	Загальна кількість болгар
Члени міськрад	1924 / 1925	10 601	25
	1925 / 1926	13 361	21
	1926 / 1927	13 848	16
Члени сільрад	1924 / 1925	240 947	688
	1925 / 1926	244 423	938
	1926 / 1927	249 186	924

⁷³ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – С.111.

⁷⁴ ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.513. – Арк.11.

⁷⁵ Там само. – Арк.15.

⁷⁶ Там само. – Арк.16.

⁷⁷ Там само. – Арк.19.

⁷⁸ Там само. – Арк.22.

⁷⁹ ДАЗО. – Ф.П-241. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.6.

⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.220–221.

⁸¹ Там само. – Спр.26. – Арк.1.

Делегати районних з'їздів	1924 / 1925	48 772	143
	1925 / 1926	47 996	136
	1926 / 1927	53 861	196
Члени РВК	1924 / 1925	8793	37
	1925 / 1926	11 273	53
	1926 / 1927	13 036	43
Делегати окружних з'їздів	1924 / 1925	12 327	33
	1925 / 1926	16 270	53
	1926 / 1927	16 862	61
Члени ОВК	1924 / 1925	1912	8
	1925 / 1926	1807	51
	1926 / 1927	2318	8
Делегати Всеукраїнського з'їзду	1924 / 1925	839	3 ¹
	1925 / 1926	839	3
	1926 / 1927	862	0
Члени ВУЦВК	1924 / 1925	391	3
	1925 / 1926	391	3
	1926 / 1927	395	1 ²

Примітки: 1 – Делегатами від болгар стали О.Бельчев (голова комнезаму Мелітопольського округу), І.П'ятков (селянин Одеського округу) та Є.Дусева (голова РВК Первомайського округу).

2 – Членом ВУЦВК стала Д.Драгалова.

Результати проведення виборчих кампаній попередніх років розглядалися в листопаді 1928 р. на розширеному пленумі ЦКНМ. До участі у його роботі було запрошено представників від окружних виконкомів рад, національних районів та окружних бюро у справах національностей. У ході доповіді секретар ВУЦВК А.Буценко зазначив, що «в проведенні виборів до рад досягнуто значних успіхів, збільшилося представництво нацменшин у радах та виконкомах, стало більше комуністів, а також жінок»⁸².

Виборча кампанія 1929 р. у болгарських селах Одеського округу, згідно з матеріалами спецзведення №21 Одеського окружного відділу Державного політичного управління, пройшла більш активно порівняно з виборами минулих років – явка виборців склала 66,5%. Соціальний склад новообраних сільрад був таким: бідняки – 48%, середняки – 33%, робітники – 3,8%, службовці – 6,8%, наймити – 7,3%⁸³. У документі наголошувалося на активній участі у виборах бідняків та представників середняцтва. Щодо заможників, то їх участь у виборчому процесі характеризувалася в типових для того часу дефініціях: мовляв, «вони розгорнули свою антирадянську діяльність, провадивши дії, які повинні були зірвати проведення виборів (масштабними вони були у селах Благоево та Свердлово Благоевського району)»⁸⁴. Загалом у Благоевському районі було відкрито 32 виборчих дільниці, із 7826 виборців узяли участь у голосуванні 5190 осіб (66,2%). До рад по району було обрано 176 членів, з яких комнезамівців – 86, середняків – 58, наймитів – 13, службовців – 16⁸⁵. У с. Благоево вибори проходили 18–19 січня 1929 р. на 11 виборчих дільницях, на які з 2767 виборців прийшло 1965⁸⁶. За результатами виборів до сільради

⁸² Майборода О.М. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. – 1995. – №12. – С.77.

⁸³ ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.9. – Спр.12. – Арк.1.

⁸⁴ Там само. – Арк.2.

⁸⁵ Там само. – Арк.3.

⁸⁶ Там само. – Арк.4.

обрано 51 особу, з яких 19 членів комітетів незаможних селян, 20 середняків, 7 службовців та 5 наймитів. Головою сільради обрано болгарина за національністю Л.Стоянова.

За аналогічним сценарієм відбувався виборчий процес у с. Свердлово (15–17 січня 1929 р.). На три виборчі дільниці з 1353 виборців прийшло 863. За результатами виборів до сільради обрано 25 осіб, з яких 12 членів комнезамів, 8 середняків, 3 службовців і 2 наймитів. Головою сільради було також обрано болгарина С.Бімбаса. У Кубанці вибори проходили 1 січня 1929 р. на одній виборчій дільниці, на яку з 650 виборців прийшло 316. За результатами виборів до сільради обрано 14 осіб, з яких 9 комнезамівців, 2 середняків, 1 службовець та 2 наймити⁸⁷.

Іншим важливим напрямом нагляду партійного та радянського апарату за забезпеченням прав етнічних меншин стала діяльність адміністративних і судових органів. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення громадян, які належать до нацменшостей людності УСРР». Документ, зокрема, передбачав ведення діловодства в органах юстиції мовами нацменшин та створення у межах національних адміністративно-територіальних одиниць т.зв. «національних судових камер». Відповідно було розроблено інструкцію про організацію та внутрішній розпорядок роботи цих органів⁸⁸.

Загалом у болгарських національних районах існували три таких судових інституції. 1 жовтня 1924 р. було утворено дві судових камери в Романівському та Цареводарівському, а з 1 жовтня 1926 р. – у Благоевському районах⁸⁹. Іншим рішенням ЦКНМ передбачався пошук і підготовка працівників для національних камер, слідчого апарату та прокуратури зі знанням національних мов.

Як свідчить витяг із протоколу засідання Малої Президії ВУЦВК від 23 червня 1927 р., на 1 жовтня 1926 р. загалом було утворено 69 національних камер (з них 3 болгарських). Дещо пізніше (1 січня 1929 р.) почала діяти ще одна судова камера – у Вільшанському районі⁹⁰. Крім того, Наркомат юстиції вжив заходів щодо запровадження судовими та касаційними відділами окружних судів процесу мовами етнічних меншин. У зв'язку з цим у структурі згаданих судів з'явилися посади судових перекладачів із відповідних національних мов. Відомство також організувало систему консультативних органів із надання юридичної допомоги представникам національних меншин⁹¹. На 1927 р. болгарські судові камери Благоевського району розглянули 1877 справ (1050 кримінальних і 827 цивільних)⁹². Аналогічний показник Коларівського району становив 1105, Ботевського – 1067 справ⁹³.

У 1926 р. у Харкові, Одесі та Києві було відкрито інститути судових перекладачів. Але на початковому етапі їх роботи виявилися значні прорахунки

⁸⁷ ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.9. – Спр.12. – Арк.4.

⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.29.

⁸⁹ Там само. – Арк.30–33.

⁹⁰ Там само. – Спр.475. – Арк.1.

⁹¹ Там само. – Спр.1. – Арк.21.

⁹² ДАОО. – Ф.Р-969. – Оп.3. – Спр.466. – Арк.68.

⁹³ ДАЗО. – Ф.Р-3496. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.86–87.

в організації проведення іспитів майбутніх працівників національних судів. Я.Саулевич у зверненні до наркоматів освіти та юстиції 4 грудня 1926 р. зазначав, що «від кандидатів вимагають дуже високі знання. У зв'язку з цим окружні суди не мають змоги підшукати відповідних осіб. А ті, хто погоджуються, іспитів не складають, і їх звільняють»⁹⁴.

Наприкінці кожного календарного року ЦКНМ через окружні національні бюро проводила обстеження судових камер для детального аналізу їх діяльності. У спеціальній анкеті, яка розсилалася на місця, містилися такі питання: про загальну кількість населення, яке обслуговує судова камера, кількість заведених справ; кількість справ, які заслуховуються щомісяця; загальний ступінь навантаження камери; практику службових виїздів працівників камери; мову ведення судових процесів усіх рівнів; заходи з популяризації роботи камер серед етнічних меншин⁹⁵.

На 1 січня 1929 р. кількість національних судових камер зросла до 85, з яких у 4 судочинство велося болгарською мовою. У листі заступника Наркомату юстиції та генерального прокурора УСРР від 6 липня 1929 р. М.Михайлика вказувалося на значне судове навантаження національних камер окремих нацменшин, а саме: у середньому на одну російську камеру на місяць надходило 88 справ, єврейську – 74, болгарську – 56. При цьому він наголошував на вадах, які існували в їх роботі – нестача працівників зі знанням мов нацменшин, незручне територіальне розташування камер (висока витрата коштів на поїздки сторін та свідків для розгляду справ на місцях), недостатня популяризація серед національних меншин можливості звернення до нацкамер. Поряд із цим відбувався процес підвищення якості роботи національних камер та кваліфікації її працівників – відсоток скасованих рішень щороку зменшувався. Особливо гострим залишалось кадрове питання. Серед працівників прокуратури осіб, які вільно володіли болгарською, німецькою, молдавською та грецькою мовами, було замало і для провадження громадського обвинувачення запрошували представників відповідної етнічної меншини. Аналогічним було становище і в органах дізнання та слідства на місцях. Мали місце випадки ведення діловодства, оголошення вироків російською мовою (наприклад у Коларівському районі). Ще однією вадою, за словами М.Михайлика, була невелика кількість надходжень і недостатні накладки законодавчих актів та юридичної літератури, перекладених мовами нацменшин⁹⁶. У відповідь на цей лист ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про рівноправність мов» (вересень 1929 р.), яка вимагала врегулювати використання мов у судових органах етнічних меншин. Пізніше на виконання цього документа було видано ряд основних законів болгарською мовою – Конституція, земельний, кримінальний та сімейний кодекси. На кінець 1932 р. адміністративні відділи в болгарських національних районах було укомплектовано на 77% за національною ознакою⁹⁷.

⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.98.

⁹⁵ Там само. – Спр.28. – Арк.60.

⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.475. – Арк.39.

⁹⁷ Там само. – Спр.482. – Арк.59.

Зазнала змін діяльність органів внутрішніх справ. Ряди міліції почали поповнювати співробітниками – представниками етнічних меншин. Я.Кантор на засіданні ЦКНМ 21 вересня 1925 р. наголошував на тому, що «бажано, щоб в районах та селах з переважаючим населенням з представників національних меншин, міліція комплектувалася з осіб, які належать до цієї національності»⁹⁸. 27 липня 1927 р. було опубліковано довідку «Про роботу органів міліції з обслуговування національних меншин». Документ цікавий тим, що він демонструє процес створення органів міліції з урахуванням інтересів національності, представники якої становили більшість населення того чи іншого району і ведення діловодства із забезпеченням прав інших етносів. Було зафіксовано той факт, що у містах і селах, де існували національні ради різних рівнів, до складу районних відділів міліції включалися працівники, які добре володіли мовою, прийнятою національною радою⁹⁹. Штати органів міліції на місцях були невеликими – начальник, наглядач, агент із розшуку, два міліціонери та один діловод¹⁰⁰. Також відомо, що всі вони працювали через укладання трудових угод, терміном на один календарний рік із можливістю майбутньої пролонгації. Середня заробітна плата становила: начальника міліції – 150 руб. на місяць, наглядача – 130 руб., агента з розшуку – 100 руб., міліціонера – від 35 до 50 руб., діловода – 30 руб.¹⁰¹ Позитивна оцінка їхньої роботи неодноразово відзначалася у звітних документах окружних виконавчих комітетів. Наприклад, на території Ботевського району (за 1927 р.) було скоєно 184 злочини, з яких до кінця календарного року розкрито 158 (88%)¹⁰². Аналогічні відгуки зустрічаються й у звітних документах середини 1930-х рр.¹⁰³ Так, у протоколі засідання Коларівського районного комітету №24 від 3 травня 1936 р. вказувалося, що «внаслідок покращення роботи органів міліції значно зменшилася кількість злочинів – від 197 випадків у період з 1 січня до 25 травня 1935 р. до 69 за аналогічний період 1936 р.»¹⁰⁴. Найбільш «гучною» справою у протоколі було названо розкриття фінансових махінацій на базі сільськогосподарських кооперативів сіл Зеленівка та Петрівка на загальну суму 10 тис. руб. Усього ж за 1935 р. на території Коларівського району органами міліції було складено 89 адміністративних протоколів на суму 2805 руб., накладення штрафів в основному стосувалося порушення паспортного режиму (1690 руб.), фінансових спекуляцій (110 руб.), антисанітарії та неналежного благоустрою (340 руб.)¹⁰⁵.

Наступним кроком щодо роботи органів міліції на території національних районів стала спецпостанова НКВС №20/901 від 20 квітня 1929 р., яка передбачала продовження процесу укомплектування органів міліції спеціалістами, котрі володіють мовами етнічних меншин¹⁰⁶. Окрема увага приділялася

⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.34.

⁹⁹ Там само. – Арк.82–82 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.650. – Арк.45.

¹⁰¹ ДАЗО. – Ф.Р-3408. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.14–15.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.221.

¹⁰³ ДАЗО. – Ф.П-267. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.41.

¹⁰⁴ Там само. – Арк.44.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.10.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.5. – Спр.2223. – Арк.101.

тим міліціонерам, що одержали направлення на роботу у села нацрайонів. Перед початком служби вони повинні були проходити т.зв. «тримісячні учбові команди»¹⁰⁷. Усі ці заходи в результаті призвели до зростання відсотка представників від етнічних меншин в органах міліції. Так, наприклад, у німецьких районах у 1928 р. таких було 23%, а в 1930 р. – уже 98%, у болгарських аналогічний показник зріс з 10% до 77%. Поряд з цим негативним явищем був постійний брак коштів та недофінансування національних програм. Щодо пристосування адміністративно-міліцейського апарату до обслуговування національних селищних рад, то кількісні показники були такими: обслуговування міліцією рідною мовою 100% російських та грецьких сільрад, 80% польських і 75% болгарських¹⁰⁸.

Отже в 1920-х рр. відбулися помітні зміни політико-адміністративного та інституційного характеру в рамках загальних планів і заходів влади, пов'язаних із політикою коренізації, що охопили різні сфери життя населення Південного регіону радянської України. Утворення національних болгарських районів у 1920-х рр. дещо поліпшило ситуацію, спричинену адміністративною реформою 1923 р. Нові адміністративно-територіальні одиниці повинні були вирішувати весь комплекс економічних, соціальних та культурних проблем місцевого болгарського населення. Щоправда його погляди та думки влади стосовно результату цих перетворень були різними. Якщо владна верхівка розглядала їх як інструмент «соціалістичного будівництва», то українські болгари – як можливість досягнення культурно-освітніх цілей та реалізації економічних можливостей. У контексті цих двох концептуально різних поглядів на існуючі проблеми відбувалися інші аналогічні процеси – утворення та функціонування на рівні місцевих органів влади болгарських секцій, організація виборчого процесу до районних і сільських рад та представлення болгар у державних органах. Не менш показовим стало забезпечення представництва болгарського населення в адміністративних та судових установах, міліції. Однак із початку 1930-х рр. у політиці партії щодо коренізації намітився докорінний поворот. Закріплений згодом відповідними рішеннями, він конституювався вже в інших формах і проявах.

¹⁰⁷ Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.458. – Арк.52 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Арк.54.

The process of implementing a new administrative structure and the creation of four Bulgarian national areas, the implementation of appropriate personnel policy, election campaigns and recruit members of the Bulgarian ethnic minority to public authorities at all levels in the territory of the USSR in terms of policy implementation indigenization in the 1920s. In addition, the process of formation of the system of the Bulgarian national administrative and judicial institutions.

Keywords: *indigenization policy, administrative zoning, USSR, Bulgarian national districts, election campaign, police, judicial chambers.*

Т.В.ПАСТУШЕНКО,
Д.М.ТИТАРЕНКО, О.І.ЧЕБАН *

9 ТРАВНЯ 2014–2015 рр. В УКРАЇНІ: СТАРІ ТРАДИЦІЇ – НОВІ ЦЕРЕМОНІЇ ВІДЗНАЧЕННЯ**

Представлено попередні результати двох проектів із дослідження церемоній відзначення в Україні 9 травня, проведених 2014–2015 рр. у Києві, Донецьку та Одесі. Завданням цих проектів було шляхом зовнішнього спостереження та коротких інтерв'ю з'ясувати у присутніх на врочистих заходах їхнє ставлення до цього дня та пов'язаних із ним місць пам'яті. У центрі уваги дослідників перебували такі питання: як змінилися публічні презентації відзначення Дня перемоги, яку роль у цих нововведеннях відіграє громадянське суспільство, яке ставлення до нових практик у безпосередніх учасників заходів?

Ключові слова: Друга світова війна, політика пам'яті, меморіальні церемонії та ритуали, День перемоги.

Пам'ять, або традиція, передається наступним поколінням не текстуальним шляхом, а через ритуали¹. Одночасно свята й ритуали є засобом здійснення політики, а також інтеграції людей до суспільства. 9 травня – одне з небагатьох радянських свят, яке продовжують активно відзначати в Україні та інших країнах колишнього СРСР. Соціологічні опитування, проведені в нашій країні у квітні 2013 р., показали, що 82% респондентів вважають День перемоги великим святом². У 2016 р. на запитання, сформульоване дещо інакше («Яке для вас свято найпопулярніше?»), 9 травня назвали таким 35% опитаних³. Для сучасної України, територія якої остаточно сформувалася якраз під час цього світового збройного протистояння, характерний різноманітний досвід війни, який передбачає різну пам'ять про ці події. В українському суспільстві виникла своєрідна конкуренція серед різних категорій її «жертв» та «героїв», котрі воювали як у складі Червоної армії, на боці союзників, так і у формуваннях нацистської Німеччини, або ж позиціонували себе «борцями за незалежну Україну».

* Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни; e-mail: tetiana_p@ukr.net

Титаренко Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (на час проведення в деяких районах Донецької й Луганської областей антитерористичної операції навчальний заклад переведено до м. Кривий Ріг); e-mail: titarenko_tit@ukr.net

Чебан Олена Іванівна – магістр історії, викладач НВК «Хабар» (Одеса); e-mail: luna-lena@uk.net

** У статті використано матеріали, зібрані для публікації: Pastushenko T. *The War of Memory in Times of War: 9th of May Celebrations in Kyiv in 2014–2015 // The Burden of the past: History, memory and identity in contemporary Ukraine* / Eds. A. Wylegała (у друку).

¹ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.158.

² День перемоги: Пресс-реліз «Research & Branding Group» [Електронний ресурс]: http://rb.com.ua/PR_Pobedy_2013.pdf

³ Ставлення українців до державних свят: Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології [Електронний ресурс]: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=619&page=1>

Це стало приводом для політиків і дослідників говорити, що пам'ять про війну – причина «розколу суспільства» й нової «війни за війну»⁴.

Для Російської Федерації перемога у «Великій Вітчизняній війні» на сьогоднішній день – головний символ, який інтегрує націю, найбільш значущий епізод в історії Росії, основний образ національної свідомості⁵. Соціологи відзначають неухильне нарощення символічної ваги цієї події в російському суспільстві, особливо після обрання президентом В.Путіна. Перемога над нацизмом стала також одним із центральних компонентів концепції «російського світу» («русского мира»), а пам'ять про радянське минуле слугує важливим легітимізуючим чинником сучасного домінування Москви над пострадянським простором⁶.

Конфлікт інтерпретації пам'яті про війну відобразився й на традиції відзначення в пострадянських країнах перемоги над нацистською Німеччиною. Особливо відчутні зміни в комеморативній практиці України відбулися після подій Євромайдану 2013–2014 рр., російської анексії Криму та початку воєнних дій на Донбасі. Нижче буде представлено результати двох проектів дослідження святкування дня 9 травня в Україні. У 2014 р. німецький історик Й.Гелльбек виступив ініціатором проекту «Історія та діалог в Україні: Документаційний проект про 9 травня», під час якого шестеро українських істориків та стільки ж фотографів, а також французький фотохудожник Е.Горлан працювали в Києві, Одесі, Харкові, Львові й Донецьку, спостерігаючи та записуючи короткі інтерв'ю з учасниками заходів⁷. У 2015 р. ця ж група істориків з України приєдналася до міжнародного проекту «Перемога – свобода – окупація: Військові меморіали й церемонії пам'яті, присвячені 70-й річниці завершення Другої світової війни в постсоціалістичній Європі» (керівники – М.Габович, К.Махотіна), який реалізовувався у двадцяти містах Східної Європи та в Росії⁸. Завдання в обох проектах були схожими: шляхом зовнішнього спостереження та коротких інтерв'ю з'ясувати у присутніх на церемоніях їхнє ставлення до свята та місць

⁴ Wylegala A. Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle) // *Kultura i Społeczeństwo*. – 2015. – №2. – S.99–116; *Гриневич В.* Війна за війну // *Критика*. – 2012. – Червень [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu>; *Журженко Т.* «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? // Там само. – 2011. – Червень [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha>; *Jilge W.* The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991 – 2004/2005) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd 54. – München, 2006. – S.50–81.

⁵ Див.: *Гудков Л.* «Память» о войне и массовая идентичность россиян // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – №2/3 (40/41) [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gu5.html>

⁶ *Вавжонек М.* Місце та роль православ'я у концепції «русского мира» // *Схід – Захід*. – Вип.16/17: Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / За ред. Г.Грінченко, Т.Дзядевич. – Х., 2013. – С.311.

⁷ *Hellbeck J., Gourlan E.* Victory Day in Ukraine // *Eutopia: Ideas for New Europe* [Електронний ресурс]: <http://eutopiamagazine.eu/en/jochen-hellbeck/columns/victory-day-ukraine>

⁸ Див.: *Gabowitsch M.* Der Tag des Sieges // *Stuttgarter Zeitung*. – 2015. – 5 May. – S.6; *Hellbeck J.* Das zerklüftete Gedenken // *Frankfurter Allgemeine Zeitung* [Електронний ресурс]: <http://www.faz.net/aktuell/politik/die-gegenwart/70-jahre-nach-dem-zweiten-weltkrieg-zerklueftetes-gedenken-13572281.html>; *Makhotina E.* Der 9. Mai in Berlin: Gedenkfeier als Protest und Selbstvergewisserung // *Erinnerungskulturen Erinnerung und Geschichtspolitik im östlichen und süd-östlichen Europa* [Електронний ресурс]: <http://erinnerung.hypotheses.org/144>; *Pastushenko T.* Der 9. Mai in Kiew: Krieg der Erinnerung in «Friedenszeiten» // *Ibid* [Електронний ресурс]: <http://erinnerung.hypotheses.org/297>

пам'яті. Загалом в Україні впродовж 2014–2015 рр. було записано понад сто інтерв'ю. Оскільки матеріали проекту ще опрацьовуються, у цій статті зосередимо увагу на подіях у Києві, Донецьку та Одесі, в яких автори брали безпосередню участь.

Історичний екскурс у відзначення 9 травня

Історія дня 9 травня у СРСР та пострадянських країнах лише нещодавно стала предметом наукових студій⁹. Більшість досліджень політики пам'яті про Другу світову війну зосереджуються або на репрезентації цієї події в публічному просторі, або загалом на вивченні свят (радянських, пострадянських)¹⁰. Узагальнюючих праць, котрі представили б особливості відзначення Дня перемоги в Україні, поки що немає¹¹. Вітчизняні автори фокусуються переважно на вивченні локальної динаміки святкування (наприклад у Харкові), або на подіях у коротких хронологічних проміжках¹², не розглядаючи сценаріїв цього свята у всій діяхронічній ретроспективі 1946–2016 рр.

Відзначення Дня перемоги в нашій країні пов'язане з традицією відзначення цієї дати у СРСР. Умовно її можна розділити на три періоди. Перший починається 8 травня 1945 р., коли указом Президії Верховної Ради СРСР 9 травня було оголошене «Днем всенародного торжества – святом Перемоги»¹³. Від грудня 1947 до травня 1965 рр. це державне свято не мало статусу вихідного дня, але саме у цей час започатковуються традиції покладання квітів до могил «Невідомому солдату», запалювання біля них «вічних вогнів», організації зустрічей школярів з учасниками війни тощо. Від квітня 1965 р., коли День перемоги було проголошено вихідним, і до розпаду СРСР тривав другий період, котрий характеризувався розквітом культу «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» як найвищого досягнення радянського суспільства. Третій період триває в наш час і знаменується трансформаціями врочистих церемоній 8–9 травня в пострадянських і постсоціалістичних країнах.

Пересічний сценарій відзначення 9 травня у СРСР складався з воїнських церемоній, присвячених пам'яті загиблих на війні, та вшанування живих ветеранів. У Києві, наприклад, від 1965 р. й до сьогоднішнього дня залишився в незмінному вигляді офіційний ритуал покладання квітів до обеліску Слави й могили Невідомого солдата, інших пам'ятників, пов'язаних із війною. У цей

⁹ Див. тематичний випуск журналу «Неприкосновенный запас» (2015, №3) та вступну статтю: *Габович М.* Памятник и праздник: этнография Дня Победы [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2015/3>

¹⁰ *Rolf M.* Das sowjetische Massenfest. – Hamburg, 2006.

¹¹ *Svet A.* Staging the Transnistrian Identity Within the Heritage of Soviet Holidays // *History and Anthropology*. – 2013. – Vol.24. – №1. – P.98–116 [Електронний ресурс]: <http://dx.doi.org/10.1080/02757206.2012.759326>

¹² *Yekelchuk S.* The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas: Neue Folge*. – Bd 54. – H.1 (2006). – S.3–19; *Журженко Т.* «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні // *Україна модерна*. – 2011. – №18. – С.100–126; *Склокіна І.* Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області 1943–1989 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014.

¹³ [Електронний ресурс]: <http://base.garant.ru/198106/#friends#ixzz3wMQduQJ7>

день, або напередодні, проходили врочисті збори представників органів влади за участі ветеранів війни, на вулицях організовували колективні частування «солдатською кашею», виступали самодіяльні та професійні артисти, завершували день святковий салют. Лише в окремих випадках День перемоги над нацизмом відзначали проведенням військових парадів. У Москві, зокрема, вони відбувалися тричі: в ювілейні 1965, 1985, 1990 рр.¹⁴ У радянському Києві такі паради проходили в 1965, 1990 рр. Інколи на Хрещатику відбувалися ще й демонстрації ветеранів, а також мітинг або військово-спортивна вистава на центральному стадіоні столиці УРСР (1975, 1985 рр.). Загалом, як зазначає у своєму дослідженні І.Склокіна, упродовж радянського часу характер святкування змінювався й у брежнєвський період з'являлося дедалі більше елементів розваг і споживання¹⁵. Натомість європейські традиції комеморації 8 травня робили наголос на скорботі, передбачали участь у релігійних службах у пам'ять про загиблих на війні. Центральним елементом радянської святкової системи залишалися річниці «Жовтневої революції» (7 листопада) та «Міжнародний день солідарності трудящих» (1–2 травня) – саме у ці дні щорічно проводилися масові демонстрації та військові паради¹⁶. Тобто День перемоги певною мірою конкурував зі «старими» «червоними» датами й не мав універсального значення в радянському святковому календарі¹⁷.

Розпад СРСР призвів до поступових змін культурного ландшафту в колишніх союзних республіках, переосмислення святкових дат і церемоній. У Росії відбулася інкорпорація 9 травня до національного святкового календаря. Починаючи з 1995 р. щорічно на Красній площі військові паради організовувалися винятково 9 травня (а не, скажімо, 12 червня – на День Росії)¹⁸. Із 2008 р. на цих парадах почали демонструвати сучасну військову техніку. Поступово відбулося перетворення Дня перемоги на одне з центральних свят, яке сигналізувало про «могутність», а також амбіції Москви на роль глобального геополітичного гравця, апелюючи саме до перемоги СРСР над німецьким націонал-соціалізмом¹⁹. У пострадянській Україні 1995 та 2010 рр. на 9 травня було організовано два паради за участі підрозділів збройних сил²⁰.

¹⁴ Див. номери газети «Радянська Україна» за 10 травня 1965, 1985, 1990 рр.

¹⁵ Склокіна І. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області 1943–1989 рр.). – С.153.

¹⁶ Рольф М. Советские массовые праздники. – Москва, 2009. – С.141.

¹⁷ Yekelchuk S. The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953). – S.3–19; Tumarkin N. The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of WWII in Russia. – New York, 1994; Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001.

¹⁸ На державне свято Російської Федерації – День Росії (12 червня) – військовий парад провівся лише один раз, у 2003 р.

¹⁹ Рольф М. Советские массовые праздники. – С.352.

²⁰ Урядовий кур'єр. – 1995. – 11 травня; 2010. – 12 травня. Починаючи з 1994 р. в Києві започатковано традицію проведення військових парадів 24 серпня – до Дня незалежності України. Загалом уже відбулося 12 таких заходів, у тому числі 8 – за президентства Л.Кучми (1994–2005 рр.), 2 – за часів В.Ющенка (2005–2010 рр.). У період перебування на найвищій державній посаді В.Януковича (2010–2014 рр.) паради до Дня незалежності не проводилися, натомість 2010 р. з нагоди 65-ї річниці «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» церемоніальні проходження військ відбулися в Києві, Одесі, Севастополі та Керчі. Після анексії Кримського півострова й початку воєнних дій на Донбасі в Києві відновилися традиції військових парадів на Хрещатику з нагоди головного державного свята нашої країни.

Загалом збереглися універсальні елементи святкування, тобто ритуал пам'яті загиблих і заходи зі вшанування ветеранів. Залишилася без змін традиційна радянська естетика та музичний супровід урочистостей, утім обов'язковим символічним елементом став державний прапор України. Окрім цього дня до офіційного календаря поступово було включено інші дати, пов'язані з подіями Другої світової війни на території України, як-от День пам'яті жертв Бабиного Яру (з 1991 р.)²¹, річниця визволення від «німецько-фашистських загарбників» України та Києва, День партизанської слави (з 2001 р.), Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (з 2012 р.).

Поступово, під впливом активізації святкувань у Росії, із 2000 р. офіційний сценарій загальнодержавних заходів на 9 травня в Києві та інших містах України обов'язково включав урочисту ходу ветеранів по центральних вулицях²². Прихід до влади 2010 р. В.Януковича позначився проведенням на День перемоги, уперше за 15 останніх років, масштабного військового параду, коли Хрещатиком крокували 3 тис. українських солдатів та майже 200 військово-службовців із Росії й Білорусі, а також 17 військових оркестрів²³. У цей день паради відбулися в Одесі, Севастополі, Керчі. У 2011–2013 рр. у центрі столиці почали організовувати військово-історичні театралізовані шоу, в яких брали участь активісти громадських організацій. Загалом для пострадянської України характерна фрагментація святкового ландшафту та його надзвичайна політизація. Це виявлялося в роздробленості суспільства й децентралізованій хореографії міського свята. Наприклад, у 2013 р. після офіційної церемонії по центральних вулицях Києва свої демонстрації провели ліві партії та об'єднання – під партійними політичними гаслами, прапорами з радянською символікою. Натомість представники демократичної опозиції провели окрему церемонію покладання квітів до могили Невідомого солдата. У Донецьку центральним святковим дійством стало масове (до 2 тис. учасників) виконання пісні «День Перемоги»²⁴, а у Дніпропетровську пройшов військовий парад і відбулася хода «Безсмертного полку»²⁵. У Львові ж на День перемоги міська влада взагалі заборонила проводити будь-які масові публічні акції²⁶. Усе це свідчило про нездатність конкуруючих груп досягти компромісу або монополізувати символічні (та матеріальні) ресурси для закріплення своєї версії минулого²⁷. З іншого боку, конфлікти навколо інтерпретації історії Другої світової війни та проведення врочистих заходів інспірувалися не лише внутрішніми

²¹ Від вересня 1991 р. щороку відбувається церемонія покладання квітів у Бабиному Яру (виступ Л.Кравчука на мітингу-реквіемі, присвяченому 50-річчю трагедії, див.: Демократична Україна. – 1991. – 8 жовтня; Київська правда. – 1991. – 8 жовтня).

²² Хрещатик. – 2000. – 11 травня.

²³ [Електронний ресурс]: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1651/378/58261/>

²⁴ [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/ukrayina/u-donecku-tisyachi-lyudey-zaspivali-dlya-rekordu-den-peremogi-293609.html>

²⁵ [Електронний ресурс]: https://www.youtube.com/watch?v=UnCc5I9TT_Y; <http://www.unian.net/politics/785821-po-ulitsam-dnepropetrovska-proshla-kolonna-bessmertnogo-polka.html>

²⁶ 9 травня 2011 р. у цьому місті відбулися сутички між демонстрантами з георгіївськими стрічками та червоним прапором і членами партії «Свобода». Напередодні Верховна Рада України ухвалила закон, який зобов'язував використовувати радянську символіку під час відзначення 9 травня.

²⁷ [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha?page=2#sthash.34htMeVV.dpuf>

чинниками, але і прямим втручанням із боку Російської Федерації. Від початку 2000-х рр. відзначення Дня перемоги фактично стало для українських президентів «тестом на лояльність»²⁸, а геополітична боротьба за гегемонію на пострадянському просторі маскувалася під конфлікт історичних наративів про війну й описувалася мовою війни.

«Велика Вітчизняна» vs «Друга світова»

Після подій Євромайдану (осінь 2013 – зима 2014 рр.) «війна пам'яті» перемістилася з політичного простору у сферу збройного конфлікту, сторони якого намагалися використовувати наративи часів минулої війни для ідеологічного супроводження своїх дій. Російські медіа представляли Майдан не просто «американською інтригою», але свого роду реінкарнацією ворога, ототожнювали сучасну Росію з СРСР, який «переміг» нацизм, тож «нащадки переможців» мають «захистити світ» від «фашистів» із Майдану²⁹. Як пропагандистські приводи для цього використовували візуальні образи С.Бандери та Р.Шухевича, стосовно яких у російському публічному дискурсі склався стійкий стереотип «пособників фашистів», вихоплені телекамерами праворадикальні гасла як нібито такі, що визначали протестне обличчя Майдану, а також відверто провокаційні кроки певних політичних сил, пов'язані з меморіальним простором (наприклад, демонтаж 22 лютого 2014 р. пам'ятника радянському солдатові на площі Ринок у Стрию Львівської обл., що не схвалювали, до речі, і самі місцеві мешканці³⁰). Натомість учасники протестних акцій черпали бойову риторику з українського національно-визвольного руху. На Майдані лунали повстанські та стрілецькі пісні, а оунівське привітання: «Слава Україні! – Героям слава!» стало загальноновживаним.

Риторику «Великої Вітчизняної війни» використовував російський президент В.Путін як «історичні аргументи» для виправдання анексії Кримського півострова, конструювання «Новоросії» та ідеологічного забезпечення розв'язаних Москвою воєнних дій на сході України. Історико-емоційний місток від «Великої Вітчизняної» до сучасних боїв на Донбасі відіграє провідну роль в обґрунтуванні необхідності війни перед населенням тимчасово окупованих проросійськими незаконними збройними формуваннями районів Донецької та Луганської областей. Показове у цьому плані «привітання» на 9 травня 2015 р. ватажка донецьких бойовиків О.Захарченка, яке рясніє красномовними штампами на зразок «ворога, що ступив на нашу землю», «фашизму, котрий підняв голову», «загарбників, які знову хочуть нас знищити» й т.ін.

В українських і світових медіа російська агресія також отримала оцінку з погляду розгортання подій Другої світової війни. Але наголос робився не на

²⁸ Zhurzhenko T. Russia's never-ending war against "fascism" (Memory politics in the Russian-Ukrainian conflict) [Електронний ресурс]: <http://www.eurozine.com/articles/2015-05-08-zhurzhenko-en.html>

²⁹ Портнов А. «Великая Отечественная война» 2014–2015 // Уроки истории: XX век [Електронний ресурс]: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: http://lviv24.at.ua/news/v_striju_demontovali_pam_96_jatnik_radjanskomu_soldatu/2014-02-23-2808; інтерв'ю від 29 вересня 2015 р., учитель, 31 рік, м. Стрий, залізничний вокзал (аудіоархів Д.Титаренка).

перемозі 1945 р., а на співучасті СРСР у розв'язанні світового збройного конфлікту в 1939 р. Окупація та анексія Криму напряму порівнювалася з аншлюсом нацистською Німеччиною Австрії³¹, експансіоністська політика Росії – з поведінкою на міжнародній арені Третього Райху, а дії президента В.Путіна – з діями А.Гітлера³². У риторичному опису нинішньої війни з метою мобілізації населення з українського боку також нерідко використовуються мовні звороти з тезаурусу «Великої Вітчизняної». Так, у виступах командирів добровольчого формування «Азов» або керівників політичної організації «Правий сектор» присутні символічні посилання не лише на традицію Української повстанської армії, а й на радянський наратив. Президент України П.Порошенко неодноразово називав сучасні події на сході нашої країни – «Вітчизняною війною». Дослідники пояснюють це перш за все сильною інерцією пізньорадянської освіти й масової культури, а також родинною пам'яттю про війну³³. Історична риторика також показує, як минуле залишається елементом, інструментом, складовою частиною жорсткої політичної боротьби.

Упродовж останніх років у суспільному просторі нашої країни тривали публічні дискусії стосовно того, чи потрібно «конкурувати» з Росією за перемогу у війні, як відійти від мілітарного та «імперського» дискурсу про Другу світову?³⁴ Окупація й анексія Криму, початок воєнних дій на Донбасі, які вже до весни 2015 р. забрали тисячі життів³⁵, підштовхнули політикум до більш радикальних кроків у публічних презентаціях Другої світової війни. В указі Президента України від 24 березня 2015 р. про відзначення 8 травня як Дня пам'яті та примирення вперше з проголошення незалежності України війну з нацистською Німеччиною названо не «Великою Вітчизняною», а «Другою світовою». Також у документі визначалися основні форми увічнення перемоги над нацизмом та шанування пам'яті жертв Другої світової війни, скасовувалася низка святкових заходів до 70-річчя Дня перемоги, запланованих ще 2013 р.³⁶

У комплексі контрпропагандистських заходів, спрямованих на формування нового політичного та ідеологічного ландшафту, слід розглядати ухвалення Верховною Радою 9 квітня 2015 р. чотирьох законів із декомунізації України³⁷.

³¹ *Зубов А.* Это уже было: Мы на пороге полного разрушения системы международных договоров, экономического хаоса и политической диктатуры [Електронний ресурс]: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrey-zubov-eto-uzhe-bylo>

³² *Мотиль О.* Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження – К., 2009; *Зайцев О.* Фашизоїдна Росія [Електронний ресурс]: http://zaxid.net/news/showNews.do?fashizoyidna_rosiya&objectId=1304364

³³ *Портнов А.* «Великая Отечественная война» 2014–2015 [Електронний ресурс]: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

³⁴ Ідеться, зокрема, про виступи й публікації письменниці та історика О.Стяжкіної, істориків В.Нахмановича, А.Портнова та ін. (див.: Інтерв'ю В.Нахмановича на Громадському радіо від 25.01.2015 р. [Електронний ресурс]: <http://hromadskeradio.org/2015/01/25/yakshho-mi-vigrayemo-ideologichnu-viynu-todi-mi-vigrayemo-i-viynu-u-poli-vitaliy-nahmanovich>; Інтерв'ю О.Стяжкіної для «Української правди» 12 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/02/12/189239>).

³⁵ Див. текст виступу Президента України П.Порошенка у Верховній Раді України з нагоди 70-ї річниці перемоги над нацизмом в Європі [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/emociyna-promova-poroshenka-v-radi-do-richnici-peremogi-povniy-tekst-426136.html>

³⁶ [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/documents/1692015-18657>

³⁷ Ухвалені нормативні акти викликали критику з ліберальних, юридичних та інших позицій, у тому числі від фахових істориків із нашої країни та з-за кордону. Про дискусію, що

Усі вони мають безпосередній вплив на комеморативні заходи, пов'язані з Другою світовою війною, покликані слугувати деконструюванню комуністичної ідеології й легітимізації нових соціокультурних практик³⁸. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» усталив щорічне відзначення на державному рівні 9 травня Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня – Дня пам'яті та примирення³⁹. Закон про борців за українську незалежність включив до цього кола учасників визвольного руху, членів Організації українських націоналістів і бійців Української повстанської армії. Одночасно інший закон заборонив використання в політичних акціях нацистської та комуністичної символіки.

Червоний мак vs георгіївська стрічка

Символіка, пов'язана з пам'яттю про Другу світову війну, стала чітким маркером як для прихильників європейської інтеграції, так і для носіїв проросійських (або прорадянських) настроїв. Під час подій Євромайдану 2013–2014 рр. учасники протестів використовували державні символи України, а також червоно-чорний прапор Організації українських націоналістів. Натомість основною символікою так званого Антимайдану стали російський триколон, прапори Комуністичної партії України й «георгіївська стрічка», яку в попередні роки використовували на День перемоги⁴⁰. Після втечі президента В.Януковича прихильники Кремля в Україні за її допомогою засвідчували опозиційність до нової влади, а під час окупації та анексії Кримського півострова, розгортання інспірованих Москвою бойових дій на сході України проросійські бойовики теж почали використовувати георгіївську стрічку. Таким чином навесні 2014 р. цей символ для значної частини українського суспільства набув негативної конотації, стійко асоціюючись з антидержавною діяльністю. Хоча початковою ідеєю використання чорно-помаранчевої стрічки було збалансувати «офіціоз і пафос» державного свята, дати людям можливість «позначити» своє ставлення до Дня перемоги, висловити повагу та вдячність ветеранам-фронтовикам⁴¹.

Напередодні 9 травня 2014 р. постало питання: чим замінити на тематичних телевізійних логотипах українських медіа «традиційну» георгіївську стрічку? Нову символіку, в основі якої була квітка маку, розробив харківський дизайнер С.Мішакін⁴², який узяв за основу «Remembrance Poppy» – відомий у світі знак пам'яті жертв воєнних конфліктів у вигляді червоного маку, і створив

розгорнулася з цього приводу, див., напр.: [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions>; <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsivshchodo-tak-zvanoho>. Висновок Венеціанської комісії див.: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-e)

³⁸ Motyl A. Kiev's Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine // Foreign Affairs. – 2015. – April 28 [Електронний ресурс]: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kiev-purge>

³⁹ Водночас було визнано таким, що втратив чинність, ухвалений 2000 р. закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

⁴⁰ Ушакін С. Вспоминая на публице: Об аффективном менеджменте истории // Гефтер [Електронний ресурс]: <http://gefter.ru/archive/13513>

⁴¹ Там же.

⁴² [Електронний ресурс]: 3z.com.ua

чіткий графічний малюнок, стилізований під квітку, схожу на криваву рану. Ідея полягала в тому, щоб не просто розробити нову атрибутику, а й запропонувати переосмислити у свідомості українців це «свято», змістивши акцент із пафосу перемоги на усвідомлення жахів війни та на важливість збереження пам'яті про всіх загиблих⁴³.

У травневі дні 2014 р. новий логотип був присутній переважно на телеекранах, а також офіційних урочистостях. З'явився він і у вигляді вуличних графіті в Києві, Одесі та інших українських містах. Саморобні стилізовані квітки маку можна було бачити на одязі людей у міському транспорті, просто на вулицях далеко від меморіальних місць. Водночас у візуальному просторі свята була ще широко представлена георгіївська стрічка. У Харкові 8 травня 2014 р. антиукраїнськи налаштовані представники різних громадських організацій, прихильники ідеї «федералізації України» розгорнули 100-метровий «георгіївський прапор», пройшовши ходою центральною вулицею міста – Сумською⁴⁴. У Києві чорно-помаранчеву стрічку використовували представники організованих груп лівого спрямування, її роздавали волонтери, і пересічні учасники врочистих заходів охоче прикрашали нею свій одяг. Характерною рисою свята в Донецьку 2014 р. стала відсутність національної символіки, виконання державного гімну з деякою технічною затримкою, тотальне домінування георгіївських стрічок, що набули значення своєрідного ідентифікатора у системах координат «свої – чужі», «свої – нейтральні», участь у мітингу представників воєнізованих організацій проросійського спрямування, таких, як «Народне ополчення Донбасу», «Південно-східний фронт» та ін.

У 2015 р. ситуація змінилася. Просування квітки маку отримало сприяння з боку держави. У Києві відбулися різноманітні акції за участі відомих осіб, на яких презентували й пояснювали її значення⁴⁵. До поширення нової символіки підключилися комерційні структури, у сувенірних кіосках почали продаватися металеві значки, наклейки, жіночі прикраси у вигляді макової квітки. Безпосередньо 9 травня декілька десятків волонтерів пропонували святкову символіку всім бажаючим безкоштовно. Квіти маку зобразили на ювілейній монеті «70 років перемоги 1945–2015» та художній марці й конверті «Вічна пам'ять героям: 1941–1945». Нова символіка з'явилася на міських рекламних банерах і міжміських автомобільних трасах. Вінок із маків прикрасив навіть центральну 92-метрову скульптуру монументу Батьківщина-Мати в Києві.

Візуально картина святкування у Києві та Одесі 2015 р. нагадувала карнавал. Люди були одягнуті в народні костюми, військові однострої різних часів, або прикрашали себе (іноді навіть своїх домашніх тварин) національною чи державною символікою. Можна було побачити всі можливі

⁴³ Мішакін Сергій: «Квітка маку схожа на рану, чіпляти її на комірець – це як приміряти на себе постріл» // Українська правда: Життя [Електронний ресурс]: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/05/15/168426/>

⁴⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25378993.html>

⁴⁵ 7 травня 2015 р. за участі дружини й дітей президента П.Порошенка символіку маку презентували в «Мистецькому арсеналі». 1 травня на майдані Незалежності Київська міська державна адміністрація проводила флешмоб «Маки пам'яті»: демонструвалися різні способи власноручного виготовлення значка «Квітка маку», відбувся невеличкий концерт, молоді люди з червоними й чорними повітряними кульками утворили квітку маку.

варіанти квіток маку, причому в різних частинах міста, не лише у зоні врочистих заходів. Із георгіївською стрічкою людей у Києві зустрічалося небагато. Можна було спостерігати винахідливість учасників свята в бажанні продемонструвати георгіївську стрічку, коли вони несли нагороди воєнного часу (орден Слави чи медаль «За перемогу над Німеччиною») або стрічки радянської гвардії. Деякі респонденти в інтерв'ю висловлювали бажання одягнути стрічку, але побоювалися конфліктів з іншими присутніми на святі, оскільки цей символ відтепер асоціювався з російською агресією та загибеллю тисяч людей.

У візуальному просторі Донецька в 2015 р. спостерігалися схожі явища, лише в іншому символічному обрамленні. Тут була характерна своєрідна еkleктика, присутність елементів «деенерівської», радянської та російської святкової символіки, що маркували простір, принаймні у центральній частині міста. Учасники святкових урочистостей і гулянь масово носили георгіївські стрічки та прапорці «ДНР», фотографувалися в парку імені Щербакова з дівчатами – учасницями театралізованого номера, одягненими в радянську військову форму. Присутність святкової символіки була помітною також і на периферії: георгіївські стрічки у транспорті, прапорці й наклейки «ДНР», учнівські малюнки та привітання зі святом у навчальних, культурних закладах, на дверях під'їздів житлових будинків. Свідченням своєрідної реінкарнації культури Й.Сталіна як одного з «символів Перемоги» стало розміщення його портретів у парадному мундирі на рекламних площах центральної частини міста, біля театру опери й балету (зазначимо, що принаймні на кінець 2015 р. ці зображення залишалися на своїх місцях).

Топографія свята й церемонія вшанування пам'яті

Просторова драматургія відзначення 9 травня в українських містах сформувалася ще в радянський період. Осередками офіційних вуличних дійств із нагоди Дня перемоги стали встановлені в різних частинах міста пам'ятники на братських могилах або присвячені учасникам війни. У Києві загальнодержавні церемонії традиційно проходять біля двох монументів – обеліска Вічної слави на могилі Невідомого солдата (споруджений 1957 р.) і на території меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні» (відкрився 1981 р.; нинішня назва – з 2015 р.). Ці меморіали розміщено в парковій зоні поблизу Києво-Печерської лаври, на мальовничих пагорбах уздовж правого берега Дніпра, в улюблених місцях відпочинку киян і гостей міста. Періодично, в ювілейні роки, святкування Дня перемоги проходило на центральній вулиці – Хрещатику та на площі, яка мала назву імені Калініна, згодом – Жовтневої революції, нині – майдан Незалежності. Від 2000 р. на головній вулиці столиці проходила щорічна хода ветеранів. Тобто у цей час в єдиному сценарії заходів до 9 травня остаточно закріпилася пам'ятна церемонія покладання квітів до обеліска Вічної слави, мітинг біля музею війни та святковий парад.

В Одесі центром офіційних комемораційних заходів до Дня перемоги, а також інших подій, пов'язаних із Другою світовою війною, став пам'ятник Невідомому матросові на Алеї слави (споруджений 1960 р.) та меморіал «Крила

перемоги» (відкритий 1984 р.). Ці монументи інтегровано в парки й зелені зони міста, вони гармонійно вписалися в ландшафт Одеси.

У Донецькій області центром пам'ятних церемоній, присвячених подіям 1941–1945 рр., тривалий час залишався меморіальний комплекс на Савур-Могили (відкриття відбулося 1967 р.). Після завершення будівництва 1984 р. в парку імені Ленінського комсомолу пам'ятника «Визволителям Донбасу» саме він став центральним місцем проведення комемораційних заходів у Донецьку, присвячених Дню перемоги та Дню визволення Донбасу від нацистської окупації (8 вересня). Цьому сприяв не лише статус обласного центру, а й транспортні труднощі, адже дістатися Савур-Могили доволі непросто. Окрім пам'ятника «Визволителям Донбасу» в меморіальний комплекс поступово ввійшли новостворені майданчик військової техніки, Сквер ветеранів, Алея солдатських удів, Стела партизанам-підпільникам, Дзвін пам'яті, стела з іменами червоноармійців, партизанів і підпільників, які загинули під час визволення Донецька. Після 1991 р. практика використання пам'ятників у цьому місті не зазнала серйозних змін – проводилися святкові мітинги на Савур-Могили, а наймасовіші заходи проходили поблизу меморіального комплексу «Визволителям Донбасу».

Якщо в Києві в пострадянський час відбулося переміщення врочистих церемоній із «периферії» меморіальних об'єктів на центральну вулицю столиці, де зазвичай проходили також інші державотворчі свята (як День Незалежності України), то в обласних містах Одесі та Донецьку офіційні врочистості до 9 травня так і залишилися біля меморіальних об'єктів. Для всіх зазначених міст характерне зміщення акцентів свята від практик ушанування пам'яті та глорифікації учасників війни до його фестивалізації й комерціалізації⁴⁶.

Сценарій заходів 2015 р. в Києві розроблявся на тлі масштабних приготувань до військового параду в Москві на Красній площі, міжнародної та вітчизняної дискусії про відзначення 70-річчя закінчення війни в Європі, він мав продемонструвати право України проводити День перемоги за своїм власним сценарієм. Найбільш радикальним було рішення відмовитися від запланованого ще за часів президентства В.Януковича військового параду та «відтіснити» всі врочистості до меморіальних об'єктів парку Вічної слави й музею війни. Після трагічних подій 18–21 лютого 2014 р. в Києві, майдан Незалежності та Хрещатик набули не лише символічного, а й меморіального значення. Шануючи пам'ять загиблих у центрі міста заборонили організувати будь-які розважальні заходи⁴⁷. Саме цими обставинами аргументувалося рішення не проводити тут на 9 травня ходу ветеранів⁴⁸. Щоб не допустити самочинних демонстрацій на проїжджій частині центральної вулиці Києва виклали з порожніх паперових коробок величезний напис: «1939–1945. Пам'ятаємо! Перемагаємо!»⁴⁹.

⁴⁶ Про подібну тенденцію в пострадянській Росії зазначає у своєму дослідженні німецький історик М.Рольф (див.: *Рольф М. Советские массовые праздники.* – С.362–365).

⁴⁷ 23 квітня 2014 р. голова Київської міської державної адміністрації В.Бондаренко заявив, що на майдані Незалежності відтепер не ставитимуть традиційну новорічну ялинку. Також тут, на місці, де загинули люди, не проводитимуться розважальні шоу (див.: [Електронний ресурс]: http://gazeta.ua/articles/kyiv-life/_na-majdani-bilshе-ne-stavitimut-yalinku/554219).

⁴⁸ У травні 2014 р. на майдані Незалежності та Хрещатику ще було наметове містечко протестувальників.

⁴⁹ Ініціатори заходу пояснювали, що його завдання – привернути увагу публіки й зібрати у ці коробки подарунки для українських вояків (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.unian>).

9 травня 2015 р. в Києві відбулася майже незмінна від 1960-х рр. офіційна церемонія покладання квітів до могили Невідомого солдата в парку-меморіалі Вічної слави⁵⁰. Перед музеєм війни новобранці збройних сил склали військову присягу. Із розважальних заходів 9 травня пройшов парад військових оркестрів з України, Польщі, Йорданії, Сербії, Литви та Естонії. Традиційний салют цього, як і 2014-го, року скасували з міркувань безпеки. У цей день кияни побачили також декілька «альтернативних» заходів: урочистий мітинг прихильників Опозиційного блоку поблизу арки Дружби народів⁵¹ та акцію «Безсмертний полк». Ця громадська ініціатива вперше відбулася 9 травня 2012 р. в Томську (Російська Федерація), коли по центральній вулиці міста її учасники пронесли портрети своїх рідних – ветеранів війни. Через три роки вона вже проходила у 15 країнах світу. Ці масові демонстрації зі стандартно оформленими зображеннями учасників війни вже почали містити елементи організованості та шаблонності. У Києві акція зібрала близько сотні учасників, які пройшли по території музею війни. Організатором ходи «Безсмертний полк» у 2015 р. виступила Київська міська організація ветеранів і телеканал «Інтер»⁵².

Найбільше нововведень під час святкових заходів було 8 травня – у День пам'яті та примирення. Уперше відбулося врочисте засідання Верховної Ради України, на якому був присутній генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, представники дипломатичного корпусу та іноземних парламентів, члени українського уряду. Місця депутатів зайняли ветерани Другої світової війни, військовослужбовці та члени добровольчих формувань, які воювали на Донбасі. Увечері відбулися загальноукраїнська акція «Перша хвилина миру» й літературно-мистецька постановка «Голос героїв», які мали презентувати нове свято – День пам'яті та примирення.

Якщо в Києві 8 травня стрижнем урочистостей були виступи Президента України й тематичний вечірній концерт, який транслювався телеканалами по всій країні, то в Одесі на День пам'яті та примирення провели мітинг і поминальне богослужіння біля пам'ятника Невідомому матросові. На цьому заході представники різних конфесій міста молилися за мир в Україні й за упокій душ загиблих у Другій світовій війні та під час бойових дій на сході нашої країни. З офіційних осіб були присутні міський голова Одеси, представники міської адміністрації. Але на заході їх практично не було помітно, оскільки основну масу учасників становили одесити різних поколінь – від ветеранів до дітей шкільного віку, які прийшли покласти квіти. Особливо всім запам'ятався флешмоб, улаштований студентами, котрі утворили стилізовану квітку маку з червоних і чорних повітряних кульок, а потім випустили їх у небо:

«В этом году, я просто, кстати, даже честно сказать, не ожидала. Мне очень понравилось и, дай Бог, чтобы так было каждый раз, и даже лучше. Потому что всё было так трогательно! И когда

ua/society/1076269-na-hreschatiku-viklali-gigantskiy-napis-iz-korobok-pamyataemo-1939-1945-peremagaemo-foto.html).

⁵⁰ [Електронний ресурс]: https://www.youtube.com/watch?v=fOpKseU_rRM

⁵¹ [Електронний ресурс]: <http://tyzhden.ua/News/136023>

⁵² [Електронний ресурс]: <http://polk.inter.ua/ru/news/text/2652-ukrayintsi-vzyali-uchast-ukhodi-pamyati-bezsmertniy-polk>

шаріки отпустили просто аж слезы на глазах и музыка, и всё... И здорово, вообще, организовали в этом году, просто бесподобно. Во-первых, не было вот этих штампов. Понимаете, каждый говорит, что хочет, а не "по бумажке". Вот это мне тоже очень, как бы, нравится. Потому что раньше цензор читал: "Вот это – говорим, это – молчим, это – умалчиваем". Сейчас мы вообще живём в свободной стране, чтобы вы понимали. Вот я это чётко ощущаю"⁵³.

Святкові заходи 9 травня 2015 р. у зайнятому проросійськими бойовиками Донецьку вперше відбулися за сценарієм «столичного міста», який, окрім покладання квітів до пам'ятників радянським воєначальникам К.Гурову, Ф.Гринкевичу, М.Ватутіну, «Жертвам фашизму», традиційного мітингу біля меморіалу «Визволителям Донбасу», включав ще й проведений бойовиками у центральній частині (вулиця Артема, площа Леніна) так званий «військовий парад». Слідом за членами незаконних збройних формувань, котрі встановили контроль над цим обласним центром восени 2014 р., рухалася колона акції «Безсмертний полк». Потім центральна частина міста – вулиця Артема, площа Леніна, бульвар Пушкіна – стали ареною святкової концертно-театралізованої програми. У Донецькому музично-драматичному театрі відбулося вшанування ветеранів. У другій половині дня центр урочистостей перемістився в парк імені Щербакова, де пройшов великий концерт. Характерною рисою свята в 2015 р. стала присутність на ньому великої кількості людей у військовій формі – не лише під час так званого «параду» бойовиків, але й на масових заходах.

Нові традиції: «зона замовчування»

У Донецьку намагалися відтворити масштабні заходи Дня перемоги відповідно до уявлень про радянський канон «справжнього всенародного свята». У Києві навпаки – прагнули відійти від шаблонів. І головна ідея святкового сценарію полягала в тому, як сказав один з авторів, актор і режисер Є.Нищук, «щоб було людяно, щоб було не штучно, без сильного пафосу»⁵⁴. Попри очевидну відмінність описаних попередньо офіційних церемоній до Дня перемоги, вони демонструють деякі спільні риси, а головне – не відображають усіх аспектів пам'яті про війну в Україні. У «зоні замовчування» залишилася пам'ять про Голокост. Фактично, нова комеморативна практика поки що вибудовується в рамках того ж радянського дискурсу про «Велику Перемогу», де 9 травня асоціюється насамперед із бойовими діями і втратами, а не визволенням концтаборів, винищенням мільйонів євреїв, трагедією інших категорій цивільного населення. Жертви Голокосту традиційно не були включені до церемоній ані 9 травня – на День перемоги, ані 8 травня – в День пам'яті та примирення. Президент України П.Порошенко тричі публічно виступав у ці дні. Основне його звернення цілком логічно адресувалося в першу чергу до учасників

⁵³ Інтерв'ю від 8 травня 2015 р., Одеса, Алея слави, Людмила. Тут і далі цитати наводяться зі збереженням стилістики, мовою оригіналу. Усі записані учасниками проекту інтерв'ю зберігаються в аудіоархіві Й.Гельбека.

⁵⁴ Інтерв'ю з Є.Нищуком, 9 травня 2015 р., кафе біля музею війни.

нинішніх воєнних дій, які тривають на Донбасі, а вже потім – до ветеранів і свідків тієї, минулої, війни. Але у промовах варто було також сказати хоча б декілька слів про жертв Голокосту та нацизму, що дуже важливо для глави держави, котра прагне стати частиною Європейського Союзу. Літературно-мистецька постановка «Голос героїв» із художнього погляду мала багато новацій як для концерту до Дня перемоги – живий звук, сучасна поезія та рок-виконавці. Уперше в репертуарі практично не було жодної радянської пісні на воєнну тематику. Але історичний зміст сценарію концерту викликає багато запитань. Так, він містив майже півгодинний сюжет про депортацію татар із Кримського півострова, але не було згадок про інші категорії та національності України – жертв нацизму й сталінізму. Реакція одного з авторів цього дійства – Є.Нищука на подібне зауваження була цілком щирою, яка одночасно свідчила про перебування суспільної думки в полоні радянського дискурсу про війну: «Якось ми про ці акценти забули. Я не думаю, що це свідомо»⁵⁵.

Зміщення акцентів у пам'яті про війну, включення до неї окрім героїчного нарративу ще й голосів жертв – один із перспективних напрямів подальшого розвитку сценарію свята в Україні. Наратив про «жертви війни» руйнує до певної міри імперський (радянський) дискурс «Великої Перемоги», на відміну від намагань вступати в «конкуренцію за перемогу» у Другій світовій війні. Дискурс Голокосту включає до комемораційних практик різні етноси й національності – євреїв, ромів, татар, поляків, а не лише українців чи росіян. Це, своєю чергою, сприятиме об'єднанню суспільства навколо вшанування пам'яті про жертв. Включення Голокосту до комеморацій 9 травня вводитиме пам'ять про цю трагедію до українського суспільства.

«Я прийшла висловити свою громадянську позицію»

Для нашого дослідження традицій відзначення 9 травня важливо було дізнатися, чому люди прийшли у цей день на врочистості? Майже всі опитані у відповідь починали згадувати своїх рідних, які були на війні, говорили, що прагнуть ушанувати їх пам'ять. Утім після кількох хвилин розмови ставало зрозуміло, що нерідко головним мотивом вийти на вулицю було бажання продемонструвати свою політичну позицію. Лише одна жінка сказала, що в неї сьогодні день народження, тож «вона відпочиває й радіє, що навколо багато людей». Наративи респондентів у Києві, Одесі й Донецьку умовно можна розділити на три групи: опонентів нової влади, її прихильників та людей із нейтральною позицією (зауважимо, що в Донецьку було вельми проблематично отримати повний репрезентативний зріз думок про свято). У Києві жінка-хірург заявила: «Ну и я много лет не ходила вот именно сюда – к парку Славы. А сегодня я пришла потому, что я протестую против позорного правительства Украины [...]. Я пришла высказать свою гражданскую позицию»⁵⁶. Представники протилежної сторони, які підтримали нові символи й пам'ятні практики, прийшли на свято, щоб «не віддати» його опонентам. Літня жінка з портретом своєї матері у

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 40 років, Київ, парк Вічної слави.

військовій формі сказала: «А особливо в цьому році. Це мені, знаєте, обідно, то, що Москва ж, бачите, як вона занижує цінність участі наших українських людей у цій Вітчизняній чи в Другій світовій війні. [...] І так принижувати нас, на весь світ кричати, що українці начебто там нічого і не значили... Поетому я кожного року це свято відмічаю, а в цьому – конкретно!»⁵⁷. Для частини опитаних це був чи не перший за багато років, «ще зі школи», публічний вихід. І зараз вони з подивом відкривали для себе почуття піднесення від співучасті в колективному ритуалі («Мені 76 років і є різниця – як тоді. Сьогодні приходять по зову серця. Ніхто не заставляє. А ми були студентами, нас примусово заставляли, примусово все було»⁵⁸). У Донецьку для опитаних інформантів участь в урочистостях стала результатом власного, усвідомленого, вибору:

«Именно здесь, в Донецке, мы знаем, что такое война... Когда мы на себе испытали бомбёжку, когда мои дети при взрывах [...] падают под стену и ложатся, лежат и не знают: прилетит к нам или рядом где-то... Сейчас понятие для нас 9 Мая – это что-то святое [...] Поэтому в этом году отношение у нас к 9 Мая очень огромное, пронизательное, пронзительное»⁵⁹.

Іншою характерною особливістю цього річних урочистостей стали елементи самоорганізації глядачів під впливом святкової ейфорії – виконання пісень і танці під музичний акомпанемент. Зокрема в Донецьку подібні глядацькі «публічні виступи» відбувалися на бульварі Пушкіна та в парку Щербакова, чого давно вже не відзначалося на вулицях цього міста під час офіційних свят.

Ветерани, з якими учасники проекту записали чотири інтерв'ю, мислять свято канонами знаменних дат, що відзначалися «всім миром». «Раніше було це абсолютне свято. Ішли всі по Хрещатику, ми були самі тоді в перших рядах»⁶⁰. Хода центральною вулицею залишається для третини опитаних киян ідеалом урочистих заходів до Дня перемоги. Окрім елементів ностальгії за молодістю, що минула («участвовав в парадах, когда был помоложе»), у спогадах ветеранів відбувається зміщення всіх радянських демонстрацій в один парад на День перемоги. «Значит, 9 мая и 1 мая я на мотоцикле открывал парад на Крещатике. Ну, открывали с красным, со знаменем труда – серпа и молота. А сейчас вот это вот – не-раз-бе-ри-ха»⁶¹; або: «У нас Крещатик традиционно был отдан в День победы: демонстрации, раньше парады были»⁶². Колишні святкові церемонії незмінно викликають в оповідачів позитивні асоціації, мовляв, «тоді поважали більше». Інтерв'ю наочно демонструють, як ритуали мають властивість формувати систему цінностей і наділяти сенсом життя тих, хто бере в них участь⁶³. Для 90-літніх учасників свята зустріти черговий День

⁵⁷ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

⁵⁸ Інтерв'ю від 8 травня 2015 р., пенсіонерка Лариса, 76 років, Одеса, Алея слави.

⁵⁹ Інтерв'ю від 8 травня 2015 р. зі звукорежисером концерту, присвяченого 70-річчю Перемоги, Донецьк, БК «Ювілейний».

⁶⁰ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 96 років, Київ, парк Вічної слави.

⁶¹ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 82 років, Київ, парк Вічної слави.

⁶² Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 92 років, Київ, територія музею війни.

⁶³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – С.75.

перемоги стало буквально смислом їхнього життя. Тому прихильники традиційного способу відзначення 9 травня сприйняли нові символи й церемонії як блюзнірство, мовляв, відбувається «зовнішне» втручання в ритуал: «Мы не должны примиряться, мы должны праздновать Победу!».

Спогади про День перемоги у старшого покоління розчиняються у загальному наративі про радянські часи, що вказує на ще одну причину популярності цього свята – воно дає можливість повернутися в минуле. Найбільш чітко це артикулював чоловік у безкозирці, із медалями свого діда та батька на грудях, з яким автори проекту розмовляли в Києві 9 травня 2015 р. Хоча його дід, який пройшов усю війну в піхоті, ніколи цей день не святкував, для одягненого «як матрос» чоловіка – це перш за все привід для радості. День перемоги для нього – це спогади про його молодість, службу в радянській армії, роботу на будівництві військових заводів, повагу до його професії. «Как я могу сказать, что мы жили неправильно?!» – підсумовує він свою розповідь⁶⁴. Тобто, у цьому випадку, свято 9 травня асоціюється не з війною, а з пам'яттю про радянські свята, пам'яттю про відзначення цієї «пам'яті про війну» у СРСР, у більш широкому контексті – пам'яттю про радянське минуле, яке багато хто сприймає з ностальгією.

Загалом дискурс свята представляє дві опозиції, що їх умовно можна окреслити як неорадянську (російську) та національної ідентичності (українську). Перша складається з найбільш поширених риторичних фігур на кшталт «діди воювали», «борг пам'яті», «перемога одна на всіх» й т.ін. Важливо зазначити, що неорадянським наративом користуються також респонденти, які зайняли нейтральну позицію стосовно влади та нових ритуалів на святі. За словами Дж.Браун, така риторика демонструє локальну й наднаціональну пострадянську солідарність⁶⁵. Участь Росії у воєнних діях на Донбасі зробила вразливою риторичну формулу «боргу пам'яті», особливо якщо в ній вживається слово «мир» («люди гинули за те, щоб зараз був мир»). Ось приклад такої деконструкції в роздумах киянки, котра прийшла на свято зі своїм 90-річним дідом і сином-школярем: «Зараз – 2015-й рік. У нас немає миру, ми піддалися агресії з боку країни-брата. Важко дуже. Тепер ветерани знову говорять про мир, якого немає. Ось це найстрашніше»⁶⁶. Для Донецька, що перебуває у зоні бойових дій, навпаки – це спосіб висловити власну ідентичність:

«Наложило свой отпечаток то, что мы живём, фактически, в зоне войны. И для людей – это особый всплеск памяти, особый всплеск благодарности, потому что погибали не только в Великую Отечественную, а погибают сейчас наши земляки, наши люди, страдают наши дети»⁶⁷.

Фігура єдності («це для всіх нас свято», «ми – єдиний один великий народ слов'янський») теж піддалася критиці й переоцінці носіями різних дискурсів.

⁶⁴ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 50 років, Київ, територія поблизу Києво-Печерської лаври.

⁶⁵ Браун Дж. Перформативная память: празднование Дня Победы в Севастополе // Неприкосновенный запас. – 2015. – №3 [Електронний ресурс]: http://magazines.russ.ru/nz/2015/3/12b.html#_ftn39

⁶⁶ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 30 років, Київ, територія музею війни.

⁶⁷ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., учителька, 72 роки, Донецьк, парк ім. Ленінського комсомолу, меморіал «Визволителям Донбасу».

Сучасні військові дії зруйнували цей логічно побудований наратив і спричинили відчуття когнітивного дисонансу. «Вот и сейчас, когда мы с вами беседуем, где-то стреляют. Стреляют по мирному городу, стреляют по мирным людям. Стреляют, увы, свои [...] Но свои – нам они не свои, нам они чужие»⁶⁸. У Києві дискурс єдності оповідачі доповнювали посиленнями до того, хто цій «єдності» нібито заважає («а нас намагаються розділити», або у формі риторичних питань: «Кому потрібно було нас ділити?»), на що є і «зручна» відповідь, мовляв «влада – є влада, а народ – є народ».

Для інтерв'ю, записаних у Донецьку, характерна присутність риторичної фігури «мы – не террористы, мы – мирные люди»⁶⁹, притаманна цивільному населенню, що пережило обстріли, смерть близьких чи знайомих, руйнування житла. Водночас подібні наративи частини респондентів характеризуються присвоєнням провини своїм опонентам: «Наш народ вообще – созидатель по натуре своей: строит, пишет, создаёт. Эти – пришли разрушать»⁷⁰. Особливо контрастують такі заяви в контексті проведення бойовиками у захопленому місті так званого «параду» з демонстрацією російської військової техніки, яка використовувалася в боях проти сил антитерористичної операції.

Дискурс національної ідентичності має рефлексивну природу, немов відповідає на передбачувану опозицію неорадянському дискурсу. Він складається з фігур, одну з яких можна назвати «наші діди теж воювали». Наприклад:

«А так, як взяти мою сім'ю, то в мене мій рідний дядя приймав участь, він льотчик, мій другий дядя теж брав участь, і мій батько служив аж на Дальнем Востоке з японцями. Всі люди служили. Так, це тільки в моїй сім'ї! А ще сім'я в мене є мого зятя, в якого дідусь, наш, українець, який Герой Радянського Союзу. Так я вважаю, що в нас в кожній сім'ї є щось отаке»⁷¹.

Її доповнює фігура жертв, але не «жертв в ім'я перемоги», а невинуватих втрат і страждань, які затьмарюють саму цінність перемоги: «Совіти закидали противника тільки трупами, і саме завдяки тому й перемогли»⁷². Опитані учасники врочистих заходів мислять про війну емоціями, їхня розповідь не потребує широкого історичного контексту, а минуле для них залишається в першу чергу джерелом чуттєвих переживань. Під час реалізації проекту вдалося записати лише одне інтерв'ю, де у центрі розповіді перебувала історія фактів. Це був член «загону самооборони» з Вінниці, якого запросили на заходи наглядати за громадським порядком, тобто «випадковий учасник», котрий за звичайних обставин не відзначає 9 травня. Він також почав свої міркування про День перемоги риторикою жертв: «Стільки знищити людей! Зруйнувати всю країну і після цього ще радіти?! 9 травня – це свято трауру повинне бути!». А далі свою родинну історію він поставив в історичний контекст глобального збройного конфлікту, яким була Друга світова війна, дійшовши радикальних висновків:

⁶⁸ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., журналіст, 70 років, Донецьк, поблизу пам'ятника «Тим, хто не повернувся до редакції».

⁶⁹ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., родина (бабуся, 60 років; дочка, 35 років; онучка, 5 років), Донецьк, Ленінський проспект, пам'ятник «Жертвам фашизму».

⁷⁰ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., журналіст, 70 років, Донецьк, поблизу пам'ятника «Тим, хто не повернувся до редакції».

⁷¹ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., жінка 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

⁷² Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 25 років, Київ, територія музею війни.

«Я надіюсь, що в майбутньому в нас не буде Дня Перемоги, ми не перемадали нікого. Україна не була державою, котра захищала себе. Мій батько, котрий всю війну пройшов от звонка до звонка, 33-й гвардійський полк 400-ї дивізії, він не свою Вітчизну захищав, розумієте, він захищав сталінський режим»⁷³.

День перемоги в Україні поєднує у собі складний і багатошаровий вузол конфліктів між різними версіями інтерпретації пам'яті про Другу світову (Велику Вітчизняну), різними способами відзначення й конкуруючими групами учасників та свідків війни. Дослідження процесів формування відповідних традицій, вивчення соціального портрету його учасників, їхнього ставлення до меморіальних місць і пам'ятних практик може допомогти знайти спосіб суспільної інтеграції цього свята, сприятиме формуванню консенсусу у суспільстві.

Підготовка та проведення у 2014–2015 рр. в Україні святкових заходів до Дня перемоги / Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні відбувалися в умовах ідеологічного й відкритого збройного протистояння російській агресії. Це позначилося на формі та способах проведення вчистостей, як і на настроях самих їх учасників. Головною новацією можна вважати запровадження на законодавчому рівні Дня пам'яті та примирення, який відзначатиметься щороку 8 травня, та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Дня перемоги) – 9 травня⁷⁴, використання в офіційному дискурсі терміна «Друга світова війна» замість «Велика Вітчизняна», що створює умови для розширення історичного, а також хронологічного контекстів святкувань, залучення до них нових учасників. У липні 2015 р. меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни» перейменовано на «Національний музей історії України у Другій світовій війні», що свідчить про послідовне намагання виключити радянські ідеологеми з офіційного дискурсу. Натомість святкові заходи в Донецьку та деяких інших населених пунктах області, тимчасово невідконтрольних законним органам влади, характеризуються спробами гіпертрофованого відтворення віджилого радянського сценарію «Дня перемоги», а стратегічна мета ритуалів і церемоній, що проводилися 9 травня, полягає в намаганнях «відмобілізувати» історичну пам'ять на базі відродження неорадянської ідеології.

Зауважимо, що нові комеморативні заходи в Україні все ж не відображають усіх аспектів пам'яті про війну. Так, у «зоні замовчування» залишилася пам'ять про тих, хто не воював, про різні категорії жертв нацизму, у тому числі євреїв, військовополонених, в'язнів концтаборів. 8–9 травня якось не прийнято згадувати жертв сталінізму – депортованих етнічних німців, кримських татар, поляків, мешканців Західної України та ін. Поза увагою залишаються жертви взаємних етнічних чисток на західноукраїнських землях (зокрема на Волині) – поляки та українці. Фактично нова меморіальна практика здебільшого продовжує формуватися в рамках того ж таки мілітарного дискурсу про «Велику Перемогу», де 9 травня асоціюється з бойовими діями, гігантськими втратами серед військовослужбовців

⁷³ Інтерв'ю від 9 травня 2015 р., чоловік 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

⁷⁴ Див. закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (9 квітня 2015 р.) [Електронний ресурс]: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

тощо (водночас на неофіційному, родинному, рівні цей день завжди сприймався не лише як День перемоги, але як день пам'яті про тих, хто не пережив війну або постраждав від неї, що свідчить про наявність у семантиці «старого» Дня перемоги певних ознак «нового» Дня пам'яті та примирення). Зміщення акцентів у пам'яті про війну, включення до неї, окрім героїчного наративу, ще й голосів жертв – це один із перспективних напрямів подальшого розвитку сценарію свята. Про успішність такого розвитку свідчать результати опитування, проведеного учасниками проекту, які показали, що під час урочистих комеморацій на 9 травня відвідувачі різноманітних заходів також використовували риторичні фігури «про жертви». Для третини інформантів у Києві ця дата означає день скорботи, пам'яті про загиблих. З іншого боку, ті самі інтерв'ю свідчать, що, власне, пам'ять про події війни відіграє другорядну роль, а основними мотивами відвідування врочистих заходів стає прагнення висловити свою громадянську/політичну позицію, ствердити соціальну чи групову ідентичність, засвідчити почуття ностальгії, відчуті позитивні емоції єдності, солідарності тощо.

У медіапросторі, в офіційних промовах, у сценаріях пам'ятних заходів, котрі відбуваються в різних регіонах нашої країни, чітко вибудовуються емоційні й історичні паралелі між Другою світовою та сучасними подіями на сході України. Подібні порівняння, щоправда з діаметрально різними кваліфікаціями того, що відбувається («російська агресія», «російсько-українська війна», «війна між Україною та ДНР»), використовували також і учасники врочистих заходів 8–9 травня в Києві, Одесі та Донецьку, з якими вдалося записати короткі інтерв'ю. Хоча насправді така, за словами А.Портнова, «несамовита історизація руйнівного конфлікту»⁷⁵ в категоріях «Великої Вітчизняної війни» не пояснює нічого, окрім активної політики дезінформації. Можливо, ключовим моментом тут є слово «війна». Війна з нацистською Німеччиною – остання з тих, що велися на території України, котру пам'ятають очевидці, про яку згадують у сім'ях. Так само і проведені під час реалізації міжнародних наукових проектів спостереження за церемоніями, опитування їх учасників не дають повної картини, не розкривають глибинної суті подій, які насправді відбуваються в нашій країні, а отже проблема комеморативних практик потребує подальшого об'єктивного та, головне, аполітичного вивчення.

⁷⁵ Див.: Портнов А. «Великая Отечественная война» 2014–2015 // Уроки истории: XX век [Електронний ресурс]: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

This article presents the preliminary results of two research projects about celebration of Victory Day (9 May) in Ukraine in 2014–2015 at Kyiv, Donetsk and Odesa. The projects' objective was to get to know from participants at the ceremony their attitude to Victory Day and related memory places. The research collected the data by surveillance and short interviews. Altogether, in Ukraine, researches recorded over a hundred interviews during 2014 and 2015. The main attention was paid to the next issues: which way changed the public presentation of Victory Day, what role in these innovations belongs to civil society and what attitude to new practices has the direct participants of the holiday.

Keywords: World War II, politics of memory, memorial ceremonies and rituals, Victory Day.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)

О.Р.КІСЬ*

ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ГУЛАГУ: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ РЕСУРСИ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ**

Порушено проблему вивчення гендерних аспектів повсякденного життя в'язнів ГУЛАГу, зокрема досвіду десятків тисяч українських жінок, яких утримували в радянських в'язницях і тюрмах за політичними звинуваченнями. Авторка подає огляд перших публікацій за межами СРСР у 1930–1970-х рр., а також розкриває особливості розвитку досліджень історії ГУЛАГу в пізньорадянський час (у період перебудови) та в перші роки після розпаду СРСР. Охарактеризовано пізнавальну цінність особистих спогадів колишніх українських невольниць для розуміння радянського тоталітарного режиму. Висвітлено основні тематичні пріоритети сучасних досліджень табірною жіночого досвіду у США, постсоціалістичних країнах і Росії, а також проблеми й перспективи розвитку цього напрямку в Україні.

Ключові слова: ГУЛАГ, українські жінки, гендерні студії, історія повсякдення, жіночий досвід репресій.

Історія України ХХ ст. містить чимало трагічних сторінок, серед яких – масові політичні репресії й ув'язнення, що їх зазнали тисячі українців у радянський час. Упродовж усього періоду існування СРСР влада вживала різноманітних заходів для придушення будь-якої опозиції, спротиву, критики, нещадно репресуючи своїх реальних та уявних ворогів. Пік політичних репресій – за їх масовістю та рівнем жорстокості – припадає на часи правління Й.Сталіна, особливо на кінець 1930-х і до початку 1950-х рр.

Ще 1929 р., за особистим наказом Й.Сталіна, було створено спеціальну структуру для виконання покарань – Головне управління таборів (рос.

* Кісь Оксана Романівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторантка Інституту народознавства НАН України (Львів)
E-mail: kis@ucu.edu.ua

** Ранішу версію цього тексту було опубліковано 2013 р. на інтернет-порталі «Гісторіанс» (<http://www.historians.in.ua>). Тут подано суттєво оновлений і доповнений варіант статті.

«ГУЛАГ»). За деякими підрахунками, загальна кількість громадян, котрі зазнали репресій у вигляді позбавлення чи значного обмеження волі на порівняно великі терміни за період від 1920-х до 1953 рр., становить не менше 25–30 млн осіб¹. Хоча встановити точне число жертв ГУЛАГу неможливо, складні статистичні підрахунки дозволили дослідникам назвати орієнтовне число загиблих у таборах і колоніях на рівні 13,2 млн осіб². Упродовж декількох довоєнних років кількість українців серед в'язнів коливалася, їх частка сягала близько 14% усіх невольників³. У 1944–1947 рр. чисельність українців у таборах зросла у 2,4 раза й надалі вони незмінно становили другу за кількістю національну групу. На 1 січня 1951 р. кожен п'ятий в'язень був українцем⁴. Водночас змінювався і гендерний склад ув'язнених. Якщо в 1930-х рр. частка жінок серед в'язнів ГУЛАГу була порівняно невеликою, то у воєнні й повоєнні роки їх чисельність значно збільшилася: 1941 р. жінки становили 7,6% загальної кількості, до літа 1944 р. їх було вже 26%⁵, а на 1 січня 1945 р. – 30,6%. У наступні роки кількість жінок, яких утримували в таборах і колоніях, постійно зростала⁶.

Попри те, що масові й жорстокі політичні репресії та переслідування українців за їх національні, політичні, релігійні переконання є однією з найбільш болючих сторінок новітньої української історії, вітчизняна історична наука не пропонує жодного комплексного дослідження повсякденного життя українських політв'язнів ГУЛАГу. Невивченим залишається невольницький досвід українських жінок, тисячам з яких довелося відбутися довгі роки в таборах і в'язницях. Нині, коли немає жодних політичних перешкод для вивчення навіть найбільш контroversійних аспектів минулого, а в розпорядженні дослідників є різноманітні історичні джерела, настав час усебічно дослідити життя українських жінок-політв'язнів.

Перші публікації про ГУЛАГ за межами СРСР

Упродовж декількох десятиліть інформація про умови утримання радянських політв'язнів практично не виходила за межі системи ГУЛАГ: навіть ті, кого звільняли, змушені були під страхом покарання утримуватися від розголошення будь-яких відомостей про місця позбавлення волі⁷. Перші розвідки про становище політв'язнів у СРСР з'явилися лише тоді, коли інформація про

¹ *Вишневикий А.* Общее число репрессированных // Демоскоп. – 2007, декабрь. – №313/314 [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/2007/0313/tema06.php#_FN_91

² *Blyth S.* The Dead of the Gulag: An Experiment in Statistical Investigation // Journal of the Royal Statistical Society: Series C (Applied Statistics). – 1995. – Vol.44 (3). – P.319.

³ *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – №6. – С.10–11.

⁴ Там же. – С.3.

⁵ *Иванова Г.М.* ГУЛАГ: государство в государстве // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. – Т.2. – Москва, 1997. – С.216–217.

⁶ *Гриценко В., Калинин В.* Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мёртвой дороге росло население СССР // Новая газета. – 2009. – 8 апреля. – №36 [Електронний ресурс]: <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>

⁷ *Shapovalov V.* Introduction // Remembering the Darkness: Women in Soviet prisons / Transl. and ed. by V.Shapovalov. – New York, 2001. – P.1.

радянську систему покарань стала доступною дослідникам⁸. Зважаючи на високу засекреченість офіційних відомостей чи не єдиним джерелом стали спогади та розповіді тих, кому вдалося вирватися за «залізну завісу». Поодинокі свідчення про нелюдські умови життя й експлуатацію в'язнів у таборах почали з'являтися на Заході лише наприкінці 1940-х і на початку 1950-х рр., коли з ГУЛАГу звільнили певну частину іноземних громадян⁹. Саме вони першими оприлюднили свої спогади, які містять згадки і про специфіку жіночої долі в таборах та окремі свідчення власне про українок. Особливо цінними щодо висвітлення особливостей жіночого досвіду в ГУЛАГу є, вочевидь, спогади саме жінок-іноземок, котрі перебували в таборах поряд з українками. Такі публікації побачили світ на рубежі 1940–1950-х рр.¹⁰ На цьому тлі особливо вирізняються свідчення німкені В.Шліс, котра після звільнення свідомо записала й надіслала до Союзу українок Америки свої спогади про п'ять років перебування в таборі у Воркуті разом з українками, яким вона пообіцяла розповісти світові про їхнє життя¹¹.

Із дослідницького погляду однією з перших звернула увагу на становище жінок у системі ГУЛАГ українка М.Чиж. У 1962 р. побачила світ її оглядова праця, побудована значною мірою саме на вже опублікованих особистих свідченнях та спогадах колишніх політв'язнів¹². Зважаючи на обмаль і малодоступність інформації про радянську репресивну систему (а також труднощі верифікації), за кілька десятиліть на Заході з'явилося буквально декілька розвідок на цю тему, і лише одна з них безпосередньо стосувалася долі жінок-політв'язнів¹³. Щоправда ті перші публікації не вирізнялися глибиною чи систематичністю аналізу, їх завдання полягало радше в постановці проблеми, вони порушували питання про необхідність уважнішого вивчення саме жіночого досвіду політичного ув'язнення й аналізу гендерної специфіки табірної повсякденності. Окреслюючи проблемно-тематичне поле таких студій, авторки водночас указували на наявність і демонстрували потенціал джерел (насамперед особистого походження), що дозволяють таке дослідження реалізувати.

Чималу роль у поширенні інформації про політичні репресії (зокрема і про ти жінок) відіграли українські громадські організації на Заході. Велику цінність представляють окремі спеціальні видання, присвячені проблемі жінок-політв'язнів у СРСР, підготовлені й опубліковані силами жіночих організацій

⁸ *Dallin D., Nicolaevsky B.* Forced Labor in Soviet Russia. – New Haven, 1947. – 331 p.; *Yakovlev B.* Concentration Camps of the USSR // Institute for Soviet History and Culture Studies. – Ser. 1. – Munich, 1955. – Vol.23; *Herling A.K.* The Soviet Slave Empire. – New York, 1951. – 230 p.; *Kosyk V.* Concentration camps in the USSR. – London, 1962. – 108 p.; *Shifrin A.* The first guidebook to prisons and concentration camps of the Soviet Union. – Uhdlingen, 1980. – 378 p.

⁹ Чи не найповніший перелік опублікованих за межами СРСР спогадів колишніх політв'язнів див.: *Toker L.* Return from the Archipelago: Narratives of the Gulag Survivors. – Bloomington, 2000. – P.295–305.

¹⁰ *Obertynska B. (Rudzka M.).* W domu niewoli. – Т.1–2. – Rome, 1946. – 354 s.; *Lipper E.* Eleven Years in Soviet Prison Camps. – Chicago, 1951. – 329 p.

¹¹ Спогади В.Шліс було перекладено українською мовою й опубліковано у журналі Союзу українок Америки «Наше Життя / Our Life» у 1956–1957 рр. (див.: [Електронний ресурс]: <http://gallus.lunarficc.com/~unwla0/Ukrainian/OurLifeMagazine1.html>).

¹² *Chyz M.* Woman and child in the modern system of slavery – U.S.S.R. – New York, 1962. – 176 p.; *Halychyn S.* 500 Ukrainian Martyred Women. – New York, 1956. – 159 p.

¹³ *Celmina H.* Women in Soviet Prisons. – New York, 1985. – 238 p.

та інших осередків діаспори¹⁴. Видані англійською мовою, вони мали на меті насамперед привернути увагу світової демократичної громадськості до фактів порушення політичних і громадянських прав у СРСР, репресій щодо українських жінок, розкрити правду про нелюдські умови утримання політв'язнів та викрити жорстоку експлуатацію людини радянським режимом. Саме наприкінці 1970-х рр. у лондонському виданні «The Ukrainian Review» уперше було опубліковано англійською мовою спогади багаторічної невільниці О.Мешко, які незабаром побачили світ окремим виданням¹⁵.

Початок вивчення історії ГУЛАГу в пізньюрадянський і пострадянський періоди

Тривалий час тема політичних переслідувань була табуованою в радянському суспільстві. Чи не перші серйозні спроби публічного обговорення й осмислення історії політичних репресій загалом та каральної системи ГУЛАГ зокрема на теренах колишнього СРСР з'явилися лише наприкінці 1980-х рр. у контексті процесів загальної лібералізації. На початку 1990-х рр., у час радикальних політичних змін, суспільний інтерес до цієї теми стрімко зріс, її почали активно обговорювати у засобах масової інформації.

У пострадянських країнах вивчення історії радянської репресивної системи посіло одне з центральних місць в історичній науці. Упродовж останніх двадцяти п'яти років опубліковано значну кількість фундаментальних монографічних праць, які розкривають історію виникнення, структуру, функціонування системи ГУЛАГ, представляють детальну вивірену статистику щодо кількості в'язнів, їх соціальних характеристик (стать, етнічність, соціальне походження, освіта, фах тощо), рівня смертності та захворювань у таборах, колоніях і в'язницях, а також аналізують політичні, економічні, гуманітарні аспекти наслідків існування цієї системи та її вплив як на самих репресованих, їхні родини, так і на радянське суспільство загалом¹⁶.

Саме від початку 1990-х рр. поступово стають доступними й архіви КДБ та МВС, що давало змогу історикам уперше опрацювати офіційні

¹⁴ *Invincible spirit: Art and poetry of Ukrainian women political prisoners in the U.S.S.R.* – Baltimore, 1977. – 124 p.; *Strokata N. Ukrainian women in the Soviet Union: Documented persecution [1975–1980]*. – Baltimore, 1980. – 63 p.; *Women's Voices from Soviet Labor Camps / Transl. by L. Jones; ed. by B. Yasen.* – Baltimore, 1975. – 8 p.; *Strokata N., Pazuniak N. Oksana Meshko story.* – Philadelphia, 1985. – 14 p.

¹⁵ *Meshko O. Memoirs // The Ukrainian Review.* – 1979. – Vol.27 (2). – P.35–54; Vol.27 (30). – P.36–50; Vol.27 (4). – P.22–50; *Idem. Between Death and Life / Transl. by G. Moshinsky.* – New York; Toronto, 1981. – 176 p. Перше українське видання цих спогадів з'явилося лише за десять років (див.: *Мешко О. Між життям і смертю.* – К., 1991. – 92 с.). Згодом спогади О.Мешко ввійшли до книги, що об'єднала різні типи матеріалів про її життя та правозахисну діяльність (мемуари, інтерв'ю, листи, спогади про неї та світліни) (див.: *Її ж. «Не відступлюся!»: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Упор. В.В.Овсієнко, О.Ф.Сергієнко.* – Х., 2005. – 344 с.).

¹⁶ *Иванова Г.М. История ГУЛАГа 1918–1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты.* – Москва, 2006. – 440 с.; *Заключённые на стройках коммунизма: ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР: Собрание документов и фотографий.* – Москва, 2008. – 448 с.; *Нахаметов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа.* – Москва, 2009. – 191 с.; *ГУЛАГ: экономика принудительного труда / Отв. ред. Л.И.Бородкин, П.Грегори, О.В.Хлевнюк.* – Москва, 2008. – 320 с.

документи й проаналізувати діяльність системи ГУЛАГ як державної інституції¹⁷. Дослідники намагалися з'ясувати насамперед число жертв радянської репресивної системи (ув'язнених і загиблих у таборах), простежити її розвиток упродовж років існування, вивчити механізм функціонування й оцінити економічну ефективність примусової праці та ін. У цих працях містяться важливі документи та дані про кількість жінок-політв'язнів, умови їх утримання і роботи, смертності тощо. Ще одним, донедавна практично недоступним для дослідників, джерелом стали еґо-документи, насамперед листи політв'язнів, серед них – клопотання до різних державних інституцій у пошуках справедливості, звернення до міжнародних правозахисних організацій, приватне листування з родиною та близькими¹⁸.

Для пізнання й розуміння повсякденного життя українських жінок в умовах політичного ув'язнення (насамперед у радянських таборах системи ГУЛАГ) найважливішими та найбільш інформативними джерелами є документи особистого походження: мемуари, автобіографії, усні й письмові спогади колишніх політв'язнів. У них відображено не лише фактичні дані про умови праці, побуту, харчування, режим утримання, покарання в місцях позбавлення волі (таку інформацію можна почерпнути з нормативних документів, наказів, інструкцій, циркулярів, звітів тощо, які регламентували й віддзеркалювали діяльність таких інституцій). Цінність особистих свідчень полягає насамперед у тому, що з них довідуємося про суто людський вимір такого досвіду – як сприймали жінки-політв'язні своє становище та умови перебування, яким чином виживали, як пристосовувалися, як облаштовували своє повсякдення, в який спосіб боронилися від руйнівного впливу системи, у чому знаходили розраду, як позначився цей досвід на їхньому здоров'ї та психіці, на подальших життєвих траєкторіях. Дослідники, котрі приділяють увагу ґендерним аспектам політичних репресій, виявили низку відповідних відмінностей у спогадах про ГУЛАГ (про це див. нижче).

Очевидно, що на пострадянському просторі оприлюднення спогадів про перебування в політичному ув'язненні стало можливим лише після розпаду СРСР. Тоді для тисяч колишніх політв'язнів чи не вперше з'явилася можливість розповісти про свій десятиліттями замовчуваний травматичний досвід. Саме цим можна пояснити хвилю різних за жанром і форматом публікацій

¹⁷ *Смирнов М.Б.* Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник. – Москва, 1998. – 597 с.; *История сталинского ГУЛага: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собрание документов в 7 томах.* – Москва, 2004; *Кокурин А.И.* ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – Москва, 2002. – 885 с.

¹⁸ *Изгнанники в своей стране: письма из советской ссылки 1921–1930-х гг.: по документам фонда «Е.П.Пешкова. Помощь политическим заключённым» / Сост. О.Л.Милова.* – Москва, 2008. – 552 с.; «Дорогая Екатерина Павловна...»: Письма женщин и детей. Письма в их защиту. 1920–1936: По документам фондов: «Московский политический красный крест», «Е.П.Пешкова. Помощь политическим заключённым» / Сост. Л.Должанская, И.Осипова; подгот. текстов, комм., вступ. ст. Л.Должанская; науч. ред. Я.Леонтьев. – Санкт-Петербург, 2005. – 448 с.; *Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / Сост. В.М.Гринев и др.* – Москва, 2003. – 567 с.; *Figes O.* Just send me word. A True Story of Love and Survival in the Gulag. – New York, 2012. – 352 p.; *Файджес О.* Надішли мені хоч слово: Правда історія про любов і виживання у ГУЛАГу / Пер. з англ. // *Україна модерна.* – 2012. – 19 липня [Електронний ресурс]: <http://www.uamoderna.com/md/174–174>.

(коротких спогадів, розлогих мемуарів, щоденників, автобіографій тощо), які розкривають внутрішній світ табірного життя крізь призму особистої долі тих, хто вижив. Серед цих видань – немало й жіночих спогадів. У Росії, зокрема, на особливу увагу дослідників заслуговують мемуари Є.Гінзбург, О.Глинки, О.Адамової-Сліозберг та ін., що вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні навіть найбільш травматичних подій, увагою до деталей та глибокими авторськими рефлексіями щодо пережитого, способу його представлення і значення того досвіду для нащадків¹⁹. Унікальною за формою репрезентації особистих спогадів жінки-невільниці ГУЛАГу та за дослідницькою цінністю джерельного матеріалу стала книга Є.Керсновської. У ній авторка представила окремі епізоди свого табірного життя, що найглибше закарбувалися в пам'яті, у вигляді власноруч виконаних малюнків, доповнивши їх короткими поясненнями-коментарями²⁰. Згодом побачило світ шеститомне видання її розлогих мемуарів, що розкривають жіноче повсякдення невольниць у всіх його жорстоких деталях²¹. Згадані спогади росіянок важливі не лише тому, що в них авторки виткали щільну тканину власне жіночого табірного повсякдення, але й тому, що містять чимало згадок і сюжетів про українських невольниць, що дозволяє доповнити наші знання про роль фактора етнічності.

Пізнавальний потенціал спогадів українок-політв'язнів

У цьому контексті виняткову цінність для студіювання повсякденного життя жінок-політв'язнів представляють матеріали усноісторичних досліджень. Записи особистих спогадів цілком звичайних жінок, які пройшли через систему таборів та каторги, стали можливими лише в незалежній Україні. Виняткову роль у цьому процесі відіграють місцеві ініціативи, громадські організації, краєзнавці. Співробітникам меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору» (Львів) удалося записати кількадесят біографічних інтерв'ю з колишніми політв'язнями, що нині зберігаються в архіві цієї інституції й доступні для наукового опрацювання²². Окрім того, на окремі спогади українок про їх перебування в ГУЛАГу можна натрапити й у збірниках, архівах та колекціях спогадів науково-дослідних установ поза межами України²³.

¹⁹ Гинзбург Е. Крутой маршрут: Хроника времён культа личности. – Москва, 1990. – 603 с.; Глинка Е.С. Трюм, или Большой «колымский трамвай»: рассказ-свидетельство // Радуга. – 1990. – №2. – С.14–30; Глинка Е.С. «Колымский трамвай» средней тяжести // Доднесь тяготее. – Т.2: Колыма / Сост. С.С.Виленский. – Москва, 2004. – С.376–380; Адамова-Слиозберг О.Л. Путь. – Москва, 1993. – 254 с.

²⁰ Керсновская Е.А. Наскальная живопись: «...беззакония наши свидетельствуют против нас...» / Ред.-сост., авт. предисл. В.Вигилянский. – Москва, 1991. – 383 с.

²¹ Керсновская Е.А. Сколько стоит человек: Повесть о пережитом. – В 6 т. и 12 тетрадах. – Москва, 2000–2001.

²² Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» [Електронний ресурс]: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/our-mission/>

²³ «Сахаровский центр» (Музей и общественный центр «Мир, прогресс, права человека» им. Андрея Сахарова) [Електронний ресурс]: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished.html>; База данных «Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы» [Електронний ресурс]: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/>; Проект «Европейская память о ГУЛАГе» [Електронний ресурс]: <http://museum.gulagmemories.eu/ru/thematique>

Від початку 2000-х рр. спостерігається нова хвиля зацікавлення до жіночого досвіду політичного ув'язнення, про що свідчить низка публікацій спогадів колишніх невільників. У 2002 р. у світ вийшла унікальна збірка спогадів жінок-політв'язнів, підготовлена й видана силами Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО)²⁴. У ній представлено різні аспекти досвіду понад сотні українок, яких було засуджено в різні роки й вони каралися в таборах та в'язницях у різні періоди існування ГУЛАГу. Цінність цього видання полягає в тому, що поряд зі фрагментами спогадів вміщено короткі біографічні довідки про цих жінок та світлини, що допомагає скласти більш цілісне уявлення про життєвий шлях кожної з них, а також роль табірної досвіду в долі конкретної жінки. Розташовані у хронологічній послідовності (за роками винесення вироку), ці матеріали дозволяють простежити також динаміку змін в умовах табірної режиму та повсякдення політв'язнів.

Іншим винятково цінним джерелом про досвід жінок-політв'язнів є видана у 2009 р. збірка спогадів понад 20 учасниць повстання в'язнів у таборах Норильська 1953 р.²⁵ Ініціатором збирання таких свідчень і рушієм цього процесу став колишній політв'язень І.Кривуцький. Основу опублікованих матеріалів становлять листи до нього від колишніх невільників, в яких викладено їхні особисті спогади про пережите. Розповіді доповнено численними світлинами, що можуть слугувати додатковим візуальним матеріалом для аналізу.

Значно рідше з'являються друком повноформатні автобіографії жінок-політв'язнів, з яких можемо почерпнути цінну детальну інформацію про повсякденне життя в таборах ГУЛАГ, про стосунки поміж невільницями й адміністрацією, про працю і дозвілля, про стратегії виживання та пристосування, урешті – про долю багатьох інших каторжанок, які загинули, не залишивши по собі власних спогадів. Унікальними за обсягом, деталізацією й літературною якістю оповіді є спогади Н.Суровцової. Уперше їх було опубліковано у щорічному альманасу, а згодом спогади та листи з'явилися окремими книгами²⁶. Більше того, Н.Суровцова стала чи не єдиною україною, чиї спогади ввійшли до збірників жіночих свідчень про ГУЛАГ, опублікованих російською та англійською мовами²⁷. І хоча доля цієї непересічної жінки стала предметом окремого наукового дослідження²⁸, досвід тисяч українських невільників залишається назагал невивченим і неосмисленим.

²⁴ Нескорена Березина: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ ст.: Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / Упор. В.О.Гордасевич; ред. Г.Л.Гордасевич, Ю.Зайцев. – Торонто, 2002. – 280 с.

²⁵ У намісті з колючого дроту: Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 р. / Упор. І.Кривуцький та ін. – Л., 2009. – 276 с.

²⁶ Суровцова Н. Життя Надії Суровцової: Ч.1 // Україна: наука і культура. – Вип.24. – К., 1990; *Її ж.* Життя Надії Суровцової: Ч.2 // Там само. – Вип. 25. – С.218–301; *Її ж.* Спогади. – К., 1996. – 431 с.; *Її ж.* Листи. – Кн.1. – К., 2001. – 704 с.

²⁷ Суровцева Н. Колымские воспоминания // Доднесь тяготее. – Вип.1: Записки вашей современницы / Сост. С.Виленский. – Москва, 1989. – С.252–324; *Surovtseva N. Vladivostok Transit // Till my Tale is Told: Women's Memoirs of the Gulag / Ed. by S.Vilensky. – Bloomington, 2001. – P.181–210.*

²⁸ Якименко Л.М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.). – Луганськ, 2010. – 272 с.

Докладніше довідатися про пережите українками в таборах можна з мемуарів та автобіографій інших колишніх жінок-політв'язнів. Такими є насамперед спогади Г.Позняк-Скрип'юк, Г.Заячківської-Михальчук, Г.Коханської, О.Мешко, А.Закидальської²⁹. У таких розлогих нарративах авторкам вдається розгорнути деякі сюжетні лінії, описати конкретні випадки та ситуації, розповісти про долю інших людей (зокрема жінок), а не лише лаконічно змалювати загальну картину чи фрагментарно викласти певні факти.

Спогади жінок-політв'язнів про перебування в радянських концентраційних таборах доповнюють спогади українок, котрі в той самий період були заарештовані й ув'язнені за співпрацю з українськими націоналістами на території Польщі. Особливу дослідницьку цінність представляють спогади, записані М.Паньків серед українок, котрі й нині мешкають на теренах сусідньої країни, які вона впорядкувала й опублікувала у двотомному збірнику³⁰. Ці матеріали потрібні не лише для порівняння умов утримання жінок-політв'язнів у різних системах покарання, але насамперед для виявлення спільних рис у стратегіях виживання і спротиву режимові, у поведінці та стосунках поміж невольницями різного етнічного й соціального походження, у практиках материнства, ставленні до політичної системи, облаштуванні побуту та дозвілля українських жінок в умовах позбавлення волі. Розлогі мемуари А.Карванської-Байляк містять більш деталізовані розповіді про життя українських жінок у польських в'язницях: у цих спогадах розповіді про конкретні випадки й події у в'язниці та авторські рефлексії дають більше живого матеріалу для аналізу в'язничного повсякдення³¹.

Останні десятиліття позначено новою хвилею наукового та суспільного інтересу до жіночого досвіду політичного ув'язнення у країнах соцтабору³². Саме у цей період у Росії та в Україні набувають інституційної форми відповідні комеморативні практики, з'являються перші музеї, присвячені досвіду політичних репресій: Державний музей історії ГУЛАГу (заснований постановою уряду Москви в липні 2001 р.), Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (створений 2008 р. у Львові), Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» (започаткований 2010 р. також у Львові), проект «Віртуальний музей ГУЛАГу» (розробляється науково-інформаційним центром «Меморіал» з 2004 р.). Окрім того, деякі колекції та експозиції особистих речей і документів політв'язнів формуються в місцевих

²⁹ Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19: Автобіографічна розповідь. – К., 2001. – 124 с.; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). – Л., 2009. – 204 с.; Коханська Г. С. З Україною у серці: Спомини. – Торонто; Л., 2008. – 384 с.; «Не відступлюся!»: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко. – Х., 2005. – 344 с.; Закидальська А. Інтинські сніговії. – Л., 2014. – 244 с.

³⁰ Віра, Надія, Любов: спогади жінок / Під ред. М.Паньків. – Т.1–2. – Варшава, 2001–2005; Паньків М. Теофілія: Про Теофілію Бздову-Федорів-Стахів: Спогади. – Л., 2009. – 192 с.

³¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям). – Варшава, 2000. – 440 с.

³² Проте доводиться визнати, що у ЗМІ публікації на цю проблему з'являються вкрай епізодично (див., напр.: Зиль А. «Не можу витерпіти чужих страждань...»: Архангельське «вікно» Надії Суровцової // День. – 2006. – 20 січня [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/155836/>).

історичних та краєзнавчих музеях³³. Артефакти й документи, що в них зберігаються, становлять виняткову цінність для дослідників, які прагнуть вивчити саме таборове повсякдення. Значну частину становлять вишиванки (від малих серветок-пам'яток до християнських ікон), що були невід'ємною частиною жіночого невідлижного досвіду³⁴.

Нові інформаційні й комунікаційні технології дозволяють також розвивати та впроваджувати освітні медіа-проекти, щоб донести до широкого загалу непритому правду про те, як жили й виживали жінки-в'язні та каторжанки: електронні бази даних (фотодокументи, спогади, відеозаписи інтерв'ю тощо), віртуальні виставки, документальні фільми³⁵, а також джерельні матеріали (мапи, документи, статистика тощо) розкривають різні аспекти жіночого повсякдення в таборах³⁶.

Важливо, що впродовж останнього десятиліття дослідники щораз більше уваги звертають саме на людський вимір цього історичного явища, прагнуть осмислити особистий і колективний досвід тих, хто пройшов через табори. Чи не найуспішнішим прикладом такого дослідження стала праця американської дослідниці Е.Епплбом³⁷. Авторка поставила собі за мету розкрити саме досвід людей, котрі опинилися в лещатах системи³⁸. Тримавши це у фокусі своєї уваги, дослідниця успішно залучає й поєднує архівні матеріали, дані найновіших студій, і спогади самих жертв, завдяки чому книга водночас є переконливою з погляду фактів та гуманістичною за своєю суттю. Унікальність праці в тому, що її авторка чимало уваги приділила специфіці саме жіночого досвіду у в'язницях і таборах. Утім у своєму дослідженні Е.Епплбом (як, до слова, і інші дослідники жіночої долі в ГУЛАГу) зовсім не використовувала спогадів українок-політв'язнів (навіть тих, які доступні англійською мовою, як-от спомини Н.Суровцової чи О.Мешко)³⁹.

³³ У містах Тернопіль і Бучач (Тернопільська обл.) засновано окремі музеї політв'язнів. В інших музейних осередках створено спеціальні колекції (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.gulag-museum.org.ua>).

³⁴ Унікальна виставка вишиванок та інших витворів таборового мистецтва під назвою «Мое сердце рвется на волю» відбулася у травні 2013 р. в Національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podijii/anonsy/u-tyurmi-na-lontskoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznyh-zhinok-polityvaznyh.html>).

³⁵ Документальний фільм «ГУЛАГ фото. Женский альбом» (див.: [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=s0kwIWDzXCA>); документальний фільм «Women of the Gulag» (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.kickstarter.com/projects/shamans/the-women-of-the-gulag>).

³⁶ «Віртуальний музей ГУЛАГА» (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.gulagmuseum.org/start.do>); виставка «GULAG: Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom» (див.: [Електронний ресурс]: <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php>); віртуальна виставка «Багато днів, багато життів» (див.: [Електронний ресурс]: <http://gulaghistory.org/exhibits/days-and-lives/prisoners>); Архів Інституту відкритого суспільства (Open Society Archive, Будапешт, Угорщина) (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.osaarchivum.org/gulag/index.html>).

³⁷ Applebaum A. Gulag: A History. – New York, 2003. – 677 p.; *Епплбом Е.* Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А.Іщенко. – К., 2006. – 512 с.; *Епплбаум Э.* ГУЛАГ: Паутина большого террора. – Москва, 2006. – 608 с.

³⁸ *Епплбом Е.* «Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви» // Дзеркало тижня. – 2006. – 8 квітня [Електронний ресурс]: http://dt.ua/SOCIETY/enn_epplbom_golovne_mistse_v_moyiy_knizi_pro_gulag_posidayut_ne_emotsiyi_ta_politika_a_te_scho_per-46385.html

³⁹ *Suroutseva N.* Vladivostok Transit; *Meshko O.* Between Death and Life.

Гендерні особливості жіночого досвіду та спогадів про ГУЛАГ: стан досліджень

Власне, від кінця 1990-х рр. простежується зростання інтересу дослідників – як на Заході, так і в постсоціалістичних країнах – до гендерних аспектів політичних ув'язнень і таборового повсякдення. У США було видано низку збірників, перекладених англійською мовою спогадів жінок – колишніх в'язнів ГУЛАГу, жінок різної національності, віку, соціального походження, яких було репресовано у сталінські часи⁴⁰. Це вочевидь підвищило зацікавлення цією тематикою серед істориків та антропологів і спричинило появу студентських досліджень, наукових статей⁴¹.

Водночас у Росії, на тлі динамічного розвитку та інституціоналізації студій із жіночої історії, з'являються наукові розвідки про життя жінок у таборах⁴². Дослідники зазвичай звертаються до кількох найбільш знакових тем жіночого досвіду ГУЛАГу, а саме: жіноча тілесність та сексуальне насильство в таборах і в'язницях, материнство в умовах неволі, виснажлива праця, нестерпні побутові умови, хвороби. Значно меншою мірою російські дослідники висвітлюють (або й зовсім залишають поза увагою) питання національної ідентичності та міжетнічних стосунків, релігійних практик, творчості й дозвілля невольниць, комунікації серед в'язнів та з вільним світом.

Серед наукових публікацій на основі спогадів колишніх політв'язнів дещо особібно стоять тексти, авторки яких не стільки реконструюють табірне повсякдення, скільки прагнуть проаналізувати самі наративи та виявити особливості цього специфічного жанру⁴³. Простежуючи тематичні акценти, наративні прийоми, структуру «гулагівських наративів», дослідники звертають увагу також і на гендерні відмінності усних спогадів та письмових мемуарів. Зокрема це помітно у жанрі письмових мемуарів, адже мемуаристи завжди – свідомо чи ні – орієнтуються на літературні взірці й намагаються наслідувати канони

⁴⁰ *Shapovalov V. Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons.* – New York, 2001. – 377 p.; *Gheith J.M., Jolluck K.R. Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile.* – New York, 2011. – 256 p.; *Vilensky S. Till my tale is told: Women's memoirs of the Gulag / Transl. by J.Crowfoot, M.Farquharson, C.Kelly, S.Laird, C.Porter.* – Bloomington, 1999. – 358 p.

⁴¹ *Mason E. Women in the Gulag in the 1930s // Women in the Stalin Era / Ed. by M.Ilić.* – New York, 2001. – P.131–150; *Gagulashvili S. Grappling with evil: Women of the Gulag speak.* – University of Maryland, 2003. – 178 p.; *Vasicek C. Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag.* – Boston, 2003. – 56 p.; *Coak K. «A Day in the Life Of...»: Women of the Soviet Gulag // The View East: Central and Eastern Europe, Past and Present [Електронний ресурс]: <http://thevieweast.wordpress.com/2012/06/19/a-day-in-the-life-of-women-of-the-soviet-gulag/>*

⁴² *Чеснокова О.И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х гг. // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. ст. / Под ред. И.Р.Чикаловой.* – Минск, 2001. – С.189–193; *Максимова Л.А. Женщины в ГУЛАге // Гендерная теория и историческое знание: Мат. II науч.-практ. конф. / Отв. ред. А.А.Павлов, В.А.Семёнов.* – Сыктывкар, 2005. – С.271–277; *Кузин В. Женщины ГУЛАГа // Грани эпохи: этико-философский журнал.* – 2007. – №32 [Електронний ресурс]: <http://ethics.narod.ru/articles/7/3210.htm>; *Шаповалова В. Сестрѐнки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах // Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI–XXI вв.).* – Санкт-Петербург, 2012. – С.142–163.

⁴³ *Щербакова И. Память ГУЛАГа: Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников // Устная история: теория и практика: Мат. всеросс. науч. семинара (Барнаул, 25–26 сентября 2006) / Сост. и науч. ред. Т.К.Щеглова.* – Барнаул, 2007. – С.132–153; *Toker L. Return from the Archipelago: Narratives of Gulag survivors.* – Bloomington; Indianapolis, 2000. – 352 p.

цього жанру. «Мемуаристи-чоловіки більшою мірою, аніж жінки, орієнтовані на глобальні події та пов'язують оцінку власного життя з великими політичними катаклізмами [...] Жіноча тюремно-табірна література в більшості випадків має сповідальницький характер [...] має доволі інтимний відтінок. [...] У більшості випадків жінки писали з метою самоствердження (хоча й не завжди ясно усвідомлювали це)»⁴⁴. В усних спогадах також простежуються ґендерні відмінності. І.Щербакова, котра особисто записала спогади близько 250 колишніх політв'язнів, стверджує: «Зазвичай жінки значно детальніше описують щоденну рутину у в'язницях та концентраційних таборах, одяг, зовнішній вигляд, вдачу людей; вони спокійніше і відстороненіше говорять про тортури й агонію, які витримали; вони відвертіші в розповідях про емоційне й інтимне життя в таборах [...] Чоловіки, навпаки, більш стримані. Вони частіше висвітлюють випадки особистого приниження. Вони більше схильні до аналізу. Чоловіки подають більше деталей і докладніше описують працю (часом супроводжуючи ці розповіді малюнками). Інколи вони краще пам'ятають імена людей, яких зустрічали, і дати»⁴⁵. Загалом ці висновки дослідниць особистих спогадів про ГУЛАГ відповідають загальним закономірностям жіночої й чоловічої пам'яті, що їх простежують учені в різних культурно-історичних контекстах⁴⁶.

Історики й антрополози з інших постсоціалістичних країн переконливо демонструють обґрунтованість ґендерного підходу. Як свідчать дослідження досвіду політичного ув'язнення представниць балтійських націй, одночасне врахування ґендерного й етнічного вимірів дозволяє краще осягнути специфіку побуту різних груп жінок-політв'язнів, зрозуміти особливості обраних ними стратегій виживання, моделей поведінки у критичних обставинах, де їхні права й можливості були вкрай обмеженими⁴⁷. Утім єдиним прикладом комплексного, усебічного та ґрунтовного дослідження ґендерних особливостей саме жіночого досвіду політичних репресій на прикладі однієї національної спільноти є книга К.Джолук про польських жінок у таборах ГУЛАГ та на засланні⁴⁸. Авторка використала не лише значний масив архівних джерел, але й проаналізувала чималу кількість особистих спогадів польських невільників, щоб зрозуміти вагу та поєднання національного та ґендерного чинників в їхньому досвіді ув'язнення.

⁴⁴ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни: женские лагерные мемуары // Социальная история: Ежегодник: 2003: Женская и гендерная история / Под. ред. Н.Л.Пушкарёвой. – Москва, 2003. – С.464–473.

⁴⁵ Sherbakova I. The Gulag in Memory // Memory and Totalitarianism: International Yearbook of Oral History and Life Stories / Ed. by L.Passerini. – Vol.1. – Oxford University Press, 1992. – P.113–114; Щербакова И. Память ГУЛАГа...

⁴⁶ Докл. див.: Кісь О. Ґендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації // Суспільні злами і поворотні моменти: макророзповіді крізь призму автобіографічної розповіді: Мат. Міжнар. наук. конф., [Львів] 25–26 вересня 2014 р. / Упор. О.Р.Кісь, Г.Г.Грінченко, Т.В.Пасушенко. – Л., 2014. – С.11–41.

⁴⁷ Lazda M. Women, Nation, and Survival: Latvian Women in Siberia 1941–1957 // Journal of Baltic Studies. – 2005. – Vol.36 (1). – P.1–12; Davoliute V. Deportee Memoirs and Lithuanian History: The Double Testimony of Dalia Grinkeviciute // Ibid. – P.51–68; Kirss T. Survivorship and the Eastern Exile: Estonian Women's Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations // Ibid. – P.13–38.

⁴⁸ Jolluck K.R. Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II. – Pittsburgh, 2002. – 356 p.

Гендерна специфіка жіночих спогадів про ГУЛАГ проявляється насамперед у репертуарі тем, які становлять основу таких наративів. Найчастіше й докладно авторки описують нестерпні умови життя та побуту, суворість клімату, виснажливу непосильну працю, стосунки з охоронцями й адміністрацією табору та з подругами по нещастю, а також ті дрібні радощі, які підтримували невільниць, рятували від розпачу та зневіри (вишивання, пісні, таємне листування, поетична творчість, відзначення великих християнських свят тощо). Утім унікальність саме жіночих спогадів полягає у віддзеркаленні специфічно-жіночого досвіду материнства в неволі. Ця тема є фактично наскрізною в кожному спогаді: жінки розповідають чи то про власний травматичний досвід, або діляться свідченнями про те, що пережили інші жінки з їхнього оточення. Трагічне материнство в умовах політичного ув'язнення набувало різних форм і проявів: деяких жінок було заарештовано й засуджено у стані вагітності, тож їхні діти з'явилися на світ в неволі; інші втратили своїх дітей після ув'язнення, коли тих силоміць було передано в дитбудинки; окремою групою є жінки, котрі (з власної волі чи насильницьким чином) завагітніли вже в таборах – їхні мотиви були різними, як і досвід материнства в таборі та після звільнення. Практично кожне дослідження, яке порушує питання про гендерні особливості перебування в ГУЛАГу, не оминає увагою цю болісну тему, яка стійко асоціюється саме з жінками⁴⁹. І хоча ця асоціація обґрунтована, нерідко вона заступає собою всі інші сторони життя жінок у таборах, створюючи дещо хибне враження, що саме проблема материнства є чи не єдиним проявом такої гендерної специфіки.

Особливе місце саме у жіночих спогадах посідає тема жіночої тілесності та сексуальності в неволі. Вочевидь в умовах повної безправності в'язнів та адміністративного свавілля, яке панувало в таборах, жінки були особливо уразливими з огляду саме на свою стать, однак лише одиниці готові відкрито говорити про це. У своєму знаковому дослідженні про повсякдення ГУЛАГу Е.Ешплбом цитує спогади кількох чоловіків-політ'язнів (О.Солженіцина, Е.Буки, Л.Разгона), які описували узвичаєні практики групового згвалтування жінок в'язнями-кримінальниками і під час етапування, і в таборових бараках, і на місці праці, за мовчазного потурання охорони та адміністрації таборів⁵⁰. Так само й В.Кузін цитує спогади двох інших чоловіків по ГУЛАГу (С.Мальсагова⁵¹ та Б.Ширяєва⁵²), де описано конкретні практики повсякчасного сексуального насильства охоронців таборів над беззахисними жінками⁵³. До того ж, як пишуть ці та інші автори, самі вільнонаймані працівники зон і таборів масово зловживали своїм становищем і владою, у різний спосіб примушуючи

⁴⁹ Окрім уже згаданих праць, див. також: *Максимова Л.А.* Материнство в лагерьх ГУЛАГа // Гендерная теория и историческое знание: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. / Отв. ред. А.А.Павлов. – Сыктывкар, 2003. – С.80–83; *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жёны...» // Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага. – Москва, 2003. – С.6–30.

⁵⁰ *Эшплбаум Э.* ГУЛАГ: Паутина большого террора. – С.300.

⁵¹ *Мальсагов С.А.* Адские острова: Советская тюрьма на Дальнем Севере / Пер. с англ. Ш.Яндиева; предисл. В.Г.Танкиева; вступ. ст. М.Абсаметова. – Нальчик, 1995. – 125 с.

⁵² *Ширяев Б.Н.* Неугасимая лампада. – Москва, 1991. – 411 с.

⁵³ *Кузін В.* Женщины ГУЛАГа...

ув'язнених жінок до проституції (яка для деякої стала стратегією виживання). Однак у спогадах українських невільниць ми заледве знаходимо лише окремі коротенькі згадки чи натяки про цей аспект таборового життя. В.Шаповалова, американська дослідниця російського походження, котра вивчає жіночий досвід ГУЛАГу на основі значного масиву жіночих спогадів, стверджує, що в таборах «загроза зівалтування була невід'ємною частиною життя ув'язнених жінок»⁵⁴. Тому відсутність свідчень, уникання чи замовчування цієї теми (що може бути як свідомим рішенням через почуття сорому чи провини, так і наслідком дії захисних механізмів пам'яті, яка витісняє травматичний досвід) не можна вважати доказом того, що українські жінки не зазнали сексуальної наруги. Ця сторона системного гендерно забарвленого насильства щодо українок у неволі потребує окремого вивчення. Натомість в інших національних контекстах такі студії вже розвиваються. Зокрема румунський історик Г.Кормос у своїх розвідках зосереджує особливу увагу на гендерно-специфічному (насамперед сексуальному) насильстві щодо політичних невільниць та злочинному порушенні їхніх репродуктивних прав⁵⁵.

Висновки: потреба й перспективи гендерних досліджень досвіду політичних ув'язнень

Українські дослідники історії ГУЛАГу поки що мало уваги приділяли гендерним аспектам таборного життя. Чи не єдиний виняток – доробок Т.Вронської, котра розглядає гендерні аспекти репресивної політики періоду Великого терору, з'ясовує кількість і розкриває долю жінок, котрі були засудженими як дружини та члени родин «зрадників Батьківщини», висвітлює умови утримання жінок і дітей у таборах⁵⁶. Авторка аналізує величезний масив архівних матеріалів (насамперед офіційні документи репресивних органів), що дозволяє доволі точно встановити масштаби репресій проти жінок і відновити хронологію перебігу відповідних подій. Однак без залучення спогадів колишніх жінок-політв'язнів (зокрема українок) цілісна реконструкція особливостей жіночого повсякдення в таборах виявилася проблематичною; та й брак доступу до іноземних публікацій і цієї тематики дещо обмежили погляд авторки на проблему жіночого досвіду ГУЛАГу. Крім того, специфічна група жінок-політв'язнів та обмежений період, на якому сфокусоване це дослідження, не дозволяє робити ширші узагальнення й висновки про гендерні досвіди репресій. Інші українські дослідники, котрі поглиблено займалися певними сторонами життя політв'язнів, також не приділяли окремої уваги саме гендерним аспектам. Зокрема Л.Бондарук, яка вивчала український рух опору та

⁵⁴ Шаповалова В. Сестрѐнки, мамки, дамки... – С.149.

⁵⁵ Cormos G. Gender Policies in the Romanian Gulag // The Scientific Journal of Humanistic Studies. – 2011. – Vol.3 (5). – P.72–75; *Idem*. Women Humiliated in the Romanian Communist Prison // *Ibid.* – 2009. – Vol.1 (1). – P.72–75; *Idem*. Femei in infernal concentrational din Romania (1945–1989). – Cluj-Napoca, 2009. – 153 p.

⁵⁶ Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «великого терору» (1937–1938 pp.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1 (32). – С.137–175; *Її жс.* Каральна політика стосовно жінок та дітей у добу «Великого Терору» // *Її жс.* Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917–1953 pp.). – К., 2013. – С.142–192.

повстання в'язнів у таборах, у своїх публікаціях не виокремлює жіночу участь у цих процесах і не аналізує їх із гендерної перспективи, хоча й усвідомлює особливості становища жінок⁵⁷. Подібно й інші дослідники, котрі вивчають повсякдення таборів, умови утримання та праці політв'язнів, не фокусуються спеціально на гендерних відмінностях досвіду саме жінок⁵⁸.

Нинішнє удоступнення закритих раніше для дослідників архівних ресурсів у поєднанні з особистими спогадами колишніх невільників ГУЛАГу відкривають нові перспективи для вивчення й аналізу табірної повсякдення крізь призму категорії гендеру. Попри значний суспільний резонанс навколо радянських політичних репресій як частини політики етноциду, українцям – науковцям, активістам-правозахисникам та простим громадянам – насправді практично нічого невідомо про повсякденне життя українок у сталінських таборах. Як удавалося їм не лише вижити, але й зберегти свою гендерну й національну ідентичності, віру, людяність? Що означало бути українською жінкою в ГУЛАГу? Як пережите позначилося на майбутніх життєвих траєкторіях тих жінок? Вивчення й осмислення цього досвіду є невід'ємною передумовою успішного подолання тоталітарної спадщини та розбудови справді демократичного суспільства в Україні.

⁵⁷ Перелік публікацій Л.Бондарук див.: Бондарук Л.В. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2011. – 20 с.

⁵⁸ Пилявець Ю.Г., Пилявець Р.І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці в'язнів // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.91–105; Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР: 1930-ті // Історія України. – 2002. – №37. – С.11–12.

This article raises the issue of studying gender aspects of everyday life of the Gulag prisoners, particularly – specific experiences of thousands of Ukrainian women convicted to confinement in the soviet concentration camps and prisons for political accusations. The author offer an overview of early publications on the Gulag outside the USSR in the 1930–1970s; she also explores recularities of research in Gulag history in late-Soviet period and years following the collapse of the Soviet Union. She evaluates informative potential of the Ukrainian women's personal testimonies for more adequate understanding of the soviet totalitarian regime. This article highlights major thematic focuses of contemporary research in women's experiences of the Gulag in the USA, in former socialist countries and in Russia; the problems and prospects of developing this research area in Ukraine are discussed as well.

Keywords: GULAG, Ukrainian women, gender studies, history of everyday life, women's experiences of repressions.

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 94 (477)

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТА І ГІРЕЯ ДО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА ІІ АВГУСТА

У публікації представлено невідомий лист кримського хана Девлета І Гірея, адресований польському королеві Сигізмундові ІІ Августу та присвячений військовому союзу проти Московії. Документ стане складовою частиною кримського дипломатарія, робота над яким розпочалася в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.

Ключові слова: *Кримське ханство, Річ Посполита, Девлет І Гірей, Сигізмунд ІІ Август, військовий союз, листування.*

Історія Кримського ханства практично не досліджувалася в радянській історіографії, тим більше в повоєнний час, адже у травні 1944 р. кримських татар було депортовано під брехливими звинуваченнями у «зраді Батьківщини». Орієнталістика вимагає знання східних мов, а спеціалістів у цій галузі завжди бракувало. До того ж ханський архів знищили російські війська фельдмаршала Б.К.Мініха під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Нині, після окупації півострова Росією, кримське питання набуває особливої гостроти, і перед українськими істориками стоїть нелегке завдання висвітлити на належному рівні історію Кримського ханства та кримських татар. Його треба вирішувати, уводячи до наукового обігу відповідні джерела, створюючи необхідну базу досліджень. Зокрема постала проблема дипломатарія Криму, тобто зібрання документів ханів та інших представників урядових кіл (калга-солтан, нуреддин-солтан, мурзи). Підготовчі роботи вже розпочалися в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України, і лист Девлета І Гірея до короля Сигізмунда ІІ Августа, повний текст якого наводиться нижче, стане важливим елементом майбутнього дипломатарія Кримського ханства

Важлива частина цієї документації зберігається в польських архівосховищах, у тому числі в Головному архіві давніх актів («Татарський відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві»). Це, безумовно, менше, аніж кількість джерел, сконцентрованих у Російському державному архіві давніх актів (насамперед ф.123 «Сношения России с Крымским ханством»), однак матеріали з Варшави висвітлюють дуже важливий аспект історії Кримського ханства – його дипломатичні зносини з європейським країнами, у першу чергу з Річчю Посполитою, під владою якої перебувала тоді більшість українських земель. «Татарський відділ» містить понад 730 справ, причому кількість документів у кожній із них становить від 1 до 7. За часом вони поділяються так:

XVI ст. – 172, XVII ст. – 495, XVIII ст. – 66 одиниць. Переважна більшість джерел мають кримськотатарське походження, написані вони так званою османською мовою, що була діловою в Турецькій імперії¹. Водночас широко використовувалася польська, особливо в кореспонденції ханів із варшавським двором. Зустрічаються листи, писані латинською, французькою, а також українською мовами. У першу чергу йдеться про послання хана Девлета (Даулата) I Гірея до польського короля Сигізмунда II Августа (оригінал, скріплений ханською печаткою). Лист недатований, однак можна доволі точно визначити час його написання. Девлет Гірей правив у 1551–1577 рр., Сигізмунд Август – у 1520–1572 рр. Польське посольство до Криму на чолі зі Скуміном Львовичем Тишкевичем, що його хан згадує в листі як завершене, відбулося 1560 р. Отже можна сказати, що лист написано невдовзі після відбуття посольства до Кракова, тобто в 1560–1562 рр. Слід зауважити, що документ створено у Самарі (Самарь). Це козацьке поселення, центр Самарської паланки, знаходилося біля гирла р. Самари при впадінні її у Дніпро. Нині воно має назву Новомосковськ (перейменування відбулося після ліквідації Запорозької Січі Катериною II). Свого часу компартійні можновладці твердили, що початки міста треба пов'язувати з московськими стрільцями, які після Першого Кримського походу 1687 р. брали участь у будівництві Новобогородицької фортеці. На їх честь навіть звели стелу-пам'ятник. Те, що активну роль у зведенні цього укріплення відіграло українське козацтво на чолі з гетьманом Іваном Мазепою, замовчувалося. Однак джерела, у тому числі лист Девлета Гірея, переконливо свідчать, що місто Самара існувало ще у XVI ст.

Зміст листа свідчить, що хан і король прагнули посилити військовий союз проти Московії, яка внаслідок агресивної Лівонської війни 1558–1583 рр. загарбала Лівонію, половину Білорусії та не збиралася припиняти наступ проти польсько-литовської держави. Зміцнення альянсу вдалося досягти, незважаючи на деякі розходження між союзниками. Відзначимо, що в 1572 р. кримське військо захопило та спалило Москву, а Іван IV, рятуючись, утік на північ своєї країни нібито для перевірки тамтешніх фортець. У 1569 р. було створено Річ Посполиту, що, незважаючи на негативні оцінки цього факту більшістю українських і білоруських істориків, сприяло підвищенню обороноздатності держави. Коли ж королем став вправний полководець Стефан Баторій, Річ Посполита перейшла в контрнаступ, очистила свою територію від загарбників і навіть узяла в облогу Псков. У результаті Московія програла Лівонську війну та невдовзі вступила в епоху «Смути»...

Доктор історичних наук, професор Ю.А.Мицик (Київ)

Між 1560 і 1562 рр., Самара. Лист кримського хана Девлета I Гірея до польського короля Сигізмунда II Августа

Великия орды волного цра Давлет-Гирея слово то ест:

Жикгимонту Ав[гу]сту, брату ншему, королю полскому, поклон и братская приязнь при том. Яко есмо с тобою, братом ншим, братскую приязнь твердо держати, присягу есмо вчинили на неприятеля вшого и нашего

¹ *Мицик Ю.* Огляд документації «татарського відділу» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Наш Крим. – Вип.1. – К., 2015. – С.84–91.

того московского, сам головою и з сыном своим Магмет-Кгерея калкгою и з ыншими сынми своими и з карачи, и з улани, и з мурзы, и со всим войском своим великим того неприятеля вшого и ншого землю его воевати поехал есми. И ты, брат наш, вземши Бога на помоч, по тому ж на того неприятеля з войском своим ехал, а из намовы лихих людей ажбы хоте (?) миру и з ним не приймавал. А естли приймете, тогды присяга на вас, брате моем, маем. Любо (?) тот неприятель, будучи просты, колки сел твоих забрал, як тебе, брату моему, так теж и мне таковые его злости и мстити надобе нам; якож тот неприятель наш московский прислал до мене гонца своего, обещуючи мне за чотыри и за петь годов упоминки во двоя, што ты, брат наш, ку нам посылаеш, ижебы з вами, братом моим, миру не приймавал. И я, будучи водле докончанья и присяги з вами, братом моим, кребко держу и того гонца московского задержати казал, якож и послу вашому есть явно, якож великого посла вшого, пана Скумина, ничего не мешкая, со всим добрим до вас отправил. И ты, брат наш, посла ншого ничего не задерживаючи и с скарбом и поминком пришлюю осень до нас отправил. Дасть ли Бог за тьи упомин иншие кони покупивши, противку зими того неприятеля землю воевати сам, або сына своего Магмет-Кгерея калкгу з великим войском, Бога на помоч вземши, пошлю. А так я, брат ваш, здоровья вшого навежаючи и свое теж поведаючи, доброго слугу своего послом учинивши, Кошайбия, послал, а великого посла ншого ис скарбом, ничего не мешкая, до нас отправил. А теперь которые сукна до нас прислал, велми лихие и гнилые прислали; шест тысяч золотых своих князем и мурзом роздал. А естли еще таковые лихие сукна пришлете, лепей их нам не присылайте, бо ми ся видит, иж ты, брат наш, о том не ведаеш.

Писан из Самари

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwun Koronne Warszawskie. – Dział tatarski. – №562. Завірений печаткою оригінал

In this article covers the unknown letter of Crimean Khan Devlet I Giray, addressed to the Polish king Sigismund II Augustus and devoted to the military alliance against Moscovia. This document will be the part of Crimean diplomatar. Scientists became to work on it at the M.S.Hrushevs'kyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of National Academy of Science of Ukraine.

Keywords: *Crimean Khanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Devlet I Giray, Sigismund II Augustus, military alliance, correspondence.*

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ (до 30-річчя катастрофи)

У присвяченій 30-річчю аварії на ЧАЕС публікації представлено матеріали ЦДАВО, ЦДАГО, ДАКО й Архіву Верховної Ради України. Усі вони публікуються вперше. Це – листи громадян у партійні інстанції, доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення, постанови Верховної Ради України тощо. Документи, що відносяться до трьох часових відрізків (1986–1987, 1991, 2006–2007 рр.), концептуально розкривають різні аспекти соціальної історії, пов'язані з чорнобильськими питаннями.

Ключові слова: Чорнобильська атомна електростанція, техногенна катастрофа, дозиметричний контроль, переселенці, радіоактивне забруднення, соціальний захист, Горбачов, Щербицький, Брюханов.

Аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС мала масштабні соціальні та гуманітарні наслідки, котрі впливають на різноманітні аспекти суспільного життя в Україні. Утім ця катастрофа вже не є унікальною, адже схожа подія сталася декілька років тому в Японії. 9 березня 2016 р. міжнародна екологічна організація «Грінпіс» опублікувала велику доповідь під назвою «Атомні шрами: багаторічна спадщина Чорнобиля й Фукусими»¹, в якій, зокрема, йшлося про те, як аварії тридцяти- та п'ятирічної давності продовжують впливати на життя мільйонів людей. Цю порівняльну проблематику вивчають також і українські автори². Як констатує Н.П.Барановська, Чорнобиль дійсно мав величезні соціальні наслідки, які «охопили значну кількість населення та виявилися пролонгованими у часі»³. Про ці наслідки існує значна кількість наукових досліджень і праць публіцистичного характеру, книжок, збірників, які містять різного роду джерела, зокрема архівні.

На сьогодні вже вийшло декілька збірників документів державних, господарських, наукових, громадських установ та організацій, в яких розкривається широке коло чорнобильських питань⁴. Найбільш значний і багатоаспектний масив матеріалів опубліковано 1996 р. (до 10-річчя аварії) спільними зусиллями співробітників Інституту історії України НАНУ та Центрального державного архіву громадських об'єднань

¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.greenpeace.org/international/Global/international/publications/nuclear/2016/Nuclear_Scars.pdf

² Див., напр.: Карпан Н.В. От Чернобыля до Фукусимы: Док. повесть. – К., 2011. – 260 с.

³ Барановська Н. Чорнобильська трагедія: Нариси з історії. – К., 2011. – С.4–5.

⁴ Ярошинская А. Чернобыль: Совершенно секретно. – Москва, 1992. – 575 с.; Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Зб. док. і мат. у 2 ч. / Упор. Н.П.Барановська [та ін.]. – К., 1995. – Ч.1. – 260 с.; Ч.2. – 240 с.; З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Спецвипуск: «Чорнобильська трагедія в документах та матеріалах». – 2001. – №1 (16). – 526 с.; Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС: Зб. законод. та нормат. док. – Х., 2001. – 200 с.; Чорнобиль: 1986–1987 рр.: Документи і спогади: Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К., 2004. – 564 с.; Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей: 1986–2006. – К., 2006. – 624 с.; Чорнобильський лабіринт: сценарій катастрофи, факти, документи. – К., 2006. – 339 с. та ін.

України (ЦДАГО України)⁵. Видання має не вузькоспеціалізований, а комплексний характер. Вихід його у світ надав значні можливості для дослідників, які розробляють ту чи іншу проблематику аварії на ЧАЕС. Однак, по-перше, опубліковані в ньому документи (зокрема й ті, що відбивають соціальні наслідки), обмежено 1996 р. По-друге, хоча збірник доволі репрезентативний, він, звісно, не охоплює всю величезну кількість архівних джерел. Наприклад узагалі не представлено матеріали з Державного архіву Київської області (ДАКО).

Тридцятиріччя трагедії на ЧАЕС актуалізує і спонукає дослідників до продовження виявлення закритої (до 1991 р.) архівної інформації, її осмислення з позицій сьогодення, а також до виявлення й публікації документів і матеріалів, які стосуються соціальних наслідків Чорнобиля в поточний період історії України.

Нижче представлено документи з фондів чотирьох архівосховищ: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ЦДАГО України, ДАКО й Архіву Верховної Ради України (АВР України). Усі матеріали публікуються вперше. Укладачі намагалися відібрати різноаспектні та інформативно насичені документи. Тематично вони охоплюють широке коло проблем. Перший часовий відрізок (1986–1987 рр.) – це становище з поінформованістю суспільства (відображають листи громадян); інформація щодо організації та проведення дозиметричного контролю харчових продуктів; проблематика, пов'язана з використанням товарів, які знаходилися у зоні ЧАЕС; ситуація зі вживанням рослинних продуктів, зокрема ягід, населенням; питання, що надійшли до партійних органів від тимчасово евакуйованих людей; надання матеріальної допомоги (по лінії Червоного Хреста); будівництво житла, благоустрій переселенців у перші місяці після аварії тощо. Другий часовий відрізок (1991 рр.) – стан із житлом для переселенців та соціально-побутової інфраструктури; категорювання населених пунктів, які зазнали радіоактивного забруднення; перспективи будівництва нових атомних енергоблоків; ситуація із забрудненістю лісових масивів. Третій часовий відрізок (2006–2007 рр.) – заходи й перспективи щодо подолання наслідків катастрофи на момент двадцятиріччя аварії, зокрема визначення територій, які постраждали найбільше; становище з соціальним захистом населення тощо.

Першим у нашій добірці вміщено лист-повідомлення директора ЧАЕС В.П.Брюханова, який ми виділяємо окремо. Його виявила начальник відділу використання документів та інформаційних технологій ДАКО, кандидат історичних наук О.М.Белая. Уперше лист було представлено громадськості на документальній виставці «Чорнобиль – біль наш довічний», яка відбулася 21 квітня 2016 р. в названому архівосховищі. О.М.Белая погодилася надати його для публікації в «Українському історичному журналі», за що укладачі їй щиро вдячні. Зазначимо, що лист-повідомлення В.П.Брюханова архівісти ДАКО подали до секретаріату Міжнародного реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу» з метою включення його до об'єктів усесвітньої документальної спадщини. У повідомленні директора станції йдеться про деталі аварії та обстановку відразу після неї. Воно відклалось у справах фонду №5 («Київський обласний комітет Комуністичної партії України»). На ньому стоїть гриф «Таємно», є напис «Прим. №1». Документ без номера та дати, проте з його змісту зрозуміло, що вийняли його з друкарської машинки в перші години після вибуху енергоблоку – тобто вранці 26 квітня 1986 р. Лист завірено особистим підписом В.П.Брюханова. Слід зауважити,

⁵ Чорнобильська трагедія: документи і матеріали. – К., 1996. – 784 с.

що фотокопія документа (а саме примірника №3) вже відтворювалася, але без зазначення архівосховища, фонду, справи та аркушу (вірогідно оригінал саме цього примірника зберігається у ЦДАГО України)⁶.

Решту поданих документів за хронологією, тематикою та місцем зберігання можна поділити на п'ять груп. Перша з них – це листи від населення (зокрема киян) до вищих партійних органів. Загалом у фонді №1 ДАКО («Київський міський комітет Комуністичної партії України») вдалося виявити низку цікавих листів, утім для публікації в «Українському історичному журналі» відібрано лише деякі з них, що пов'язано з вимогами щодо обсягу (власне це обмеження стосується й усіх інших документів). Зазначимо, що епістолярній формі реакції населення на катастрофу та подолання її наслідків властива найбільша відвертість, а відтак і гострота питань, оціночних суджень або звинувачень. Особливо це стосується анонімних листів. За зовнішніми ознаками листи та звернення громадян можна поділити на колективні та індивідуальні, з підписами або без них. Зі зрозумілих причин передусім саме не підписані листи, або ж такі, де підпис не давав можливості встановити особу/осіб, яка/які його відправили, дозволяли адресантам висловлюватися більш відверто та гостро. Для публікації обрано чотири найбільш показових листи (див. док. №2–5). Два з них адресовано М.С.Горбачову, один – В.В.Щербицькому, ще один – у ЦК КПРС (тут укладачі зняли одне речення відповідно до вимог чинного законодавства). Усі вони врешті опинилися в Київському міському КПУ. Листи, зокрема, свідчать про низьку поінформованість суспільства щодо причин аварії, її можливі наслідки, про недовіру до дій влади, більшість представників якої заувальювали правду. Звичайно, усе це породжувало серед пересічних громадян різні чутки та домисли, панічні настрої.

Наступна група (див. док. №6–9) – матеріали з фонду №342 ЦДАВО України («Міністерство охорони здоров'я УРСР»), що відносяться до червня 1986 р. Вони містять інформацію про радіометричний контроль харчових продуктів і можливість їх уживання, зокрема ягід; дозвіл на вилов риби рибалкам-любителям на водосховищах Дніпровського каскаду; про використання товарів, що знаходяться у зоні Чорнобильської АЕС. Так, результати перевірки, проведеної у червні 1986 р. фахівцями санепідемслужби, свідчили про значні прорахунки в організації та проведенні дозиметричного контролю харчових продуктів у Києві та області. Медичні чиновники наголошували на необхідності вжиття термінових заходів до припинення реалізації товарів із Чорнобильської зони без належного дозиметричного контролю.

Три документи (див. док. №10–12) третьої групи знову, за місцем зберігання, належать партійному фонду №5 ДАКО. Вони датуються серпнем 1986 – січнем 1987 рр., і загалом відображають різні аспекти соціальної проблематики, що була тоді пов'язана з евакуйованим населенням. Цікавий і доволі інформативний документ №10 містить перелік (станом на серпень 1986 р.) типових запитань (утім поміж ними є й індивідуально-конкретні), котрі задавали партійним функціонерам евакуйовані громадяни. Перелік репрезентує передусім соціальні настрої, сподівання, бажання населення. Також він свідчить про циркуляцію серед тих, хто був змушений покинути попередні місця проживання, певних домислів і чуток. Переважна більшість запитань стосувалася працевлаштування, житла, матеріальних компенсацій.

⁶ Чорнобильський лабіринт: сценарій катастрофи, факти, документи. – С.50, 121, 248.

Четверту групу представлено шістьма документами з фонду №1 ЦДАГО України («Центральний комітет Компартії України»), які відносяться до 1991 р. Це – довідки, записки, листи, телеграми до найвищого партійно-державного органу республіки з питань ліквідації наслідків Чорнобильської аварії, котрі датуються 11 березня – 22 серпня 1991 р. Тексти документів цієї групи доволі великі (охоплюють 153 аркуші), тож публікуються у скороченому вигляді. У довідці ЦК КПУ від 11 березня 1991 (див. док. №13) наголошується, що у зв'язку з мораторієм на будівництво АЕС усі роботи зі спорудження атомних енергоблоків на Запорізькій, Рівненській та Хмельницькій станціях було припинено. Інформативністю відзначається довідка Київського обкому Компартії України від 27 березня 1991 р. (див. док. №14), де зачіпається чимало соціальних проблем, що виникли в республіці внаслідок аварії. Поряд із позитивною статистикою наводяться факти різноманітних прорахунків, пов'язаних із ліквідацією наслідків катастрофи. Головний висновок, які роблять автори довідки, зводиться до того, що дедалі нові прояви небезпечних наслідків Чорнобильської катастрофи дають достатні підстави порушити перед Верховною Радою УРСР питання щодо визнання Київської області зоною екологічного лиха з відповідним статусом. Інтерес становить док. №17, в якому висвітлюється робота оргкомітету з підготовки та проведення офіційних заходів, пов'язаних із 5-річчям аварії на ЧАЕС. Тут ідеться про кошторис витрат, кількість запрошених учасників, число офіційних делегацій тощо. Зазначається, що участь у заходах «активу» Народного руху та асоціації «Зелений світ» викликає деяку настороженість, в організаційному плані має стихійний характер «із політичним забарвленням». У доповідній одного з відділів ЦК КПУ про категорювання населених пунктів, що постраждали внаслідок катастрофи (див. док. №18), на підставі наявних відомостей про обстеження було визначено зони радіоактивного забруднення, до котрих віднесли 2104 населених пункти в 11 областях республіки, де проживали 2,4 млн. мешканців.

І, нарешті, п'яту групу представлено двома офіційними документами з фонду №1 АBR України, які відносяться до 2006–2007 рр. та були підготовлені депутатами-членами комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. У матеріалах парламенту визначено території, які найбільше постраждали від аварії на ЧАЕС, наголошено на недостатності соціального захисту населення. Зазначалося, поміж іншого, що державні видатки на ліквідацію наслідків Чорнобиля у загальному обсязі бюджетних коштів з 1998 по 2006 рр. зменшились у 3,8 раза.

Усі матеріали друкуються мовою оригіналу зі збереженням стилістичних особливостей. Переважну більшість документів подано повністю (окрім зазначених вище випадків). Орфографічні помилки, друкарські огріхи виправлено без застережень.

**Кандидат історичних наук Л.В.Ковпак, кандидат історичних наук
С.Л.Юсов (Київ)**

Документи*

№1

**Повідомлення директора ЧАЭС В.П.Брюханова
про аварію на Чорнобильській АЕС імені В.І.Леніна**

Министерство энергетики
и электрификации СССР
ВПО Союзатомэнерго
**ЧЕРНОБЫЛЬСКАЯ АТОМНАЯ
ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯ
имени В. И. ЛЕНИНА**

255614, гор. Припять, Киевской обл.
Телсграф: Припять, Киевской, Чернобыльская
АЭС, Т. 132209 «Неон», Т. 132906 «Атом».
Телефон: коммутатор Киев 36-55-71, 36-55-71
Р/счет. 00220013 в Чернобыльском отд.
Госбанка, г. Чернобыль. Инд. 255620. Код 321444
К/к счет 060054 в Чернобыльском отд.
Стройбанка г. Припять. Инд. 255614. Код 541434

СЕКРЕТНО

Экз. № 1

Киевский обком Компартии Украины	
Вх. № 365/80	на 1 лист.
1986 г.	
ПОДЛЕЖИТ ВОЗВРАТУ В ОБЩИЙ ОТДЕЛ	

№ _____
На № _____ от _____

**Об аварии на Чернобыльской
АЭС им. В.И.Ленина.**

26 апреля 1986 года в 1 час 25 минут произошел взрыв на энерго-блоке № 4 Чернобыльской АЭС им. В.И.Ленина в Киевской области в период подготовки блока к плановым ремонтным работам.

В результате взрыва произошло обрушение крыши и стен верхней части реакторного отделения, а также частично покрытия машзала. В районе взрыва возник пожар, который в 4 часа 50 мин. локализован, а в 6 часов ликвидирован подразделениями пожарной охраны.

В период аварии на станции находилось около 200 человек обслуживающего персонала. 9 человек из них получили ожоги различной степени. Один человек /фамилия не установлена/ в 6⁰⁰ скончался в медсанчасти, 3 человека находятся в тяжелом состоянии. Кроме того в медсанчасть доставлены на обследование 34 человека, принимавших участие в ликвидации пожара /из них 9 человек – работники пожарной охраны/. На 8⁰⁰ не установлено местонахождение старшего оператора реакторного цеха Ходемчука В.И.

В 3 часа уровень радиации в городе составлял 4–14 микрорентген в сек, к 7⁰⁰ он снизился до 2–4 мкр/сек.

В непосредственной близости от места аварии – до 1000 мкр/сек. В связи с аварийной обстановкой на 4 энергоблоке остановлен энергоблок № 3. Энергоблоки № 1 и № 2 работают в нормальном режиме.

Причина аварии и материальный ущерб устанавливаются правительственной комиссией.

Обстановка в г. Припять и прилегающих населенных пунктах нормальная. Уровень радиации контролируется.

ДИРЕКТОР ЧАЭС

В.П.БРЮХАНОВ.

г. Наровля, тшп., зак. 011–5000 экз. 1986 г.

ДАКО. – Ф.П-5. – Оп.113. – Спр.293. – Арк.48. Машинопис, оригінал

* Матеріали для публікації підготували: №2–5 – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ *О.В.Булгакова*, №6–12 – старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ *С.Л.Люсов*, №13–20 – старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ *Л.В.Ковпак*

№2

Лист киянина А.В.Кузнецова до М.С.Горбачова⁷

Общий отдел
ЦК КПСС
15 мая 1986
Подотдел писем

Уважаемый Михаил Сергеевич!

Надеюсь, что Вам известно о создавшемся положении в г. Киеве. По состоянию на 7 мая – паника. Вокзалы, аэропорты, автостанции забиты людьми, в основном с детьми.

Пытаются вывезти, в основном, детей. Почему сложилась такая обстановка?

Потому, что пример в этом показали руководители всех степеней, в т.ч. самые высокие должности, занимающие в ЦК КПУ, в Совете Министров, в горкоме и горисполкоме, руководители предприятий и учреждений.

В первые же дни аварии на Чернобыльской АЭС они отправили своих детей в другие районы страны, даже оторвав их от занятий в школах. Народ всё это видел, узнал и последовал их примеру. И возникла паника. Люди бросают работу, на вокзале билетов нет. Никто ничего не объясняет, никто мер не принимает. Своих детей спасли, а наших бросили на произвол судьбы.

Возникает вопрос: разве такой пример должны показывать коммунисты-руководители? Разве можем теперь мы, простые люди, рядовые коммунисты, доверять своим руководителям? Я лично перестал доверять. Так говорят и другие. В разведку с такими руководителями мы не пойдём.

Авария на АЭС вскрыла главную язву нынешней действительности: оторванность руководителей от народа, забота только о личном.

Мы считаем, что необходимо силами ЦК КПСС провести тщательное расследование данных фактов, и всех руководителей, которые отправили своих детей без официальных указаний, исключить из партии и снять с работы. Наше общество понесло огромный моральный урон. Всё это может привести к окончательному развалу нашей страны. Мы постепенно идеологически разоружаемся перед нашим противником. Жаль, конечно.

С уважением!

Киевский горком
Компартии Украины
Вх. №К-5856
27.05.1986

Кузнецов А.В.
Чл. КПСС с 1950 г.

ЦК Компартії України
Загальний відділ, VI сектор
Вх. №К-26057
23.05.1986 р.

Там само. – Ф.П-1. – Оп.78. – Спр.316. – Арк.35–35 зв.

⁷ Лист без дати й адреси, написаний від руки кульковою ручкою. Автора намагалися знайти за прізвищем та ініціалами, але безрезультатно.

№3

Лист киянки Л.В.Кузьміної до М.С.Горбачова⁸

Общий отдел
ЦК КПСС
28 мая 1986 г.
Подотдел писем

Уважаемый Михаил Сергеевич!

Боль и отчаяние вынудило нас, киевских женщин, написать это письмо. Впервые Украина, которая много давала стране, попала в затруднительное положение. Мы все готовы помочь и много работать, чтобы хоть чуть-чуть исправить положение. Но спасите наших детей, умоляем! Почему дети дошкольного возраста не вывезены из Киева и Киевской области? Не много вывезено и школьников. Почему не решён вопрос со студентами? Нужно сберечь растущее поколение. Не видим заботы министерства здравоохранения СССР. Возмущены равнодушием. Вашим московским детям это всё не угрожает. Нам известно, как в Москве шарахаются от киевлян, как от чумных заразных больных. Почему органы просвещения до сих пор не вывезли детей? Ведь прошёл месяц. Мы все не можем спокойно работать. Снабдите нас всех дозиметрами, мы должны знать, что мы даём детям кушать. Радиационная обстановка нам известна. Просим, дайте возможность спасти наших детей.

Почему старшие классы до сих пор занимаются? Почему не отменены экзамены в школах и вузах?

Просим Вас дать указание решить в ближайшее время эти вопросы, иначе мы обратимся за помощью во Всемирную организацию здравоохранения.

Спасите, растущее поколение!

Кузьмина Л.В.

от группы киевских женщин-матерей.

Там само. – Спр.312. – Арк.58

№4

Лист ветерана до В.В.Щербицького⁹

ЦК Компартії України
Загальний відділ, VI сектор
Вх. №АН-26480
28.05.1986 р.

⁸ Лист без дати, написаний від руки кульковою ручкою. Особу адресанта встановити не вдалося.

⁹ Лист без дати, написаний від руки кульковою ручкою. Підпис адресанта відсутній.

Уважаемый Владимир Васильевич!

Решили написать Вам, так как вопрос, который будет затронут, в настоящее время чрезвычайно важный. Он касается положения в г. Киеве, в связи с аварией на Чернобыльской АЭС.

Всё население Украины, и в частности г. Киева, ждут каждый день, а, пожалуй, каждый час информации. И верят им. А если эти информации противоречивые, то, безусловно, они у населения вызывают сомнения.

23 мая в газете «Вечерний Киев» была напечатана статья «Главное – забота про здоровье людей» – рассказывает министр здравоохранения УССР тов. А.Ю.Романенко. В частности, он сказал: «...все продукты, которые реализуются через государственную и кооперативную торговлю, проходят строгий систематический контроль и безопасны для употребления».

Мы все придерживаемся этого. В государственных овощных магазинах всё это время продаётся зелёный лук, и все его покупают. А вот в газете «Вечерний Киев» за 24 мая в статье «Советуют специалисты» на вопросы отвечает учёный секретарь Киевского научно-исследовательского института гигиены и питания, кандидат медицинских наук А.К.Руденко.

Тов. Руденко А.К. рекомендует: «временно надо отказаться от употребления зелёного лука».

Кому же надо верить?

Такие противоречивые рекомендации просто будоражат население г. Киева.

И дальше, ведь информация напечатана в газете «Вечерний Киев», которую читают киевляне. Зачем же в рекомендациях писать «в прилегающих к опасной зоне, или непосредственно прилегающих к опасной зоне»? Относится к этим зонам г. Киев, или нет? Ответ обтекаемый.

Просим Вас дать указание соответствующим организациям в дальнейшем таких противоречивых информации населению г. Киева не давать, а постараться каждый день информировать о положении в г. Киеве, а также ответ на затронутый вопрос сообщить через газету «Вечерний Киев»¹⁰.

Ветерана войны и труда
Ветерана партии

*Киевский горком
Компартии Украины
Вх. №Ан-6005
4.06.1986 р.*

Там само. – Спр.313. – Арк.66–66 зв.

¹⁰ Зацим листом далі йдуть ще декілька документів. Водному з них перший секретар Київського міського комітету КПУ Ю.Н.Сльченко дає секретареві цього органу В.І.Михайловському доручення такого змісту (арк.68): «1) Треба суворо стежити за публікаціями цього характеру в міських газетах. 2) Мабуть, пора порадитися з т. Івашком В.А. про чергову офіційну інформацію для киян. Час йде, ситуація змінюється (пляжі, полуниця і т.д.). Більше стало звернень (письмових і усних)». У наступному документі В.І.Михайловський відзвітував про виконання доручення.

№5

Лист від жінок Києва у ЦК КПРС¹¹

Общий отдел
ЦК КПСС
24 июня 1986 г.
Подотдел писем

Пишут Вам женщины столицы Украины – Киева!

Как Вы можете смотреть на то, что происходит сейчас у нас в Киеве?! Нас травят, морят, сыновей наших облучают, дети наши приедут и будут глотать радиоактивную пыль, кушать радиоактивную еду и пить такую же воду, и дышать таким же воздухом. Мы понимаем, что случилась большая непоправимая беда, но разве можно так безразлично относиться к нам, почему нам не завозят хотя бы другое питание, почему разрешили продавать клубнику, ведь в ней столько вредных веществ, почему завозят и укроп, и капусту нашу киевскую, почему нам завозят масло, и молоко, и яйца из-под Чернобыля, неужели ж нет для нас хотя бы продуктов хороших, если другого ничего нельзя сделать?! Почему в мирное время, когда все смеются, встречают лето, мы сидим с закрытыми окнами, и будем потихоньку умирать, почему нас все бросили?

В прошлом году в это время все магазины были забиты лимонами, а сейчас кроме нашей клубники, огурцов и других наших овощей нет ничего. Мы, украинцы, всю жизнь кормили всех, а сейчас, когда такое горе, мы должны вариться в своём собственном радиоактивном соке. Почему нас все бросили? Да, нужно восстание, а наш украинский дурной народ молчит, верят в то, что всё в допустимых нормах. А какие это нормы, Вы же не хотите нам сказать даже о тех нормах, которые никому не рассказывают. И все верят в то, что всё у нас хорошо. Но это же ненадолго.

Мы будем умирать потихоньку, и никто не скажет, что от радиации, а от болезни скажут. Неужели мы такие прокажённые, что плохого мы сделали для мирных людей и для всего мира?

Ведь так работать ещё никто не работал, как украинцы.

[...]

Очень просим, помогите нам! Неужели же бросите в мирное время наших детей и отцов на вымирание. Дайте нам хоть продукты!

Ведь не такая же у нас маленькая страна, чтобы не хватило для нас хоть хороших продуктов. Хочется кричать, плакать, просить Вас, спасите нас в наше мирное время! Ведь у Вас тоже есть дети.

Я пишу от всех женщин Украины. И не важно, что нет подписи, назревает волна, и мы очень возмущаемся поведением по отношению к нам – украинцам несчастным.

С уважением, женщины г. Киева
12.06.86 г.

¹¹ Цей анонімний лист набрано на друкарській машинці.

*Киевский горком
Компартии Украины
Вх. №АН-6798
14.07.1986 г.*

*ЦК Компартии Украины
Загальний відділ, VI сектор
Вх. №АН-29717
08.07.1986 р.*

Там само. – Спр.315. – Арк.65

№6

**Інформаційне повідомлення заступника міністра охорони здоров'я УРСР,
головного державного санітарного лікаря МОЗ УРСР на ім'я
першого заступника голови Ради Міністрів УРСР**

10.06.1986

Совет Министров УССР
Товарищу Качаловскому Е.В.

Ставлю Вас в известность, что Госагропром УССР не принял должных мер по организации и проведению радиометрического контроля пищевых продуктов в г. Киеве и Киевской области.

Результаты проверки, проведенной специалистами санэпидслужбы, свидетельствуют о недостаточной и несвоевременной подготовке лиц, осуществляющих указанный контроль. Не решён вопрос укрепления материально-технической базы лабораторий на объектах изготовления, хранения и реализации пищевых продуктов. Выявлены факты, когда при имеющейся радиометрической аппаратуре исследования не проводятся. Отсутствует сплошной контроль всей продукции, поступающей населению. Крайне сложная ситуация сложилась на колхозных рынках, из-за чего нарушен их ритм работы, создаются очереди и не исключена возможность поступления в реализацию продуктов с повышенным уровнем радиоактивных веществ. Для радиометрического контроля продуктов используются приборы, не предусмотренные для этих целей.

Результаты проверки доложены руководителям на местах, справка – обобщённые материалы направлены в адрес Совета Министров УССР.

Минздрав УССР считает необходимым:

- Госагропрому УССР, Министерству хлебопродуктов УССР, Минторгу УССР, Укоопсоюзу: обеспечить необходимую материально-техническую базу для организации радиологических лабораторий;
- укомплектовать лаборатории квалифицированными специалистами;
- оснастить лаборатории приборами с высокими техническими характеристиками.

Министерством здравоохранения УССР будет обеспечен действенный государственный санитарный надзор за радиационной безопасностью реализуемых населению продуктов питания.

А.М.Касьяненко

ЦДАВО України. – Ф.342. – Оп.17. – Спр.4370. – Арк.24. Машинопис, копія

№7

Дозвіл на вилов риби у водосховищах Дніпровського каскаду

12.06.86 5.08.16/646

Укррыбвод
т. Науменко Л.Е.

Рассмотрев результаты спектрометрических исследований образцов рыбы, выловленной в Каневском и Киевском водохранилищах, Министерство здравоохранения УССР разрешает вылов рыбы рыболовам-любителям¹² на водохранилищах Днепровского каскада, а также на других внутренних водоёмах Украинской ССР.

М.С. Мухарский¹³
[підпис, автограф]

Там само. – Арк.48. Машинопис, оригінал

№8

Відповідь головного державного санітарного лікаря МОЗ УРСР на запит «Укоопспілки» щодо товарів із зони Чорнобильської АЕС

Министерство здравоохранения Украинской ССР
Главный государственный санитарный врач УССР

252021, г. Киев-21, ул. Кирова, 7
Телеграфный адрес: Киев, Укрминздрав
Телефон 20-23-31

26.06.86 №5.08.11/19/157
На №17-168 от 20.06.86

¹² У наступному документі цієї справи дозволяється і промисловий вилов (арк.49).

¹³ Заступник головного державного санітарного лікаря Міністерства охорони здоров'я УРСР.

Укоопсоюз
т. Левчук А.И.
252001, г. Киев,
ул. Крещатик 7/11

Об использовании товаров, находящихся в зоне Чернобыльской АЭС

На Ваш запрос об использовании товаров, находящихся в зоне Чернобыльской АЭС, сообщаем следующее.

Необходимо предпринять срочные меры к пресечению реализации товаров без дозиметрического контроля.

Товары промышленной группы необходимо подвергнуть радиометрическому контролю и на его основании – сортировке. При загрязнении менее 0,1 мР/час товары могут быть реализованы. При уровнях загрязнения от 0,1 до 1,0 мР/час они должны быть сданы на дезактивацию и после этого могут быть реализованы населению. Если загрязнение будет превышать 1,0 мР/час, промышленные товары могут быть подвергнуты длительному хранению. Как показали исследования, через 365–400 дней уровень активности от первоначального может снизиться до 3,5–4,0, что в дальнейшем позволит решить вопрос о путях их реализации.

Консервы в стеклянных и жестяных банках, имеющие поверхностное загрязнение до 0,1 мР/час, могут быть реализованы населению. При загрязнении в пределах 0,1–1,0 мР/час консервы должны быть подвергнуты дезактивации многократной помывкой с применением моющих средств, и после этого реализованы населению.

Если уровни загрязнения превысят 1,0 мР/час, консервы необходимо направить на хранение на срок не менее одного года при условии, что к этому времени не истекает срок их годности.

Другие товары продуктовой группы при уровнях ниже допустимых могут быть реализованы населению. При превышении допустимых уровней они должны подвергаться промышленной переработке после изучения радиоизотопного состава или направлены на корм животным (по согласованию с ветеринарной службой).

Ящичная и бутылочная тара, накопленная в местах с повышенным уровнем радиоактивного загрязнения, может быть повторно использована по назначению, если уровни загрязнения её поверхности не превышают 0,1 мР/час. При превышении этого временно допустимого уровня пластмассовые ящики и бутылочная тара подлежат дезактивации. Деревянная тара не поддается дезактивации, поэтому как обменная не может быть использована.

[підпис, автограф] А.М.Касьяненко

Там само. – Арк.69–70. Машинопис, оригінал

№9

Про використання ягід у харчуванні населення

УРСР

Міністерство охорони здоров'я

Республіканська санітарно-епідеміологічна станція

252071, Київ-71, вул. Ярославська, 41

Тел. 36-43-54

27.06.86 №8/1808

Начальнику Главного
санэпидуправления
Минздрава УССР
г. Ветчинину В.В.

Об использовании ягод в питании населения

Республиканская санэпидемстанция МЗ УССР, рассмотрев результаты исследования проб ягод, выполненных санэпидемстанциями республики в течение 20–25 июня 1986 года, изучив материалы Укоопсоюза и Госагропрома УССР по этому вопросу, используя материалы собственных исследований установила, что из 76 проб чёрной, белой и красной смородины в 59 пробах содержание радиоактивных веществ превышает временные допустимые уровни и их удельная активность составляет $1,2 \cdot 10^{-7} - 2,6 \cdot 10^{-6}$ Ки/кг. Повышенные уровни загрязнения ягод радиоактивными веществами регистрируется в районах Киевской, Черниговской, Кировоградской областей и в г. Киеве.

Из 21 пробы смородины, исследованных лабораториями Госагропрома УССР, в 19 пробах также установлено повышенное содержание – выше временных допустимых нормативов – радиоактивных веществ $1,7 \cdot 10^{-7} - 1,1 \cdot 10^{-5}$ Ки/кг.

По данным санэпидемстанции республики, из 23 проб крыжовника в 4-х обнаружено превышение допустимых уровней и удельная активность составляла $1,9 \cdot 10^{-7} - 2,2 \cdot 10^{-6}$ Ки/кг, из 22 проб вишни и черешни – превышение в 4-х пробах, максимальная удельная активность $7,6 \cdot 10^{-7}$ Ки/кг, из 19 проб малины превышение в 4-х пробах $1,5 \cdot 10^{-7} - 2,4 \cdot 10^{-7}$ Ки/кг. Не обнаружено превышений допустимого содержания радиоактивных веществ в пробах малины при исследованиях, выполненных лабораториями Госагропрома УССР и в Республиканской санэпидемстанции.

Следует отметить, что из 23 проб, направленных Укоопсоюзом на исследование в лабораторию кафедры ядерной физики Киевского госуниверситета, в 7 пробах содержание радиоактивных веществ превышало допустимые уровни.

Предоставленные материалы гамма-спектрометрических исследований проб ягод носят разноречивый характер и свидетельствуют о преимущественном вкладе в радиоактивное загрязнение среднеживущих радионуклидов: рутения-103 и -106, церия-141 и -144, циркония-95 и ниобия-95. Исходя

из радионуклидного состава загрязнения, следует ожидать его снижения за счёт естественного распада радионуклидов в течение первого месяца в 1,5 раза, в течение I квартала – в 2,5 раза, за полугодие – в 3,5–4,5 раза и за год – в 5,3–7,6 раза.

Исходя из изложенного, следует сделать вывод о высоком загрязнении ягод чёрной, красной и белой смородины на территории Киевской и прилегающих к ней областей, не позволяющем использовать указанные ягоды в пищу населению. Это же можно рекомендовать относительно крыжовника только для отдельных районов Киевской, Житомирской и Черниговской областей.

Употребление в пищу населению ягод малины, плодов вишни и черешни в сыром виде, а также для домашнего консервирования может быть рекомендовано при наличии выборочного радиационного контроля продукции, поступающей из неблагополучных районов. Это также касается ряда районов Киевской, Житомирской и Черниговской областей.

Для промышленной переработки может быть рекомендована малина, вишня, черешня, крыжовник без ограничений для приготовления варений, джемов и других видов продукции с высоким содержанием сахара, исключающим её употребление в больших объёмах. Приготовление соков нецелесообразно.

Промышленная переработка ягод смородины из-за повышенного содержания в них радиоактивных веществ в целом нецелесообразна, переработка отдельных партий указанных ягод должна решаться в каждом конкретном случае с использованием материалов радиационного контроля.

Зам. главного врача

[підпис, автограф] Л.И.Надтокина

Там само. – Арк.80–81. Машинопис, оригінал

№10

Перелік питань, що надійшли до партійних органів від тимчасово евакуйованого населення¹⁴

Перечень вопросов,

поступивших от временно эвакуированного населения, находящегося в южных областях республики

I. Вопросы о положении на ЧАЭС

1. Какое положение с работами по ликвидации последствий аварии?
2. Когда захоронят 4-й блок, соорудят саркофаг?

(Думается, что люди не совсем понимают трудности по сооружению системы фильтров)¹⁵.

¹⁴ До цього переліку додано лист-доручення секретаря Київського обкому КПУ Л.Павленка до Л.В.Ващенко з проханням ознайомити з питаннями секретарів і завідувачів відділами обкому партії. Датуються серпнем 1986 р. (арк.59).

¹⁵ Тут і далі в дужках – уточнення від укладачів цього переліку.

3. Что произошло и происходит с третьим реактором?

4. Где будет районный центр Чернобыльского района, будет ли возврат в Чернобыль, Полесское, Припять, Залесское, как долго мы будем здесь находиться?

II. Предоставление жилья, компенсации

1. Какие квартиры дают в Киеве – постоянные или временные, сколько кв. метров на человека?

2. Имеют ли право жители Полесского района на материальную помощь, жильё в других городах и сёлах по желанию?

3. Будут ли в паспорте ставить штамп о временной прописке в связи с эвакуацией, в других районах ставят?

4. Я не имею паспорта. Где я могу получить справку, удостоверяющую мою личность?

5. Каков порядок предоставления жилья жителям г. Припяти и Чернобыльского района?

6. Муж находится на лечении в больнице, как пострадавший. Могут ли мне по его справкам предоставить жильё, и где? Сама я домохозяйка

7. Я молодой специалист с 1980 года, в 1984 году получила квартиру в г. Припяти, а в марте 1986 г. попала под сокращение штатов и в момент аварии не работала. Как будет с моей работой и жильём?

8. Кому будут давать квартиры – мужу или жене?

9. Если квартиру снимали в Припяти, работали на АЭС, а прописаны в Ново-Шепеличи, будет ли нам предоставлено жильё?

10. Молодой специалист, жена прописана у родителей в г. Припяти, была в общей очереди на получение квартиры. Как быть в этом случае?

11. Как будет осуществляться компенсация за имущество, постройки?

12. Транспортные средства и урожай с приусадебных участков?

13. Как будут поступать в том случае, если сумма компенсации 7–10 тыс. руб., а имущество у владельца – на 10–15 тыс., и эти вещи не застрахованы?

14. Будет ли разрешена поездка в г. Припять для вывоза вещей, какой порядок?

15. Как быть матерям-одиночкам с жильём?

16. Где будут учиться дети, когда начнётся учебный год, как быть с детьми дошкольного возраста, если закончится срок путёвки, а надо будет приступить к работе?

17. Как будет решаться жилищный вопрос и компенсация, если мать-одиночка жила в г. Припяти, снимала квартиру, и в городе не прописана, плюс ко всему ещё и не работала, с отцом ребёнка брачные отношения не узаконены?

18. Можно ли трудоустроиться и получить квартиру в любом городе Украины?

19. В постановлении Политбюро сказано: «...до октября обеспечить эвакуированных благоустроенным жильём». Как же быть с финскими домиками, которые вы нам предлагаете, и которые строят в районах? Они нас не устраивают.

20. Те, кто живут в малосемейках, какие они квартиры получают?

21. Как будет распределяться жильё для жителей г. Припяти, которые жили во временном жильё?

22. Работала в г. Припяти, жила на квартире в с. Толстый Лес, это село выселили. Дадут ли мне квартиру?

23. Имею ли я право получить государственную квартиру вместо частного дома, куда нужно обратиться?

24. Я с сыном нахожусь здесь, квартиры уже дают. Кто мне скажет, куда и когда мне нужно ехать для решения этого вопроса, как оформить документы, куда деть сына?

25. Работала в г. Припяти, стояла на квартирчѐте и временно была прописана в соседнем селе, прописка закончилась. Дадут ли мне жильё и как – по месту работы или по месту прописки?

26. Имею ли право вернуться в пгт Иванков (первое место эвакуации), получить квартиру и работать там? По специальности учитель, в г. Припяти имела 3-комнатную квартиру. Муж работает на Севере по найму.

27. Я не работала на станции, муж мой в армии. Имею ли я льготы на квартиру?

28. Квартиры в основном получают мужья. А как быть тем женщинам, у кого муж или на заработках, или вообще нет? Будут ли квартиры равноценны прежним?

29. При получении жилья будут ли обеспечивать мебелью, одеждой и всем необходимым, что утеряно? Ведь выдать деньги это ещё ничего не значит.

30. Будут ли давать квартиры пенсионерам, если в Припяти у них была своя благоустроенная квартира?

31. Правда ли, что пенсионеров из зоны ЧАЭС будут без их согласия отправлять в дома-интернаты?

32. Я раньше зарабатывала 280–350 руб., в семье у меня трое детей, работал на складе минеральных удобрений. Сейчас работы нет. Я получаю 80 руб. Из села на другую работу не отпускают, а прожить на эти деньги невозможно. Как быть?

33. Почему нельзя выехать из села, где предоставляют работу не по специальности, и устроиться по желанию на другую работу, почему нам не выплачивают среднемесячный заработок?

34. Я работала в пгт Полесское техником инвентарьбюро. 20.04.86 г. был издан приказ о переводе бюро в Чернобыль, в момент аварии жила и работала в Полесском, а нынче начальник бюро прислал письмо о том, что увольняет меня с работы. Как мне быть? Ведь я отдыхаю с ребёнком дошкольного возраста?

35. Как может решиться вопрос с жильём и работой, когда с одной работы рассчиталась, а на другую не устроилась? И это как раз в период аварии. Трудовая книжка на руках. Можно ли устроиться на работу в г. Одессе и получить здесь жильё?

36. Могут ли меня здесь принять на работу, если нет никаких документов?

37. До момента аварии я уволилась, устроиться не успела, с мужем разведена. Как быть с работой и жильём?

38. Как расценивается наше пребывание здесь – как дополнительный отпуск или отпуск за свой счёт? Как будет оплачиваться нам это время и когда? Как быть тем, кто свой отпуск использовал раньше?

39. Как будет проходить трудоустройство, обеспечение детсадами, школой и т.д.?

40. Будем ли мы обеспечены работой согласно своих специальностей? Как будет проводиться оплата – сдельно или согласно новой должности?

41. Если мы уедем раньше самостоятельно, примут ли нас на прежнем месте жительства и когда нам будет дана квартира?

42. Как нас будут отсюда вывозить – организовано или нет? А тем, кому некуда возвращаться, куда ехать?

43. Какой порядок оказания помощи многодетным семьям из Полесского района, почему с нами тянут, ведь у нас в районе обстановка была не лучше?

44. Я получаю пенсию на детей по утере кормильца. В данный момент пенсию мне не выплачивают. Говорят, что если три месяца не получаешь пенсию, то она теряется. Правда ли это?

45. Будут ли выплачивать пособия по 200 руб. населению Полесского района, особенно тем, кто находится здесь с детьми?

46. Нам говорят, что вся страна работает на нас. Здесь нам говорят, что мы миллионеры, а нам дали только по 200 руб., и те уже давно закончились. Куда идут эти деньги?

47. Где можно получить помощи Красного Креста эвакуированным из пгт Полесское, куда нам обращаться?

48. Как будет решаться вопрос о страховках?

49. Как получить зарплату за апрель, май, июнь месяцы?

50. У нас нет ни копейки денег, здесь нам предлагают непосильный физический труд. Что делать, если здоровье не позволяет?

51. У себя по прежнему месту жительства были застрахованы от несчастного случая я и дети. Расценивать ли сегодняшнюю ситуацию как несчастный случай и куда выплачивать страховку?

52. Будет ли выплачено пособие на детей, которые обучаются в вузах и средних специальных заведениях?

53. Как быть с алиментами, почему их не перечисляют?

54. Объясните, как по месту работы должны правильно оформить нам наше пребывание в санатории, будут ли нам оплачивать средний заработок, или 50 процентов?

55. С 24.05.86 г. эвакуирована в санаторий вместе с детьми. Путёвку мне взял муж, а до этого я самостоятельно с детьми уехала из Чернобыля 2.05.86 г. и на работу не выходила. Мне сказали, если до 15.06.86 г. не заявлю о себе и не явлюсь, то теряется работа, а я ведь с детьми здесь нахожусь по путёвке. Как мне быть?

56. Почему нам не командировуют грамотного юриста, представителя Укр-или облсовпрофа? С нами не проводят разъяснительной работы.

57. Сейчас нам продлили путёвки. Вечера становятся холодными, а у детей нет тёплой одежды. Мы по-прежнему лишь в халатах. Фруктов в санатории не

дают, а дети просят. Мы не можем купить элементарных вещей. Кто окажет нам помощь?

58. Нас возмущает, что существует разная оплата путёвок для матерей, отдыхающих с детьми. Одни профкому оплачивали 50 процентов, другие давали за 30 процентов, а третьи вообще бесплатно. Почему так и кто этим руководит?

59. Почему для детей, особенно до 3 лет, в зонах отдыха на юге страны не организовано отдельное питание, не составлен специальный рацион, а кормят из общего котла?

60. Нас обслуживает платная поликлиника. Чтобы получить консультацию врача, в том числе и для ребёнка, надо платить деньги и немалые, а их у нас нет. Почему для нас не сделали бесплатное медобслуживание? (Пансионат «Мисхор»).

61. Почему нет постоянного медицинского наблюдения за детьми, особенно трёхлетнего возраста врачами-педиатрами? (Крымская, Николаевская области).

62. Возможно ли бесплатное обеспечение медикаментами матерей с детьми, особенно тех, у которых нет денег?

63. Как быть, если путёвки заканчиваются 10.07? Будут ли они продлены?

64. Как быть, если заканчивается отпуск, денег нет, ребёнка оставить негде, а с места работы письмо пришло, в котором предлагают брать отпуск за свой счёт по уходу за ребёнком? Может ли профсоюз продлить путёвку и выдать помощь?

65. Почему нас мало информируют о том, кому какая положена материальная помощь?

66. Раньше в пионерские лагеря приезжали представители местных обкомов партии и исполкомов. Прошло уже более 1,5 месяца, и никто больше не приезжал, а было бы очень кстати.

67. Почему к нам не приезжают наши руководители предприятий и представители профсоюзных комитетов?

68. Почему к нам не приезжают представители из эвакуокомиссии и штаба по работе с эвакуированным населением?

69. Просим прислать к нам руководителей завода «Юпитер».

70. Какая радиация на почве, можно ли убирать урожай в Чернобыльском районе?

71. Какая доза радиации в пищевых продуктах, в воде? Как собираются поить нас водой? Говорят, что большинство колодцев закрыто, почва радиоактивна и период распада элементов очень большой. Какие нормы радиоактивных веществ в пищевых продуктах? Во сколько раз повысились нормы по количеству радиоактивных веществ в пищевых продуктах в сравнении с обычным периодом?

ДАКО. – Ф.П-5. – Оп.113. – Спр.335. – Арк.60–66. Машинопис, копія

№11

Інформаційний лист від Київського обласного комітету
Товариства Червоного ХрестаКиївський обласний комітет Общества
Красного ХрестаОбком Компартии Украины
Облсполком
Областной штаб ГО
Облздравотдел
ЦК ОКК УССР

22.12.86 г. №467

Вх. №1146/54 на 1 лист

«31» 12 1986 г.

*Подлежит возврату в общий отдел**Киевского обкома Компартии Украины*

Київський обласний комітет Общества Кр. Кр. інформує, що силами працівників обкома закончено організоване надання матеріальної допомоги по лінії КК з виїздом в населені пункти.

По стану на 22.12.86 г. матеріальна допомога оказана 61 610 чел. На суму 3 080 450 руб.

Матеріальну допомогу отримали евакуйовані з 30 км зони, матери с дітьми Полеського і Чорнобильського р-нов безпосередньо в населених пунктах їх знаходження. Жалоб і претензій нет. В обкомі ОКК продовжується надання матеріальної допомоги людям, не отримавшим її в організованому порядку на місцях або повертаючись з інших республік. Ежедневно таких осіб буває 10–30 чел.

Розыскано місце жителства 17 человек больных. Им и членам их семей оказана матеріальна допомога в суммі 100 руб. на кожного. За 6 из них закріплені патронажні медсестри для виконання лікарських призначень на домі.

156 человекам одиноких престарелых граждан, эвакуированных из Чернобыльского района и находящихся в домах-интернатах, выдана бесплатно зимняя одежда (пальто, костюм, обувь, головной убор).

Сандружинниці, санпостовці і санактивісти во всіх районах області допомагають медпрацівникам на місцях в проведенні диспансеризації всього населення. Особое внимание уделялось выявлению места жительства¹⁶ и прохождению медобследования эвакуированного населения. Участие санактива в мероприятиях по диспансеризации населения продолжается.

Председатель Киевского областного
комитета Общества Красного Хреста[підпис, автограф]
К.И.Тахтай*Там само. – Спр.343. – Арк.7. Машинопис, оригінал, перший примірник*¹⁶ Підкреслено чорною ручкою зі знаком питання на берегах.

№12

Інформаційна записка від відділів Київського обкому КПУ

Секретно*Киевский обком Компартии Украины**Вх. №152/12 на 2 лист,**«З1» 01 1987 г.**Подлежит возврату в общий отдел.*

Киевский обком Компартии Украины

Дополнение к информации о проводимой работе по устранению замечаний, отмеченных в записке обкома партии «О недостатках в работе с эвакуированным населением и участниками ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС» от 20 ноября 1986 г.

В связи с продлением сроков контроля за устранением недостатков, отмеченных в записке обкома партии, дополнительно проанализировано состояние дел.

В Киевской области проживает эвакуированных 40,0 тыс. чел., из них трудоспособных 21,7 тыс. чел., 10,9 тыс. – пенсионеров.

В городах и посёлках городского типа области расселено 5543 семьи.

Для расселения сельского населения, эвакуированного из зоны отчуждения Чернобыльской АЭС, в области построено 7529 домов общей площадью 492,2 тыс. кв. м. Одновременно с жилой застройкой осуществлено строительство и введено в эксплуатацию 216 объектов социально-культурного назначения, в т.ч. 39 бань, 54 магазина, 39 столовых, 30 фельдшерско-акушерских пунктов, 31 комплексный приёмный пункт, 1 школу, 3 сельских узла связи, 19 котельных. Кроме этого, закончено строительство: 252 артезианских скважин с водонапорными башнями, 183,8 км водопроводных сетей, 302,0 км линий электропередач, 254,9 км дорог, более 2 млн кв. м благоустройства. В настоящее время уже начаты работы по строительству в сельской местности домов и объектов соцкультбыта второй очереди, ведётся строительство 2042 домов и 44 объектов соцкультбыта.

Следует отметить, что задание по досрочному вводу в эксплуатацию жилых домов, установленное бюро обкома партии, выполнено не в полном объёме: комбинатом «Киевоблпромстрой» не сданы 72-квартирный жилой дом в г. Переяслав-Хмельницком и 117-квартирный жилой дом в г. Вышгороде; объединением «Киевоблагрострой» – 40-квартирный жилой дом в г. Кагарлык, 114-квартирный жилой дом в г. Вышгороде (первая очередь 72 кв.), 30-квартирный жилой дом в г. Березань, трестом «Южатомэнергострой» – 144-квартирный жилой дом в г. Вышгороде (вторая очередь 72 кв.).

Все эти вопросы находятся на контроле в отделе строительства обкома партии.

В результате проведённой горкомами, райкомами партии, облисполкомом, облвоенкоматом, редакциями газет, радиовещания и телевидения на область работы замечания и недостатки, отмеченные в справке, устранены.

Под неослабным вниманием партийных и советских органов на местах ходятся новые сёла, люди, проживающие в них, работа по созданию для эвакуированных нормальных условия труда и быта.

Повсеместно отработаны и организовано решаются вопросы снабжения эвакуированного населения топливом и дровами.

В настоящее время на топливных складах имеется предназначенные для переселенцев 13,7 тыс. т угля и брикета, 3,5 тыс. куб. м дров. Кроме того, выделено и поступит в январе – феврале целевым назначением дополнительно 40 тыс. т топлива. Оно будет поставлено населению с учётом потребностей в I квартале 1987 г. В январе начат завоз из расчёта 4 т на дворовое хозяйство. Качество топлива, в основном, удовлетворяет население.

Горкомы, райкомы партии тщательно разобрались по каждому факту формально-бюрократического отношения к нуждам и просьбам эвакуированного населения и трудящихся, принимавших участие в ликвидации последствий аварии. Виновные наказаны как по административной линии, так и в партийном порядке.

Считаем возможным данную записку с контрольных сроков снять.

Отделы обкома партии продолжают контролировать состояние работы с эвакуированным населением, удовлетворение нужд и запросов участников ликвидации последствий аварии.

Отделы обкома партии

мб-1
30.01.87 г.
уч. №60

[підписи завідувачів відділами, автографи]

Там само. – Спр.277. – Арк.1–2. Машинопис, оригінал

№13

Із довідки ЦК КПУ «Про стан атомних електростанцій на Україні, розробку програми розвитку енергетики республіки»

ЦК КПУ

11.03.91 р.

[...] В связи с мораторием на строительство АЭС все работы по сооружению атомных энергоблоков на Запорожской, Ровенской и Хмельницкой АЭС прекращены.

[...] Немногим ранее остановлено строительство блока №4 на Южно-Украинской АЭС. Всего прекращено сооружение атомных блоков общей мощностью 16 млн кВт.

[...] Отсутствие энергетической программы чревато серьёзными экономическими и социальными последствиями, недопустимо для индустриального развития государства.

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2971. – Арк.2

№14

Із довідки Київського обкому Компартії України в ЦК КПУ «Про роботу, що проводиться в Київській області по ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС»

27.03.1991 р.

в ЦК КПУ

В сжатые сроки в новые места перемещены, трудоустроены, обеспечены жильём 90 тыс. жителей г. Припяти, Чернобыльского и части Полесского районов. Все областные службы были задействованы в обустройстве потерпевших, в проведении работ, связанных с укрощением 4-го реактора, дезактивацией самой станции и загрязнённой территории.

[...] Особое внимание уделялось организации повседневного медицинского, торгового, культурно-бытового обслуживания людей.

[...] Образование нового Згуровского района, наряду с другими мероприятиями, дало возможность рационально использовать трудовые ресурсы, кадры расформированного Чернобыльского района.

[...] Несмотря на принятые в конце 1989 г. решения о дополнительном отселении жителей пгт Полесское и сёл Ясен, Шевченково, Вильча и Жовтнево, где уровни радиации свыше 40 кюри/км², в начале 1991 г. из намеченных к первоочередному отселению 2150 семей с детьми в основном из-за неготовности жилья переселены 595 семей.

[...] В начале 1991 г. в Полесском районе недостаёт 30 врачей, в Иванковском – 29 врачей. Практически повсеместно острая нехватка ультразвуковой, эндоскопической и радиометрической аппаратуры. Критическая ситуация сложилась с обеспечением районных больниц медикаментами.

[...] Абсолютно не удовлетворяются потребности Киевской области в санаторно-курортном оздоровлении детей. В 1990 г. их предоставлено лишь 2090, из них для Полесского района – 803, для Иванковского района – 782, а на остальные 413 тыс. детей – всего 400 путёвок.

[...] Возведение в предельно сжатые сроки при помощи всех областей УССР 88 новых сёл, выделение для переселенцев 33,7 тыс. квартир, из них более 16 тыс. квартир в Киевской области, позволило снять остроту жилищной проблемы на первом этапе. Однако из-за допущенных ранее недоделок, некомплексности остро стоят проблемы формирования в новых сёлах в полном объёме необходимой социально-бытовой инфраструктуры.

[...] При высокой загрязнённости большей части территории Киевской области не удовлетворяют объёмы и темпы газификации, устройства закрытого водоснабжения, строительства дорог организациями Министерства водного хозяйства УССР и Министерства жилищно-коммунального хозяйства УССР, плановые задания 1990 г. по строительству в Киевской области водопровода и газовых линий выполнены, соответственно, на 85% и 42%.

[...] По мнению специалистов Киевского облагропрома, из сельскохозяйственного пользования в интересах здоровья людей надо выводить все площади земель с плотностью загрязнения цезием-137 свыше 5 кюри/км² и

строницием-90 – свыше 2 кюри/км². Также поступить и с заражёнными лесными массивами. По Киевской области это составляет, соответственно, 58,6 тыс. га (земля) и 278 тыс. га (лес).

[...] не допустит превращения зоны отчуждения в кладбище радиоактивных отходов, таящих угрозу для целого региона.

[...] всё новые проявления опасных последствий Чернобыльской катастрофы дают достаточные основания поставить перед Верховным Советом УССР вопрос о признании Киевской области зоной экологической беды с соответствующим статусом.

Там само. – Арк.13, 16–21, 23

№15

З інформаційної довідки ЦК КПУ щодо питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС від 28 березня 1991 р.

ЦК КПУ

28.03.1991 р.

[...] Территория Черниговского района Черниговской области пострадала от аварии на ЧАЭС. По состоянию на начало 1991 г. на загрязнённой территории Черниговского района проживают и пользуются льготами по постановлению Совета Министров УССР №228 15 тыс. чел.

Там само. – Спр.2943. – Арк.19

№16

З інформаційної довідки ЦК КПУ щодо питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС від 8 квітня 1991 р.

ЦК КПУ

08.04.1991 р.

[...] У Волинській області [...] за попередніми даними майже 150 тис. гектарів лісів або 34,8% від загальної площі державного лісового фонду кваліфіковані як забруднені радіонуклідами. Причому на площі 8,2 тис. га щільність забруднення складає більше 1 кюри на 1 кв. км, а біля 70 тис. га – 0,6–1 кюри/кв.км.

[...] Забруднення лісу обмежує заготівлю на цих площах грибів, ягід, лікарської технічної сировини. У Волинській області найбільш постраждали райони – Маневицький, Камінь-Каширський і Любешівський.

Там само. – Арк.46

№17

Зі службового листа оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 5-ю річницею аварії на Чорнобильській АЕС

Оргкомітет по підготовці і проведенню заходів у зв'язку з 5-ю річницею аварії на Чорнобильській АЕС

(площа Лесі Українки, №1, Київ)

22 квітня 1991 р.

Службовий лист в ЦК КПУ
першому секретарю Гуренку С.І.

[...] Республиканский комитет обращается к Вам с убедительной просьбой частично профинансировать программу основных мероприятий, связанных с 5-летием аварии на ЧАЭС.

[...] Одновременно сообщаем, что во всех основных мероприятиях 5-летия аварии на ЧАЭС будут участвовать 6 министров культуры союзных республик СССР, представители парламента Украины, России, Белоруссии, секретари горкомов и обкомов партии из загрязнённых областей, депутаты местных советов, представители чернобыльского движения СССР. Однако участие в данных мероприятиях актива Народного руха и ассоциации «Зелений світ» вызывает некоторую настороженность, носит в организационном плане, на наш взгляд, стихийный характер с политической окраской. Предложения оргкомитета о тесном сотрудничестве в проведении совместных акций этими движениями под разным предлогом отвергались.

[...] Были запланированы приём и работа иностранных делегаций, в частности Секретариата ООН, ЮНЕСКО, Японии, Франции, Международного Красного Креста, делегаций городов-побратимов Киева (Киото, Тампере, Мюнхена, Флоренции). Были приглашены советские делегации от:

- Совета Министров СССР
- Госкомчернобыля СССР
- Минатомэнергопрома СССР
- МИД СССР
- делегация РСФСР, БССР
- делегация Академии наук СССР
- делегация Президентского Совета СССР
- делегация Минобороны СССР
- делегация Министерства здравоохранения СССР.

[...] Финансовая смета расходов, утверждённая оргкомитетом на заседании 10.04.1991 р., на организацию и проведение мероприятий в связи с 5-летием аварии на ЧАЭС, составляет общую сумму – 779 790 руб.

Заместитель председателя
оргкомитета по подготовке и
проведению мероприятий
в связи с 5-летием аварии на ЧАЭС

А.Ф.Рыжков

22 апреля 1991 г.

Там само. – Арк.55

№18

Із доповідної записки відділу соціально-економічної політики ЦК КПУ на адресу ЦК КПУ від 20 серпня 1991 р. «Про категорювання населених пунктів, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»

[...] Минчернобылем УССР совместно с АН УССР, Всесоюзным центром радиационной медицины АМН СССР, Минздравом УССР, Укргидрометом УССР с участием Национальной комиссии радиационной защиты населения Украины в соответствии с законом УССР «О правовом режиме территории, подвергшейся радиоактивному загрязнению вследствие Чернобыльской катастрофы» проведена большая работа.

[...] На основании имеющихся данных обследования определены зоны загрязнения, к которым отнесены 2104 населённых пункта в 11 областях республики, в них проживает 2,4 млн чел.

[...] В зависимости от степени загрязнения, других условий все населённые пункты (2104) разбиты на 4 категории:

I – зона отчуждения

II – зона безусловного отселения

III – зона гарантированного добровольного отселения

IV – зона усиленного радиоэкологического контроля,

по каждой из которых устанавливаются соответствующие льготы для населения. За основу принята эффективная эквивалентная доза облучения человека в 0,1 бэра в год. Учтена также плотность загрязнения и даже создававшаяся в том или ином регионе социальная и психологическая обстановка.

Там само. – Арк. 125–126

№19

**Пояснювальна записка до проекту постанови Верховної Ради України «Про день уряду України у Верховній Раді України» у квітні 2007 р.
«Про стан соціальної захищеності та забезпечення життєдіяльності громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи»**

Міжнародною спільнотою Чорнобильська катастрофа визнана як одна з найбільших екологічних катастроф ХХ століття, як «комунальна сільська аварія», що перекреслила звичний устрій і побут постраждалого сільського населення, змінила сталі зв'язки людей з навколишнім природним середовищем. Наслідки аварії призвели до значної втрати фізичного і морального здоров'я населення постраждалих районів, і не тільки за рахунок дії опромінення, а й внаслідок багатопланового впливу на психологічний стан людей, що залишаються насущними й сьогодні, через двадцять років після аварії на Чорнобильській АЕС.

Саме тому серед основних стратегічних напрямків соціального та економічного розвитку держави мають залишатися актуальними пропозиції щодо

проведення різнобічних загальнодержавних заходів, спрямованих на забезпечення життєдіяльності громадян, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, та створення сприятливих умов проживання і праці на забруднених територіях на основі державних цільових програм та урахування інших напрямів економічної та соціальної політики.

Водночас, як засвідчила позачергова четверта сесія Житомирської обласної ради, що відбулася 12 жовтня 2006 р. за участю народних депутатів України, представників обласних рад та державних адміністрацій, у регіонах, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи, на даний час не вирішуються всі проблеми, пов'язані з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, та не виконуються в повному обсязі статті закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи».

Найбільш постраждалими регіонами в Україні від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС є Житомирщина, Київщина, Чернігівщина.

В Київській області на територіях радіоактивного забруднення проживає 859,5 тис. осіб, у тому числі на територіях посиленого радіоактивного контролю – 833,08 тис. осіб.

Станом на 01.01.2006 р. в Київській області нараховується 836,2 тис. постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, серед яких 25,2 тис. інвалідів-чорнобильців та 166,4 тис. дітей. Практично в області проживає кожен третій постраждалий України.

За статистичними даними, в Житомирській області проживає 372,1 тис. постраждалих громадян, у тому числі 83,9 тис. дітей.

У Чернігівській області створилася загрозлива демографічна ситуація: смертність майже втричі перевищує народжуваність. У області за рік «никає» майже цілий район (у 2005 р. чисельність населення зменшилась на 19 248 чол.), а смертність серед потерпілих за період 1995–2005 рр. зросла на 35%.

Статистичні спостереження за станом здоров'я громадян, що підпали під вплив наслідків Чорнобильської катастрофи, свідчать про наявність в стані їх здоров'я змін транзитного та стабільного характеру.

Головна причина негативних тенденцій у стані здоров'я населення полягає у кількісних та якісних змінах, які відбувалися у навколишньому середовищі за останні два десятиріччя. Саме ці негативні зміни сприяли створенню нового фізичного, хімічного та біологічного оточення, яке зумовило погіршення загального стану здоров'я населення.

Незважаючи на впровадження комплексу заходів щодо захисту постраждалого населення, стан здоров'я мешканців населених пунктів радіаційно забрудненої зони, за даними управлінь охорони здоров'я облдержадміністрацій постраждалих регіонів, має стійку тенденцію до погіршення, про що свідчить зростання показників захворюваності, смертності та встановлення інвалідності.

Однією з найгостріших проблем є масові звернення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, до судів усіх рівнів.

Мотивом цих звернень є те, що нарахування і компенсаційні виплати передбачені і проводяться у розмірах, установлених постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.1996 р. №836 «Про компенсаційні виплати особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», а не у розмірах, кратних мінімальній заробітній платі, як це передбачено законом України «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи».

Утворилася заборгованість за бюджетною програмою «Компенсації за втрачене майно та оплата витрат, пов'язаних з переїздом на нове місце проживання громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», що викликає справедливе нарікання постраждалих громадян.

З року в рік не виконуються у повному обсязі статті бюджету щодо фінансового забезпечення соціального захисту постраждалих від Чорнобильської катастрофи. Часто фінансування обсягів затвердженого кошторису не надходить вчасно, а потреби за більшістю напрямками забезпечує лише близько 50%, а за деякими – менше, ніж на 1%.

Питаннями соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, займаються Міністерство праці і соціальної політики України, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерство будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, Пенсійний фонд України. Така розгалуженість повноважень та обов'язків між зазначеними центральними органами виконавчої влади не може сприяти комплексному та оперативному вирішенню питань щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

З метою вирішення проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, та безумовного виконання в повному обсязі закону України «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», ініціюється проведення дня уряду з проблем соціальної захищеності та забезпечення життєдіяльності громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, що сприятиме всебічному розгляду наболілих проблем та визначенню можливих шляхів їх вирішення.

Прийняття постанови не потребує додаткових витрат з державного бюджету України, а також не потребує внесення змін до чинного законодавства України.

Народні депутати України

[підпис] О.Ф.Бондаренко

[підпис] М.В.Присяжнюк

[підпис] П.І.Жебрівський

м. Київ

14 грудня 2006 р.

Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.9311. – Арк.1, 22–24. Машинопис

№20

Проект постанови Верховної Ради України «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (21-ші роковини Чорнобильської катастрофи)»

Розглянувши сучасний стан подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, Верховна Рада України зазначає, що прийняття парламентом відповідних законодавчих актів у цілому відіграло позитивну роль. Досвід застосування цих актів свідчить, що стратегічні завдання з соціального захисту постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи громадян були визначені правильно.

За останні роки видатки на соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, в загальному обсязі бюджетних коштів, що спрямовуються на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи, зросли майже у два рази. Разом з цим поглиблюється дисбаланс між зростанням загальних видатків державного бюджету і фінансуванням соціальних потреб громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Видатки на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи у загальному обсязі бюджетних коштів з 1998 по 2006 р. зменшились у 3,8 рази.

Відповідно до статті 67 закону України «Про внесення змін до закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»» в поточному році більш, як на 10 відсотків збільшено пенсії по інвалідності та додаткові пенсії учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Відтак, починаючи з 2007 р. зазначені пенсії щорічно будуть збільшуватись на коефіцієнт збільшення розміру прожиткового мінімуму.

Середній розмір трудових пенсій учасникам ліквідації на Чорнобильській АЕС протягом 2006–2007 рр. збільшено на 27 відсотків. Крім того, пенсії переглядаються відповідно до закону України «Про індексацію грошових доходів населення».

Водночас викликає занепокоєння той факт, що часом населення не довіряє інформації про ефективність заходів щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та про нинішній стан радіаційної обстановки.

Виникають складнощі з відселенням сімей із зони відчуження, із зони безумовного (обов'язкового) відселення, забезпеченням житлом інвалідів I групи та сімей з дітьми-інвалідами, інвалідність яких пов'язана з наслідками Чорнобильської катастрофи.

Загальна черга постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи громадян, які потребують забезпечення житлом, починаючи з 1990 р. налічує близько 40 тис. сімей.

Існує ряд питань, які потребують значної уваги, зокрема у сфері охорони здоров'я: виявлення та лікування серцево-судинних захворювань, лейкемії, раку щитовидної залози у зазначених категорій населення, піклування про здоров'я дітей, народжених у забрудненій зоні, та дітей учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, забезпечення оплати і проведення складних операцій.

За часи, що минули після аварії на Чорнобильській АЕС, радіаційний стан території, яка зазнала радіоактивного забруднення, поліпшився. Цьому сприяли природні процеси та здійснення заходів із запобігання винесенню радіонуклідів за межі зони відчуження, проведення дезактиваційних робіт, що зменшило рівні опромінення людей, які проживають на території, що зазнала радіоактивного забруднення.

Залишається невирішеним питання перегляду меж зон радіаційного забруднення і поновлення нормальної життєдіяльності у багатьох населених пунктах, а також є актуальним питання запровадження програми комплексного соціально-економічного розвитку територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Крім того, не виконуються вимоги закону України «Про віднесення деяких населених пунктів Волинської і Рівненської областей до зони гарантованого добровільного відселення», що визначає фінансування видатків на соціально-економічний розвиток цих населених пунктів.

Через 21 рік після Чорнобильської катастрофи зона відчуження і зона безумовного (обов'язкового) відселення залишаються відкритим джерелом радіоактивності, внаслідок чого радіаційний фактор залишається одним з основних у визначенні потенційної небезпеки для населення.

Об'єкт «Укриття», який був збудований в екстремальних післяаварійних умовах, 21 рік виконує свої захисні функції. Він і на сьогодні виконує свою бар'єрну функцію, а проведені роботи з модернізації системи пилопригнічення та стабілізації будівельних конструкцій дадуть змогу продовжити термін його експлуатації ще на 10–15 років.

До 90 відсотків обсягів усіх радіоактивних відходів, що утворилися внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, експлуатації атомних електростанцій і дослідницьких ядерних реакторів, а також при використанні джерел іонізуючого випромінювання у промисловості, медицині, наукових закладах, зосереджено в зоні відчуження. Проте Комплексна програма поводження з радіоактивними відходами протягом останніх років недостатньо фінансується.

Виходячи з того, що подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – це не тимчасовий захід, а розрахована на тривалий час цілеспрямована діяльність держави, Верховна Рада України постановляє:

1. Кабінету Міністрів України:

1) провести роботу щодо вдосконалення виконання норм закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» стосовно пенсійного забезпечення громадян;

2) підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо проекту нової редакції закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», в якому визначити:

державні гарантії соціального захисту;

універсальність і персоналізованість соціального захисту;

диференціацію компенсацій і пільг залежно від характеру негативних наслідків аварії;

раціональне використання фінансових та інших ресурсів для покращення якості соціального захисту;

забезпечення прозорості у наданні інформації з питань безпеки діяльності щодо підготовки до зняття та зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему.

При підготовці проекту закону України про державний бюджет України на 2008 р. передбачити:

збільшення видатків та виконання програм соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

видатки на соціально-економічний розвиток населених пунктів, яким відповідно до закону України «Про віднесення деяких населених пунктів Волинської і Рівненської областей до зони гарантованого добровільного відселення» змінено статус території;

видатки на програму з радіологічного захисту населення та екологічного оздоровлення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

2. Кабінету Міністрів України у шестимісячний строк з дня набрання чинності цією постановою забезпечити розробку та затвердження нормативно-правових актів, що впливають з цієї постанови.

3. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

Голова Верховної Ради України

О.Мороз

м. Київ
20 квітня 2007 р.
№975-V

[Печатка] Апарат Верховної Ради України

Там само. – Спр.9324. – Арк.1, 2–4. Машинопис

In this article, commemorated to the 30th anniversary of the accident on the Chornobyl' Nuclear Power Plant, for the first time lightens up the materials of Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, State Archive of Kyiv Region and Archive of Verkhovna Rada of Ukraine. All those materials are the letters of citizens to the party instances, internal documents, special and information messages, the Verkhovna Rada of Ukraine resolutions etc. The documents from the 1986–1987, 1991, 2006–2007 uncovered the different aspects of the social history relative to Chornobyl' questions.

Keywords: Chornobyl' Nuclear Power Plant, technological disaster, dosimetric control, immigrants, radioactive pollution, social protection, Gorbachev, Shcherbyts'kyi, Briukhanov.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«Куліш»

П.О.Куліш

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ОД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ

У вступі та першому розділі своєї праці, що їх опублікував журнал «Основа» 1861 р., П.Куліш анонсував пошук нових, порівняно з мовно-етнографічною програмою українського романтизму, способів представлення минувшини. Автор висунув тезу про необхідність достовірної та критичної репрезентації національної історії, розрахованої на різні категорії тодішнього читацького загалу, що мало б включати всі події, явища, спільноти на українських теренах.

Ключові слова: історія України, українське історієписання, пізній романтизм, пізньопросвітницький раціоналізм, «перший» позитивізм, дегероїзація козацтва, Куліш.

Трансформація історичних візій і концепцій зазвичай спричиняє розмаїті суспільні реакції та почування – то очевидний скепсис, то неприховане іронізування, а то й неабияке обурення самим фактом зміни/заміни попередніх поглядів. Адже минувшина часто-густо сприймається культурно-громадським загалом як щось об'єктивно дане й незмінне, принаймні майже завмерле та непорушне у своєму плині. Відтак суспільна/громадська думка щодо історії часом набуває вигляду перманентних змагань або нещадної боротьби за так звану «історичну правду», точніше за ту її версію, котра вважалася б прийнятною для адептів або прихильників певної візії. Так відбувається доволі звичне й типове розмивання/деформація демаркаційної лінії між власне минувшиною як такою та відповідним калейдоскопом уявлень про неї, що циркулюють у тому чи іншому культурному просторі.

Одна з найголовніших причин такого суспільного засліплення чи, навпаки, масового, повсюдного захоплення полягає в тому, що культурна громадськість здебільшого не бере до уваги ту підготовчу роботу, соціокультурні обставини й інтелектуальні віяння, котрі передують появі нових концептуальних пропозицій. У широкому сенсі йдеться про ті важливі, навіть засадничі відтинки життя вченого/інтелектуала, відомі в історії науки як «утробна стадія» мислення чи «період виношування» ідей і концептів, метафорично прозваний «незримою лабораторією» думки, що відбувається, як правило, поза полем зору громадських «спостерігачів», схильних до проголошення ідеальних приписів чи морально-етичних максим.

Утім якраз погляд на «утробний» або підготовчий період в інтелектуальній біографії науковця/мислителя, що передував знаковим трансформаціям, дозволяє краще

осягнути відносність, а радше версальність історичного знання в культурних вимірах соціогуманітаристики певної доби. Водночас окреслення цього періоду дозволяє більш виразніше та рельєфніше представити погляди, світосприйняття відомих учених, які в такому ракурсі зазвичай позбуваються накинутаго їм ореолу однозначності.

На цьому місці варто зауважити, що конструювання часового відтинку «виношування» ідей та візій у жодному разі не відбувається за типовими чи усталеними сценаріями, а навпаки – більше тяжіє до розкриття персональних прикмет і рис конкретного вченого, що виявляються в річищі певної культурної епохи. Відтак ідеться про його здатність до рецепції й засвоювання інтелектуальних новацій і світоглядних настанов, реагування на соціокультурні умови та суспільні виклики, сполучення розмаїтих дослідницьких, громадських, освітніх і навіть повсякденних практик тощо.

Із цієї перспективи історичні тексти П.Куліша з початку 1860-х рр. становлять неабиякий інтерес, особливо у світлі його знаменитого повороту 1870-х рр. Адже ревізія колишніх козакофільських поглядів автора, представлена в його працях 1870-х рр., вражала тодішніх інтелектуалів, зокрема спричиняла контраверсійні оцінки¹. Скажімо М.Коялович після появи відомого твору П.Куліша «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882 р.) дотримувався думки, що такі трансформації поглядів автора свідчать про його божевілля². У 1884 р. під час зустрічі з письменником М.Лободовським сам П.Куліш констатував, що його вважають «ренегатом, зрадником, ледве не політичним злочинцем»³. Зрештою від кінця ХІХ ст. за П.Кулішем закріпилася репутація інтелектуала, схильного до екстремальних творчих експериментів і невиправданих крайнощів, або, як афористично висловлювався С.Єфремов, – мислителя «без синтезу»⁴. Та цей погляд на дослідницькі практики, світосприйняття П.Куліша суттєво нюансується й коригується після пильного прочитання його текстів початку 1860-х рр.

Передусім слід узяти до уваги динамічну, багатообіцяючу духовну й інтелектуальну атмосферу, що панувала в імперському Санкт-Петербурзі на рубежі 1850–1860-х рр. Як згадувала представниця богеми, художниця й мемуаристка К.Юнге (донька віцепрезидента Імператорської академії мистецтв графа Ф.Толстого), котра на той час була наближеною до середовища колишніх кирило-мефодіївців, особливо М.Костомарова (тут і далі у вступній статті курсив наш, якщо не зазначено інше – *О.Я.*):

«Ми знали – чого хотіли. Все було нам очевидно: звільнення селян, реформа суду, свобода слова, тільки дайте нам це, – там уже само собою підуть даліші логічні наслідки, і Росія вступить у нову еру, піде рука об руку з рештою світу шляхом розвитку й щастя людства. І ми бачили, що наші полум'яні бажання

¹ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – Т.3: Этнография малорусская. – Санкт-Петербург, 1891. – С.189–190; *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1901. – С.423; *Его же.* Поразительная изменчивость убеждений писателя // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1882, 1 мая. – №18. – С.6–7.

² *Коялович М.* Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1882, 5 июня. – №23. – С.6.

³ *Лободовский М.* Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // Киевская старина. – 1897. – №4. – С.165.

⁴ *Єфремов С.* Без синтезу: До життєвої драми Куліша // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.4. – К., 1924. – С.75.

здійснюються, наші мрії переходять у дійсність. *Нерви наші були натягнутими, дух піднесений, ми почувалися учасниками у спільній великій справі, ми відчували немовби сп'яніння творчістю*⁵.

Початок правління Олександра II продукував оптимістичні настанови, коли, здавалося, ось-ось реалізується те, що донедавна вважалося неможливим у найсміливіших мріях учорашніх братчиків, які з успіхом поверталися до публічного життя, зокрема до багатоманітних просвітницьких, культурних, дослідницьких практик. Захоплення поезіями Т.Шевченка й потужний посмертний розголос про його страшно/трагічну долю, тріумф університетських лекцій і публічних виступів М.Костомарова, зростаюча популярність творів П.Куліша, урешті-решт проект петербурзької «Основи» 1861–1862 рр. виглядали очевидним контрастом на тлі попередньої, миколаївської, доби.

Крім того початок 1860-х рр. спричинив потужні інтелектуальні трансформації на культурному просторі Російської імперії, оскільки старий, класичний романтизм нарешті почав потерпати від нового конкурента – «першого» позитивізму контівського зразка (за О.Контом). Відтоді розпочалося цікаве змагання та співбуття цих різних і, здавалося б, «протилежних» культурних епох в одному просторі.

Становище П.Куліша як приватного вченого, коли царину імперської освіти й науки було вибудовано у вигляді напівзакритих ієрархічних, офіційно-казенних структур на звичних засадах чиновної, мундирної Росії, виявило його нестримні прагнення до новацій, вражаючий комунікативний діапазон, здатність швидко абсорбувати новітні суспільні та культурні взірці, залишати позаду колишні орієнтири й навіть особисті взаємини. Як інтелектуал П.Куліш на рубежі 1850–1860-х рр. залишався романтиком, щоправда з сильним шаром пізньопросвітницького раціоналізму. Тож його рефлексії та думки в багатьох випадках тяжіли до славнозвісної візії просвітника й, заразом, преромантика Ж.-Ж.Руссо, в епіцентрі якої перебував конфлікт цивілізації та природного стану людини. Згадаємо, наприклад, ідеї й сюжети «хуторської філософії» П.Куліша, котрі оригінально переломлюють і репрезентують згадані руссоїстські мотиви.

Отож ідеї, генеровані запізнолюю хвилику «першого» позитивізму в Росії, як-от проблеми цивілізації, поступу, уселюдської культури, котрі перегукувалися й надавали іншого сенсу пізньопросвітницькій концептуалізації, спричинили розмаїті реакції та творчі потуги П.Куліша. Тим паче, що «перший» позитивізм значною мірою був спадкоємцем просвітницького раціоналізму XVIII ст.

Приміром П.Куліш іронічно відгукувався про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних новацій (курсив П.Куліша – *О.Я.*): «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *російський погляд на науки й мистецтва*»⁶. В іншій праці П.Куліш висловлював надію на відновлення української/малоросійської народної творчості у «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя в нових формах цивілізації*»⁷. Вочевидь первісна варіація позитивізму з її ідеалом культурного поступу людства видавалася П.Кулішеві привабливою

⁵ Юнге Е.Ф. Воспоминания 1843–1860. – [Санкт-Петербург], 1913. – С.215.

⁶ Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. – 1862. – №1. – С.10.

⁷ Записки о Южной Руси. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1856. – С.181.

в багатьох аспектах, хоч він і не розглядав її як єдиний і універсальний рецепт, а скоріше сприймав одним із низки приступних інтелектуальних векторів. Недаремно В.Петров характеризував його погляди наприкінці 1850-х рр. як «культурницький радикалізм»⁸.

Такі устремління мотивували, підштовхували П.Куліша не тільки до експериментів на ниві белетристики, а й у сфері історієписання, зокрема щодо конструювання та представлення історії України. Саме вони ініціювали підготовку й написання на початку 1860-х рр. ряду текстів⁹, котрі доволі важливі у світлі «виношування» тих ревізіоністських ідей, що повною мірою виявилися в його «Истории воссоединения Руси» (Санкт-Петербург, 1874 р., т.1–2; Москва, 1877 р., т.3). Відзначимо, що ці історичні проби синхронічно збіглися з «хуторськими сюжетами» в його публіцистиці¹⁰.

Та особливе місце серед тодішніх розвідок П.Куліша посідає його «Історія України од найдавніших часів». З одного боку, очевидним видається її просвітницько-культурне, або популяризаторське спрямування, котре за тональністю й способом викладу споріднює її з такими працями автора, як-от «Хмельницина: Історичне оповідання» (Санкт-Петербург, 1861 р.) та «Виговщина»¹¹. З іншого боку, вступ і перший розділ «Історії України...» було задекларовано як частину великої проектованої праці й, заразом, вони містили декілька текстових шарів, які суттєво розсували «горизонт популяризації». Тим більше, що своєрідним доповнюючим пластом до шару основного тексту стали «приписки», себто прикінцеві примітки, котрі автор перетворив на самотню збірку виписок із джерел і розлогих коментарів до них.

Таке сполучення різних шарів споглядаємо і в архітектоніці інших праць П.Куліша. Наприклад, автор-укладач «Записок о Южной Руси» (Санкт-Петербург, 1856–1857 рр., т.1–2) подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні, перекази), а й супровідний текст, який є не стільки збіркою коментарів і тлумачень, скільки контекстуальним уведенням до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин та умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т.п. У цьому випадку етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача. Натомість в «Історії України...» «приписки» виглядають як авторський експеримент із демонстрації можливостей української мови для «суворого наукового викладу», як зазначено в редакційній примітці «Основи», імовірно написаній самим П.Кулішем.

Однак стилізація виразно простежується й у тексті «Історії України...», зокрема передньому слові, котре вводить читача до, власне, української минувшини. Причому у вступних увагах П.Куліш підкреслює, що його праця призначена для читача в

⁸ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість – Т.1. – К., 1929. – С.289.

⁹ Куліш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии [главы I–IV] // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – Т.1, №1. – С.30–49; Т.1, №2. – С.49–74; Т.1, №3. – С.136–157; Т.2, №4. – С.190–202; Т.2, №5. – С.220–239; Т.2, №6. – С.261–277; 1863. – Т.3, №1. – С.1–21; *Его же*. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V: (1637-й год). Глава VI (1637-й год и начало 1638-го) // Библиотека для чтения. – 1863. – №9. – С.1–32; 1864. – №7. – С.1–34; *Его же*. Польско-козацкая война 1638 года // Отечественные записки. – 1864. – №9. – С.328–355; №10. – С.513–543.

¹⁰ Хуторянин [Куліш П.О.]. Листи с хутора: Лист 1; Лист 2; III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний; IV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа. – 1861. – №1. – С.310–318; №2. – С.227–232; №3. – С.25–32; №4. – С.143–156.

¹¹ Куліш П. Виговщина // Там само. – №11/12. – С.1–15.

«маленьких городах, селах і хуторах», себто нав'язує її до своєї «хуторянської» візії. Заразом він постулює низку вихідних настанов, які покладені до його конструкції минувшини. Скажімо, автор подає базові уявлення про історичні джерела, наголошує на відмінності оригіналів від перекладів, показує на кількох кумедних прикладах значення потракткування конкретного джерела¹² й т.п.

Ба більше, П.Куліш проголошував, що історія України не зводиться лише до минувшини козацтва, представлення якого висувалося на перший план в українському романтичному історієписанні. Натомість він обстоював думку, що *«все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить»*. За висловом Д.Багалія, тодішній підхід П.Куліша показав, що він є новатором і реформатором, який доволі високо піднявся над усталеними поглядами¹³.

У тексті П.Куліша віднаходимо й доволі гострі критичні нотки щодо оцінки козацтва, котре метафорично порівнюється з «колючим бодяком». Подібні зауваги споглядаємо й в інших текстах цього автора кінця 1850 – початку 1860-х рр., які в 1870-х рр. трансформуються в нещадну критику козацтва, увінчавшись тезою про його «руїницьку роль».

Та в «Історії України...», на відміну від багатьох праць, намічалася й своєрідна альтернатива, себто переносилася увага з історії козацтва на минувшину давньої Русі. Схоже, що саме з таких авторських розумувань і спостережень розпочалося «виношування» тих ідей, які з часом спричинилися до відомої контраверсії Стара (Давня) Русь / Нова Русь (Московщина, Росія), котра посідала чільне місце вже у візії пізнього П.Куліша. Не випадково «Історія України...» 1861 р. привертає увагу й сучасних дослідників, зокрема з перспективи відомих змагань навколо киево-руської спадщини¹⁴.

Напрочуд цікаві проблеми й сюжети, порушені та розгорнуті П.Кулішем у першому розділі «Історії України...» – походження, точніше природа соціальної нерівності, народження звичаєвого та писаного права, відмінність між усною традицією й писемною пам'яттю, значення і роль «грецької віри», змагання християнства та язичництва і т.п. Не випадково в його ставленні до права («право людське по-людськи шанує») проступають вимоги пізньопросвітницького мислення. Заразом П.Куліш неодноразово вдається до порівняння давньоруських і козацьких часів, інколи навіть уживає стилістичне уподібнення перших і других, але виразно розрізняє ці історичні епохи. Водночас він уникає певного тлумачення низки проблем, як-от походження Русі, навколо чого тоді точилася відома полеміка початку 1860-х рр., зокрема М.Костомарова й М.Погодіна та ін. Зрештою «Історія України...» намічала/анонсувала, хоч здебільшого й у зародковому або невиразному вигляді, низку ідей і мотивів дослідницьких практик П.Куліша, котрі яскраво проступили вже впродовж 1870–1880-х рр.

Насамкінець відзначимо, що чимало виразів П.Куліша з його «Історії України...» циркулюють як характерні приклади вживання мови в українських словниках кінця XIX – першої третини XX ст. Десятки їх віднаходимо в російсько-українському словнику, відомому також як «Академічний словник» за редакцією академіка А.Кримського,

¹² Див. нижче прим.2*.

¹³ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Його ж. Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.228.

¹⁴ Ричка В.М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст. // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.150–152.

котрий готувався у ВУАН упродовж 1924–1933 рр., але світу так і не побачив. Електронну версію вцілілих матеріалів цього видання (у форматі pdf), запланованого як чотири томне, підготував та оприлюднив 2007 р. О.Телемко. Скажімо, тут представлено чимало прикладів безпосередньо з «Історії України...» П.Куліша, як-от «некупований розум», «наш брат Українець [...] найбільш тільки самими журналами пробувається», «все те в приписки, позад своїх книжок пускаю», «піднявшись історію України написати, мушу я догодити землякам, которі Україну свою кохають і шанують», «я маю в них чужих людей користувати, то нехай лучче нашому князеві на зброю складуться», «мусила стародавня Русь байдаками плавати і торги свої, і війни водою відбувати», «спускаючись у море, до Царягорода дохожали», «князьки [...] скарби збирали і тами скарбами собі дружину прибільшували», «правили землею старші родовики, громадські мужі, сходячись із [...] сіл у одне місце на народне віче», «ще за тих давне-незних часів, которих наша письменна пам'ять не зазнає», «освіт помалу між людьми ширився», «тим-то й годиться нам [...] їх дикі [...] образи перед потомками вповажнити» та чимало ін.¹⁵ Таке рясне використання тексту П.Куліша в тодішніх словникових статтях указує на те, що його «Історію України...» вповні обґрунтовано розглядали як одну з перших спроб творення наукового стилю української мови, хоч і з виразним культурно-просвітницьким, або, як означили б нині, популяризаторським рефреном¹⁶.

Відтворюється за публікацією 1861 р.¹⁷, але згідно з сучасними нормами правопису. Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту П.Куліша долучено зауваги історіографічного спрямування, а також пояснення рідковживаних та архаїчних слів. На відміну від наших приміток, посторінковий посилання самого П.Куліша (як до основного тексту, так і до його «приписок»), та редакційний коментар до публікації у журналі «Основа», позначено числами з астериском (1* – 9*). Прикінцеві примітки, точніше великі текстові включення витягів із джерел зі супровідними коментарями й роздумами автора (він називає їх «хрестоматією виписок») і розміщує під назвою «Приписки до першої глави»), подано після основного тексту й позначено порядковими номерами у квадратних дужках. Виділення окремих слів курсивом та заголовними літерами у студії П.Куліша відтворюється за публікацією 1861 р. Фактографічні тлумачення й пояснення автора щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

¹⁵ Російсько-український словник (1924–1933): Електронна версія / Підгот. О.Телемко. – К., 2007 [Електронний ресурс]: http://r2u.org.ua/html/krym_details.html

¹⁶ *Нахлік С.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С.92.

¹⁷ *Куліш П.* Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – №9. – С.79–107. Передруки: Історія України од найдавніших часів, початок з обширнішого дела // Вечорниці: Літературне письмо для забави і науки (Львів). – 1863. – №7. – С.51–54; №8. – С.69–70; №9. – С.76–78; №10. – С.85–86; Руска читанка для вищої гимназии / Уложив А.Барвінський. – Ч.3: Писана словесність. – Л., 1871. – С.245–259; Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Л., 1910. – С.4–26; Віймки з української народної літератури / Уложив О.Барвінський. – 5-те перероб. вид. – Л., 1916. – С.373–378.

Історія України од найдавніших часів^{1*}

Переднє слово

Пишучи *історію України*, дбав я не про одних тих, що по історії, мов по далеких сторонах, проходять і тільки самі її дива оглядають. Мусив я не менше й на тих оглядуватись, що історичним живописанням не вдовольняються, і всякої речі самі по жерелам історичним доходять. Не подоба ж би була мені, ведучи свою повість, раз-по-раз зупинятися і мої доводи до уваги товариству подавати. Тим я свою роботу на дві часті ділю, і що тільки мене в повісті мало б зупинити, або її надто широко розводило, – все те в приписки позад своїх книжок пускаю. За одним же заходом тут я й жерела історичні вказую, з котрих моя повість вичерпана. Пишучи ж найбільш для того товариства, що в великих городах не проживає, постановив я собі – не то жерело вказувати, та тут же за його й виписку приточити, котра або мою річ вияснює, або ширше діло оповідує. Тим способом, вкупі зі своєю *Історією*, ніби ще й хрестоматію виписок подам я гостинця на Україну¹⁸. В нас бо по маленьких городах, селах і хуторах хіба десяту долю тих книжок – та й то на тисячі верстах – ізнайшов би, котрі історик до свого діла поперечитує. Тим-то наш брат Українець, вийшовши з вищої школи на повітову службу, чи на господарство, найбільш тільки самими журналами пробувається¹⁹ і, коли достатку не має, то довіку тих книжок не зустрине, в котрих листок, чи два листки між сотнею, або й сотня листків між тисячею, про його рідну сторону оповідають. По собі знаю, з якою, бувало, жадобою коло книжок історичних приписки перечитуєш, котрими себе писатель перед товариством оправляє. Іноді було й про самого автора за його розумуванням байдуже, а його приписки, нові мислі в голові засівають. Так же, може, інший читатель, заглянувши мимохідь у мій текст, нечитаним його покине; маючи ж свій, некупований розум, по моїх виписках піде, і, чого здобути більше нігде, – залюбки тут повичитує. Багато бо єсть таких книжок,

^{1*} Предлагаемая первая глава истории Украины сообщена нам автором по нашей неотступной просьбе. Нам хотелось показать началом этого обширного труда почтенного нашего сотрудника, в какой степени язык украинский способен к строгому научному изложению столь важного предмета, как история. Сам автор не признает еще этой главы оконченною ни в литературном, ни в ученом отношении. По окончании первого тома его истории, говорит он, весьма может случиться, что эта глава будет написана вновь. Как бы то ни было, но мы уверены, что читатели наши прочтут ее с живейшим любопытством. *Ред.* (редакційний коментар журналу «Основа» 1861 р. – *О.Я.*)

¹⁸ Почасті ідею хрестоматії як доповнення історичних студій своєрідним екстрактом із дже-рел П.Куліш реалізував у спеціальній збірці до свого тригольника «История воссоединения Руси» (див.: *Куліш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1: 1578–1630. – Москва, 1877. – XVIII, 322, 1 с.). Автор підготував і другий том «Материалов...», але не опублікував його. У 1919 р. його планувала видати ВУАН, однак цей задум також не вдалося реалізувати (див. докл.: *Романовський В.* Куліш і його праці по історії України // Книгар (Київ). – 1919. – Ч.27. – Стб.1802).

¹⁹ Тобто користується.

до нашого діла потрібних, котрих ні за які гроші не доскочиш, котрих іноді по всьому світі п'ять, або шість і єсть по бібліотеках далеких. Що ж сказати про рукописні жерела історичні? Тут уже треба притьмом свою повість широкими приписками позад книжки доповнити. Так же воно й буде в мене, і, певно, ніхто за те на мене не поремствує.

Мушу ж тут іще словце додати: що які б не були в мене виписки, всі вони друкуватимуться тільки про людей тямущих, котрим нічого вже з чужої мови на нашу перекладувати, або старі, забуті слова новими приписками вияснити. Которі книжки будуть у мене під рукою в перекладі, а оригіналів не матиму, з тих я буду перекладною мовою виписувати; як же тільки можна буде приточити виписку з оригіналу, то вже мушу переклад геть одсунути. Трапляється бо часом так, що перекладчик не збагне, як воно там іменно сказано, і словом своїм против оригіналу схибить^{2*}. А виписки робляться почасти в таких случаях, що не то що, а й саму ходу речі треба узяти до уваги.

Ще одне слово. Піднявшись *Історію України* написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках виобразити²⁰? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком²¹ серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато й опрiч козащини, і все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить. Тим-то усяку силу мушу я зарівно вважати, котора тут з іншими силами боролася, а пильнувати найбільш того, що в давні часи для часів дальших учинилося, та й до нас попереходило. Не скрізь козащину треба нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати. Давню історію України Татарщина нам перебила. Після Татарщини нові порядки по Україні постали, і тільки пам'ять про князів та їх усобиці зосталася. Густим туманом покрилися

^{2*} Два таких случаи недавно мені, за моім ділом, навернулося. В Киевских *Памятниках*, [изданных Временной комиссией для разбора древних актов. 2-е изд. Киев, 1848] в тому 1, третій нумерації на стр.70, козаки попавши Полякам у руки, одвідують на розпросі, по перекладу з Польського, так: «...при первой потребности, как скоро паны гетманы были схвачены и войско было разбито...», а самі Поляки записали козацькі слова так «...w pierwszej potrzebie, kiedy P.P. Hetmanow roumano, u woysko zbity...». Напустив би історик туману своєю випискою з перекладної речі; а з оригіналу всякий тямущий побачить, що тут іде діло не про якусь *потребность*, а про военну потребу під Корсунем. – Другий случай: Святославів оселедець пам'ятає всякий по Карамзину (*Ист.[ория] Г.[осударства] Р.[оссийского]. Санкт-Петербург, 1818*] изд. 2-е, 1, 224), а сам Карамзін довідався про його чубату голову од Лева Дякона, котрий, мабуть, бачив Святослава на свої очі. Історію Лева Дякона переложив на Московську мову Д.Попов і надрукував року 1820 [История Льва Дякона Калойского и другие сочинения византийских писателей..., переведенные с Греческого на Российский язык Д.Поповым. – Санкт-Петербург, 1820]. У тому перекладі про Святославу чуприну написано так (стр.97): «Голова у него была совсем голая, но только на одной ее стороне висел локон волос, означающий знатность рода». Тим часом у п. Соловйова в *Истории России* ([Москва, 1851] т.1, стр.139) читаємо: «Все волосы на голове были у него выстрижены, кроме одного клокa, висевшего по *обеим* сторонам, что означало его знатное происхождение». Кому же тепер давати віру: чи Карамзину й Д.Попову, чи п. Соловйову? А оригінала де взяти, живучи під Лубнами або коло Лохвиці, щоб дійти правди? Тим-то наша виписка з Грецького оригіналу і стане тут у пригоді чоловікові тямущому.

²⁰ Уявляти.

²¹ Бур'яном.

ті віки дотатарські, і наука не багато вдіяла, той туман розганяючи. Тим-то перейдемо ми у двох, у трьох главах ті літописні споминки, та вже тоді свою річ на всю ширину пустимо, аж до Литви й Ляхів доберемося.

Отсе ж, поблагословившись, зачинаємо своє оповідання, товариству на вжиток, молодим до читання, старішим до розумного рахування. «Се начнем повесть сию»²².

Глава I

Споконвіку Поляни громадськими вічами правувались. Данину Козарам платили. Князьки-Русь Новгородську землю опанували. Подніпрянщину під свою руку нахилили. Князьки полудною і судною даниною користувались, і з Грецькою землею торгували. Вбившись у силу, князьки громадське право почали зневажати. Поділивши землю між своїм родом, усобицями її пустошили. Тим часом увесь Руський мир під ними до купи збирався і сам з собою почав обізнаватись. Грецька віра ще й більше тому допомогла і Полянську людність по всіх Руських сторонах розпростерла.

Яка була з давніх часів доля нашого рідного краю, зазнаємо тільки за тисячу років. В ту давнину, до котрої не сягає наша писана пам'ять, мусило перевернутись на Україні людей багато, а як вони звались, нам і того не переказано. Тільки прослідок їх по давніх кладовищах невігосих²³ знаходимо, та божища їх кам'яні по степових могилах стоять німучи. Мусили ж ті невідомі нам народи жити в нашому краї перехожими з місто на місто скотарями. Певно, вони один одного проганяли, один у одного – хто дужий – одбивали найкращі паші під свої табуни, гурти, отари: певно ще тоді землі в нашому краї не орано. Як же степова подніпрянська обшир вбилась у хліборобство, тоді вже, мабуть, один люд на сій обширі загіздився, а вже кочовники не подужали його з розкішної ролі²⁴, обаполи²⁵ Дніпра, зігнати. Зовемо ми народ сей – звідкіля б він не взявся – Українським, бо давно вже він живе на узграниччі двох великих народів, не мішаючись ні з одним, ні з другим, ані свого обличчя, ані свого духу не одмінюючи. Назвався сей народ Русь, з того часу, як почали над ним захожі з Балтицького побережжя князьки-Русь панувати. Як же ще ніякого князювання на Подніпрянщині не заводилось, звали наших предків сусіди Полянами, що вони в полях кохалися; а вони своїх близьких сусід звали – або Деревляни, що жили по пущах, або Сіверяни, що к півночі од них по Десні, по Сейму, по Сулі порозселювались [1]. Далекі ж сусіди в Полян були – к півночі: Дреговичі – поза річкою Прип'яттю; Кривичі – у верхівнях Дніпра; захожі Слов'яни без прізвища – коло Ільменю озера; Радимичі – по річці Сожі; В'ятичі – за річкою Окою; а к полудню: Дуліби або Хорвати – по річці Богу²⁶; Угличі і Тиверці – по Дністру.

²² Цитата з «Повісті временних літ».

²³ Тут: закинутих, забутих.

²⁴ Ріллі.

²⁵ З обох сторін.

²⁶ Південний Буг.

Чи велика, чи мала була подніпрянська обшир землі Полянської, чи густо, чи зрідка залюдняли її наші хліборобські предки, доказати сього не докажемо. Знаємо тільки, що Поляни, та й їх сусіди, правились між себе вічами, – сказать би самим віщанням словесним, – і старі люди на тих вічах замість писаного закону їм ставали [2]. Знаємо також, що нападали на наші пахарські городи й села розбишацькі народове, которі, не вмівши з землі користь узяти, рабуванням²⁷ чужих осель жилилися. Запевне, наші предки од інших добре одбивалися, як же була несила, то одчпного платили, чи то, мовляв, данину давали. Найдужчий з тих непахарських народів були Козари. Не здолівши супротив них стояти, платили їм наші стародавні предки дань. Самі Козари стояли своїми кочовищами у степах понад Волгою і звідтіля ходили до нас за даниною.

Одного, мовляв, батька, та не однакові діти. Так мусило бути й між нашими предками Полянами, що не всі однаково до ролі²⁸ привикали, не всі однаково своїй долі корились. Інші по пуцах селами сідали і звіроловством та пасіками кормилися, як-от Деревляни, а другі, мабуть, по далеких землях ходили, поки собі користне місто коло Ільменя озера вподобали і *новим городом*, замість Києва, чи, може, якого ще давнішого города, сіли [3]. Дотепні, мабуть, і сміливі люди ті Новгородці, що на видноті, як і Поляни, на самому шляху водному з Балтики в Чорне море сіли і зо всіма хижаками, що з одного моря в друге швендяли, вміли якось поводитись, а вкоренившись між лісним і звіроловним людом, добре розжились і розторгувалися [4].

В ті непокійні, гвалтовні часи понад Балтицьким узбережжям оружні хижаки куйовдилися, которих наш літописець Нестор зве по-Цареградські [5] Варягами, і з людських осель плату собі на зброю вимагали, або й доценту жакували²⁹ і пліндрували. Вони, ті оружні хижі люди, опанували якось і Новгород та, осівшись поміж Новгородцями, усім краєм навкруги орудували³⁰ і данину с Кривичів, Мері, Весі і інших народців брали. Послі³¹ почали вони, мабуть, дуже на людей налягати і за живе заколупувати, що Новгородці з сусідами узяти собі думку й волю єдину, усі разом на них піднялись, із своїх городів і сіл їх повиганяли, перестали їм данину давати і самі між себе почали правуватися. Воно ж би й добре, та великі чвари між ними щось постали, тяжкі бої зчинилися: не стало правди в них, мовляв літописець. Тоді знов якось між себе погодилися і інших уже збройних людей до себе призывали, якихсь прибережних князьків з родом і дружиною, которі себе Руссю звали. Рюрик якийсь, Русин, піднявся з братами порядок Новгородцям і їх сусідам давати і од інших хижаків їх боронити (року 862). Сі вже здобишники³² з Новгородцями побратались і вкупі з ними далеко свою власть на сусідні землі розпростерли.

Впорядкувавшись із князьками дома, Новгородці й на своїх земляків Полян оглянулись, которі тоді Козарам данину платили. Як мають вони чужих людей користувати, то нехай лучче нашому князеві на зброю складуться й

²⁷ Грабунком, визискуванням.

²⁸ Ріллі.

²⁹ Грабували.

³⁰ Заправляли.

³¹ Після.

³² Здобичники.

одної з нами голови послухають. Така, певно, була в них думка, як вони з князем своїм і його дружиною на вічі радували³³. І отсе вже, кликнувши на охотника по сусідніх земельках, по Чуді, Мері, Весі і Кривичах, настягали Новгородці до себе купу людей велику. Переволікся з ними князь Олег через Волок, за річки Ловаті на Дніпро, і поплив Дніпром униз, села й городи під одну силу підклоняючи, данину накладуючи і охочих людей на воєнну здобич закликаючи. Тоді ще мало було проїзду літом по пущах. Скрізь як півночі стояли пущі величнні; а болотні затони та озера по всіх низинах ізвивалися [6]: то мусила стародавня Русь байдаками плавати і торги свої, і війни водою одбувати (торги бо тоді за війною поруч одправувалися). Дорогу Дніпрову знали сі люди добре, бо здавна звикли од Балтики через волок на Дніпро спадати, Дніпром далеко вниз гуляти і вже у Чорне море за торговою чи бойовою здобиччю вганятись; тільки ще невеликими купами ходили, то мусили яким крамом з побережанами з човнів своїх крамувати, або знеацька села шарпати, а данину з року в рік не змогли хижакі на селян накладувати. Деякі, спускаючись у море, до Царягорода дохожали і в Грецького царя служити наймалися; а потім знову до своїх верталися і гайдамацтвом хліба собі добували. Були ж мабуть, коло боку в Олега всякі: і такі, що торгувати й шарпати вміли, і такі, що в Царіграді на службі побували. Де він з ними повернувся, всюди взяв гору. Вже йому город Смоленське піддався і його княжого мужа з дружиною, чи то б намісника княжого, до себе на людський хліб прийняв. Піддався Олегові й Любеч. І там він свого княжого мужа з залогою посадив, щоб уже ніхто данини з Любечан не вимагав, щоб уже данина на князя й на його дружину йшла. Тим часом Олегові потуги більшали. Незабаром він і під Київ підступив. Не сперечалися Олегові Кияни, за князя його до себе приймали, і на оружню, і на судову данину згодитись мусили.

Осів Олег на горах у Києві, не звелів більше Козарам дані платити, поставив нові городи на узграниччях Київських, понахилив під свою волю Деревлян, Сіверян і інших полуденних сусід Полянських, і широко почав гетьманувати. Оце ж восени й зимою їздив князь із дружиною на влови – добувати хутра; тут же, полюючи, ходив і на полюддя, чи то б то по людських оселях збирати княжу дань, подимне, чи як воно в нас звалось [7]. Тут уже сільська громада гуртом його підіймала, меди й пива, ждучи його, варила і всю його дружину вгонобляла³⁴[8]. Тут йому на свої справи, як третьому судді, оддавали і судову данину складували. Тут він, в'юки нав'язуючи і вози накладаючи всякого добра, одсилав до свого княжого города, щоб було йому з чого свою дружину зодягати, харчити і коло свого боку охотою вдержувати. Тут і дружина княжа і на вловах, і на збиранню княжої роківщини добре розкошувала, що мусили селяни з останнього добра хижаків тих оружних задовольняти і од себе в другі села випроводжати [9].

Так усю осінь і зиму промишляли – князьки-Русь, Олег й інші, що після нього нашим краєм орудували, і що в них було залишне, те в городах перепродували, скарби збирали і тими скарбами собі дружину прибільшували. По весні

³³ Радилися.

³⁴ Задовольняла.

ж човни споруджали, медом, воском, хутрами, бранцями, котрих боем добували в сусід, наладовували³⁵ і до Чорного моря спускались. Було тоді Чорне море ще не Турецьке й не Татарське; то всі береги Кримські, Дніпрові жерела в Білобережжя, чи, як навпослі³⁶ його в нас звано Килиїмське поле³⁷, все те було ще добре залюднене і городами Грецькими осажене. Було де Варягам торгувати, було де й нападом шарпати: у ті бо давні часи торгіві люди ходили оружно, і князі-Русь і з своїми дружинами не для чого, як для торгової прибелі по далеких землях і морях швендяли [10]: що в одній землі боем здобували, те в другій на добру одежу, на дорогу зброю, або на бистрі коні міняли. То була їх честь і слава; тим вони й славу свою любили, що вона їм золотою здавалась [11].

Отже й Олег, підклинивши під себе Деревлян і інших сусід, раз-по-раз спускався, з своєю дружиною та з охотником, Дніпром у море, то шарпаючи Грецькі побережжя, то міняючись із Греками своїми полюдним і здобичним добром. Далі добравсь і до Царягорода, і почав його огнем і мечем пліндрувати. Вжахнулися Греки і, знавши, чого йому треба, поступили йому данину, яку схоче. Гляньмо ж, що вимагав і виміг Олег од Греків. Поступлено йому по дванадцять гривень срібла на човен [12], та ще особно на тих людей оружних, що остались на Україні стерегти городи: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьке, Ростов, Любеч і інші. Далі – як прийде Русь торгувати в Царіград, то ніякого жита Грекам не платитимуть, та ще Греки мусять харчувати їх з весни аж до зими, поки додому вернуться, та й на дорогу харчами, якорями, канатами, парусами і всякою потребизною – обмислити³⁸. А за се Олег убезпечив Греків, що, торгуючи, не буде Русь на села нападати і торгових людей Грецьких рабувати [13].

Оце ж уже князьки-Русь од моря до моря водою й суходолом владали, бо, осівшись у Києві, держав Олег Новгород і інші верховні землі за своєю сторожею і брав з них на свої залоги оружні не малу данину, – із самого Новгорода триста гривень срібла. Може б Новгород і його узграничане й не схотіли б уже Олега послухати, так осяг³⁹ же він і позаймав Варязькими залогами усі землі низові аж до Волги; то було де на охотника кликати, було чим і військо вдовольнити, – страшна була його сила. Та ще ж тим він, мабуть, верховні землі до себе притягнув, що вони хлібом з низових земель заживлялися, що якби не пустив торгових людей з хлібом угору, то верховикам довелось би голодувати [14].

Оце ж уже настав інший порядок на Україні, як почали князьки-Русь її оберігати, з неї собі данину брати і своєю, Руською землею її називати. То правили землею старші родовики, громадські мужи, сходячись із двох, із трьох, із десяти сіл у одне місто на народне віче і не було більш ніякої власті на Україні, а тепер уже коло князьків старшина оружна настала, боярами звалась, по городах замість самого князя з дружиною сиділа, а дружина, як народ

³⁵ Завантажували.

³⁶ Після.

³⁷ Місцевість у нижній течії Дунаю біля м. Кілії (нині Одеська обл.), оспівана в козацьких думах.

³⁸ Наділити, забезпечити.

³⁹ Оволодів.

оружний і одягнений, теж од селян одрізнилися, до роботи не бралась, а вже тільки воєнною здобиччю та полюдним живилася [15]. Ні податку, ні одбутку ніякого, опріч служби під княжою рукою, дружинники не знали. Тим-то в дружину щонайкращі люди вписувались, і ніби якийсь особний нарід серед люду Українського з них учинився. Спершу коло князя найбільш ті затажці⁴⁰ купились, що з ним із далека вийшли і вкупі великі землі даниною своєю обложили. Як же, після Олега, інші князьки, один за одним, настали, тоді вже чужоземці поперевадилились, а самі тубільці Українці городи княжі оберігали, по походах з князем ходили, із сіл полюдне брали і здобиччю по городах торгували [16]. А як у князя, під яку несподівану пригоду, війська омаль⁴¹ було, тоді він охочих молодців до себе кликав, або й кочовників із дикого степу наймав. Кочували тоді повз Україну, на безлюдних степах, Печеніги [17], Половці, Торки, Берендеї, що городів і сіл не осажували, а так, ордою, з поля на поле перелітали, сусідні землі шарпали і до різанини на всякий поклик зліталися. Отже й було в князьків три війська: одне – дружина, сказати б товариство, що близько коло боку в князя держалось, друге – охоче військо з селян і городян, що то на здобич квапились, або свою землю боронячи, під княжу руку купились, або ж силоміць у військо виганялись; третє – чужоземне, зтяжне військо, орда степова. Все ж те важко лежало на плечах у простого, неоружного люду: всю ту силу треба було селянам і простим городянам прохарчити, одежею обмислити і сваволю їх, як люду оружного, перехожого і голодного, витерпіти. Тим-то, славлячи Олега князя, що він поставляв нові городи і своїми мужами їх повбезпечував, що він і верхові, і низові народи під одну владу зібрав і гуртовою війною на Греків поміж себе потоваришив, не треба нам його гетьманування на Подніпрянщині якимсь золотим віком уважати. Коли був золотий вік у нашій Україні, то ще до Олега, ще за тих давненезних часів, которих наша письменна пам'ять не зазнає: не од Олега бо, не од його княжого суду в городах і на полюдді в селах пішло наше вічове сільське право, що з роду в рід через непокійні часи князьких усобиць, через понурі часи Татарщини переходило та вже тоді почало в вічистих книгах записуватись – а через те й нам об'явилося – як державці скрізь по Вкраїні його зневажили [18]. Певно князі, Русь пришли в наш край на готове; певно, вміли й без них Поляни воювати, коли допомогли їм усі землі навкруги себе під Київського князя підклонити [19]. Мабуть же й людськість у них з давніх-давен завелася, що, договорюючись із Греками, зовсім не варварську рядну⁴² вони написали. Не Олегів бо то був розум і не дружини його, що зросла на хижацтві і в хижацтві всю свою честь і славу ставила: в тій Олеговій рядні вважаємо ми розум народу поккладливого, раховитого, що давно з сусідами знається і право людське по-людськи шанує [20].

Вже ж, як би воно там не було, а з того часу, як прийняли Кияни до себе Олега з його родом за князя, починається виразніша для нас народна жизнь по Вкраїні. Більші од давніх потуг почали під княжою рукою купитись;

⁴⁰ Найманці.

⁴¹ Обмаль.

⁴² Договір.

більше почали низові землі по-дніпрянські з верховими і з заверховинними обізнатися; більшу здобич почали наші по чужих землях здобувати і більше світу по далеких країнах убачати; а тим часом твердіша стала наша земля супротив хижаків городами, і всякому Українцеві – Полянину отчизна його поширшала: маючи бо одного князя з Кривичами, з Деревлянами й іншими своїми узграничанами, і ходячи, за його приводом, по чужих землях, земляками почали Поляни своїх сусід уважати.

Не дешево ж наші предки за все те приплатились, бо незабаром почали князі-приймаки од Грецьких царів царювати вчитись і по Вкраїні чужі порядки заводити. Думка-то була така в верхових наших Слов'ян, як завелись у них домові чвари, що свій дука землякові дуці не підклониться і свої своїх не так-то будуть правосудити, пам'ятаючи прежні усобиці й обіди або рід за рід руку тягнучи, а вже князь-чужоземець од усякого дужчий і всякому чужий, то його третьому суду всяке підклониться; сидячи ж на громадському хлібові і маючи собі судню данину рівно од усякого, нічого буде йому вічовий суд перешиблювати. Владатиме ж він тільки своїм княженецьким скарбом, що на його силу збройну йому поступлять, а землю не владатиме, то й ні для чого йому буде на суді правдою коверзувати [21].

До якогось часу воно так і держалось, що князь із дружиною, з боярами й дворянами своїми був сам по собі, а мир із своїми господарствами, промислами й торгами – сам по собі; а послі князі, маючи по два, по три сини, почали їм ділениці⁴³ роздавати, а ті знов своїм синам од своїх держав городи уділяти. То був один князь на всю землю (котору вже скрізь прозвано землею Руською), і одна в його була дружина, і одного князя слухали воеводи, чи княжі мужі, що по городах замість його сиділи, городи оберігали і данину на його збирали, а то вже в того своя, а в того своя дружина, і воеводи свої, і свої порядки. Хоч же й наказували їм батьки, ділениці, уділяючи, щоб вони старшого, великого князя – чи то буде брат, чи дядько – як отця слухали, а проте незабаром завелись князі поміж собою битись, братні ділениці собі привлашувати, город на город, околицю на околицю підіймати; а городяни й селяни, люблячи одного князя, а другого не люблячи, княжу дружину охотником запомагали і криваві бої зводили, а то усобиця їх же землі пустошила, трудящих людей по Вкраїні вбавляла і заможних до вбожества доводила. І вже тоді мусили князі щонайбільш оружного люду коло боку держати, щоб завзятому родичеві не піддатися; весь же той люд з княжих околиць харчувався. Поки ж знаходився охотник, зазивав його князь до себе на военну здобич; поки були в його скарби, скарбами до себе людей од ролі⁴⁴, од рибальства й звіроловства приманював; як же ні так, ні сяк нільга⁴⁵ було обернутися, тоді людей силою до воєнного одбутку гнали [22], а ще гірша напасть – хижу орду з степів на шарпанину й полонину зтягували [23]. Лучалось⁴⁶ не раз, що, побивши князя з його дружиною, нелюбний людям князь братню діленицю рабував, як чужу землю, а потім над

⁴³ Частки.

⁴⁴ Рілли.

⁴⁵ Неможливо.

⁴⁶ Траплялось.

нею не як третій суддя і заступник оружний князював, а як самовладний пан на своєму дідизному панстві, і вже тоді вічової ради певно не так-то слухав і правду кривдою почасти переважував. Тут уже мусили люди князькам волі аж надто попускати, а князьки помалу-малу себе за верхових владик звикли вважати, і не то самі стародавні звичаї переступали, та й своїх підручних до того призвичаїли.

Не треба ж тут забувати, що до селян дідизних, стародавніх, за князів прилучились селяни нові, з полонян, чи воєнних бранців князьких і боярських [24]: на війну бо князі ходили до сусід не за одним золотом та едвабами⁴⁷, не за габами⁴⁸ тільки та жемчугами і бісерами: найкраща здобич були в них бранці, котрих або в бою батували⁴⁹, або по оселях захопивши брали. Тих бранців і бранок до послуги собі держали, або на ролі⁵⁰ осажували, а хто не дбав про землю, ті своїми бранцями так як хутрами, медом і воском торгували, і не то дома, та і в Царгороді їх на продаж вивозили [25]. Оце ж і завелись на Україні села княжі й боярські спадкові, которі вже багатші князі й бояри у убожших⁵¹ скуповували [26], а під тими селами й земля вже стала княжа, або боярська, і в ті села не то князі, та й їх бояри людей із вольних сіл переводили силою, або хитрощами переманювали [27]; і в тих уже селах була їм воля що хотя робити [28]; а звикши без упину на своїх волостях поводитись, квапились князі і бояри, запевне, по своїй уподобі й городянами і вольними селянами орудувати [29]. Чернець-літописець нічого нам про те не переказав: до його в скиті не доходив жаль людей убогих, неоружних. Князі з боярами ченцям монастирі будували і спершу самі тільки з підручними до них на молитву й на пораду ходили; селяни ж прості, не покидавши довго віри своєї Слов'янської, попів і ченців жахалися і, в дорозі зуздівши⁵², манівцями обходили, або назад верталися [30]. Віра бо Грецька знеацька між наших Слов'ян упроваджена. Стародавні Поляни, предки наші, прийшли на Україну без балвохвальства⁵³, – се вже князі по городах кумири позаводили, самі їм кланялись із дружиною і, запевне, тубільців кланялись неволили. Поляни ж споконвіку славили в ігрищах і піснях своїх сонце, огонь, воду, землю – і в тому була віра їх [31]. Як же зложився вже на Україні, за княжим приводом, стан вищий по городах княженецьких, то, обертаючись почасти з Греками, почав і звичаї Грецькі, як народу славетного, великого, багатого, переймати, а далі й віру Грецьку гуртом заможніші Кияни надумались прийняти [32]. Пиха була не мала в князів Київських: били вони добре Греків і інших народів од Карпат до Кавказу і вже себе славними на весь світ уважали; то не до вподоби їм було хреста собі в Греків випрошувати. Війною Русь на Грецьку землю наступила, грізно почала царівну Грецьку за свого князя сватати, і мов би тим тільки згодилась хрест на себе прийняти, аби царівну-християнку в свою землю висватати. Найбільша річ тут були торги з

⁴⁷ Шовками.

⁴⁸ Оздоблення у вигляді вишивки, смужки тканини чи хутра.

⁴⁹ Хапали, в'язали.

⁵⁰ Рілли.

⁵¹ Бідніших.

⁵² Побачивши.

⁵³ Ідолопоклонства, язичництва.

Греками: ставши бо самі християнами, більший собі доступ у Грецькі городи Русь відкрила, а потоваришивши з Греками, і надто почав Київ і інші городи багатіти.

Так наша Вкраїна із стародавнього свого порядку в інший порядок увіходила і одні свої вигоди на другі міняла. До приходу Рюрикового княжого роду вміла вона якось од околичних хижаків боронитись і в своїх розлогих полях доволі кохатися, а проте за князьками і їх оружним людом більший знайшла собі захист. Хоч же й приймали біду городи й села од княжих дружин і усобиць, та вся Руська земля у одну силу спаялася. Ще ж і надто: через те саме, що князі один на одного війною ходили, їх ділениці поміж себе лучше обізнавались и торги почали між себе частіше мати, і людськості одні в одних набиратись. Так же само й до Грецької віри, що княжа дружина з князем поприймали, та й по всій землі Руській примусом розпростерли. Не малого колоту⁵⁴ ся новина по всіх селах и городах начинила; бо волхвам невіголосим⁵⁵ тяжко було своєї слави поміж миром збутися і свої прибутки новим попам уступити. Вони народ бунтували; по гаях од попів криючись, розбоями жилились; як же княжа дружина розбої вгамувала, вони по нетрях і болотах служби свої невіголосі правили, старосвітські пісні, ігрища таємничі з роду в рід переказували, і довго між селян, потай християн, пробували, аж поки церкви по всій землі Руській загустилися і попи людей страшним судом од них оджахнули, або силою голдувати⁵⁶ собі змусили. Тоді вони знахарями й знахарками по селах одригнулися, а стародавня віра Слов'янська по сей час у піснях, святкових ігрищах, звичаях і забобонах поміж селянами осталася. Так Грецька віра Слов'янську віру із зелених гаїв, із левад, степів і пашень виругувала⁵⁷, галям і водам мовчати про предковічних богів веліла і в сумовиті церкви селян позбирала. Поважчало тоді на народ, бо князі, опріч свого суду княжого, суд церковний усталили і за всяку вину против Грецького Номоканону⁵⁸ плату владикам і їх підручникам⁵⁹ назначили [33]. Чи хто з дівчям близько зійшовся, чи дівчина необачно з ким полюбилася, чи хто прогнав од себе жінку, чи хто що вкрав у кого, чи хто підпалив кого, чи хто кого погано налаяв, – за все, про все мусили городяни і селяни не менш трьох гривень срібла владикам платити, а три гривні тоді трьох волів коштували. І вже в церковному суді вічові звичаї геть уступали; правди тут голосами мирськими не дошукувались, бо в Грецькій землі давно те повиводилось. Оце ж Грецькі порядки через Номоканон почали по нашому Слов'янському мирові ширитись і нашу Слов'янську жизнь на чужий лад перестроювати. Владики по городах і волостях мов би нові удільні князі постали, бо в їх були і свої люди підначальні, которих князі не судили [34], і волостелі⁶⁰, которі також, як і княжі волостелі,

⁵⁴ Колотнечі.

⁵⁵ Невігласам, неукам.

⁵⁶ Схилитися, підкоритися.

⁵⁷ Виганяла.

⁵⁸ Збірник церковних правил у Візантії та Русі щодо різних аспектів побуту та родинного життя, на якому ґрунтувався церковний суд.

⁵⁹ Тут: помічникам.

⁶⁰ Представник влади (великокнязівської, церковної) у волості.

всяку вину поміж миром вишукували, розбирали і судній окуп⁶¹ на владу брали. Владу по городах вагу й міру уставляли; владу десятину з княжого суду, од торгового мита, од данини і од вири⁶² чи пені, і од усякого прибутку княжого на свої потребизни одбирали. Вже ж догадатись, і в літописця не питаючи, можна, чи владичні волостелі дошукувались проміж миром, хто яку вину против їх Номоканону вдіяв, коли й за те йшла на владу плата, як хто по-жіночі один з одним, битися зачне [35].

Тим часом почало й добро з тої новини виникати. При церквах, при княжих дворах і монастирях почали книжки заводитись і що зазнає Біблія од початку світу, і що переказано Грекам, через писання, од стародавніх часів, все те почало до нас потроху переходити і людський розум розширяти. Опріч Біблії, котора дала початок освіті⁶³ не одному вже народові, і в самому Номоканоні, которий Кормчою, чи то б то правною книгою названо, багато дечого про інші землі й народи повписувано. Все ж те читалось, що дальше, то все густіше по землі Руській, а хто читав, той неписьменним розказував, і так освіт помалу між людьми ширився, і наша Україна почала потроху дознаватися, як стоїть світ і як жили й живуть по світу всякі народи. Ще ж се не все. Нові Християне, упевнившись, що на тім світі не буде вже ні печалі, ні воздыхання, а вічна радість у раю в Бога, покидали почасти свої сім'ї й достатки, і ходили в Грецію, щоб іще більш по далеких церквах і монастирях нової віри навчитись й про дорогу в рай поміж людьми спасенними розпитатися. Паломниками такі люди звалися, і сі паломники, вертаючись до домівок, розносили в народі ніби живу словесну науку про далекі землі й закони й звичаї. Отже, чого торгові люди не перенесли од Греків у Русь, торгуючи найбільш по городах і мало проживаючи в селах, те паломники по селах між охочими слухачами розпростирали і землю слухом про іншу, просвіщену, жизнь сповняли.

Ще за князя Володимера по значних городах владу постали: в Києві, Новгороді, Ростові, Чернігові, Білгороді, Володимері на Волині. Ті владу, для свого ж прибутку, церкви де змогли будували, а при церквах школи заводили, щоб письменство між людьми розпростерти і на повітство письменних собі заготовити. То була ще одна користь од віри Грецької, котора з собою багато й Візантійщини поміж нас упровадила. Владу бо першим князям найповажнішими порадниками сталися, а у всякому ділі вони за взір⁶⁴ Візантію собі мали, тим і князям по-Візантійській раляли⁶⁵, і Візантійський дух їх княжим порядкам надавали. А проте їх церковні суди, которими вони сім'ї в домових справах і случаях судили, по всій Руській землі розпростирали спокволя⁶⁶ людські звичаї, що тільки в Полян споконвіку бували. Тільки бо Полян і, запевне, Новгородців не довелось їм наставляти, що не треба жінок собі крадькома хапати, не треба по дві, по три жінки разом

⁶¹ Викуп.

⁶² Відкуп за вбивство.

⁶³ Просвіти, освіти.

⁶⁴ Приклад, взірць.

⁶⁵ Радили.

⁶⁶ Поволі, неспішно.

держати, що з женським полом треба звичайно поводитись, і ради матері, сестер і родичок од усякого гнилого слова вдержуватись. Оце ж, змусивши всякого силою, коли не словом, кинути старе варварство, Грецька віра, що церковним судом і словесною наукою, а що й книжками церковними, надала більше Руському мирові людськості і всіх тих Кривичів, Радимичів і іншу півночну⁶⁷ звіроловну дичу⁶⁸ до Полян, скільки змогла, приподобила⁶⁹, а тим часом Біблію і письменство по всій землі хоч і не хутко, розпростерла, і так Руський мир од кінця до кінця одним розумуванням, яке б воно вже не було, зв'язала.

Після сього всього, що ми сказали, подніпряньська старосвітщина, ті давні, глухі часи, як іще одне одного Полянином, Кривичем, Радимичем, Деревлянцем або Дулібом чи Тиверцем звало, так у нашому умі визначаються. Далеко од старенезної Греції, що вже давно здорову силу втратила, далеко й од західньої Європи, що саме почала в силу вбиватись, лежали країни без границь, страшеними пуцями покривані, великими, широкими річками, озерами, недоступними болотами поперетинані, повні звіря і птиці всякої, повні дикої бджоли, що по дуплах віковичних дубів і сосен сама собі роїлася. Гуртами круторогі тури по їй бувають; табунами дикі коні по її степах, по вольних травах носяться; лосі, олені, серни, сугаки од вовків по темних нетрях шарахають⁷⁰. Дико, понуро по тих країнах; людський голос рідко де чути. Скрізь ячать⁷¹ лебеді та гуси на тихих водах; скрізь гомонить лісове птаство та шумлять, як те море, високоверхі, з віку нерубані пущі. Тільки понад Дніпром людські оселі позаймали узгір'я й долини та понад Прип'яттю, Окою і іншими річками туляться по болотяних зарослях села, ховаючись од лихих сусід и повсякчас сподіваючись нападу. Літом немає проїзду впоперек України за водянистими низинами; зимою тільки звіролови та чужоземні торгові гості прокладують дороги через болота, через озера, скуповуючи шкури й воски на вивіз у Німецькі і Грецькі землі. Уповдовж України йде велика водяна дорога з півночі на полудень. Оружний люд простує хижими купами з Варязького побережжя в багату Грецію шукати кращої долі. Обізнавшись із ним, почали наші Слов'яни тих прочан до себе оборонцями й суддями приймати. За їх приводом, Новгородці підклонили під одну владу своїх сусід північних, а Поляни – своїх сусід полуденних. Тим способом всяка земля, чи близька, чи далека од Полян подніпряньських, почала з ними обізнаватися і людськості звідсіля набиратися. З Києва князі на полюддя ходили і всю зиму з дружиною по селах переходом гуляли. З Києва вони у свої ділениці прибували і з собою готову дружину привозили. З Києва ж почали навпослі й владик по городах ставити і весь причт їм із людей Київських давати. Потім у Києві монастир Печерський проявився і школою чернецтва на всю Руську землю стався. Оце ж з того року, як Кияни піддалися Олегові, почали Поляни на всі сторони всіма способами

⁶⁷ Північну.

⁶⁸ Дикість.

⁶⁹ Прирівняла.

⁷⁰ Бігають.

⁷¹ Кричать.

свою людськість розпростирати, а далі (як побачимо нижче) і степових диких хижаків, що по давніх узграниччях поза Сулою, поза Стугною кочували, і тих почали Поляни оговтувати, на узграниччях городами осаджувати і в своїх людей претворяти [36]. Так Україна і волею й неволею з нерухомості вийшла, на всі сторони свіжими силами кинулась і з розкиданих по безкрай обширі народів одну Русь учинила. Не дешево ж їй сей великий подвиг обійшовся: набралась вона всякого лиха од самих тих козарлюг, що по всьому світу її вславили і од сторонніх хижаків оборонили. Хоть же вони, воюючи і порядкуючи, тільки за здобиччю ганялись і хижацьку пиху вдовольняли, а про людське добро мало дбали, та все ж, за їх приводом, наша Вкраїна дух свій народній у боях і пригодах загартувала, та й дальшим, уже не княжим, а козацьким вікам той самий гарт передала. Тим-то й годиться нам у свою історію їх подвиги криваві повписувати і їх дикі, бойові образи перед потомками вповажнити⁷².

Приписки до першої глави

[1] Не самі себе, мабуть, прозвали сі люди Полянами, Деревлянами, Сіверянами: до сього бо часу наші Чернігівці звать Полтавців Польовиками і Степовиками, а ті звать Київців, що живуть вище Києва, Поліщуками, так само, як задесенських Сіверян – Литвинами; самі ж Полтавці і верхові Київці не говорять про себе: «Ми – Польовики, ми – Степовики, ми – Поліщуки», все одно, як і за-Десенці не скажуть про себе: «Ми – Литвини». Певне, вони звались поміж себе тільки Слов'янами, розуміючи слово одне другого.

[2] П.Соловйов, розбираючи літописця Нестора, докладно вивів, що в XI віку мусив Нестор позаписувати споминки про IX-й і давніші віки, розуміючи діло по своєму часові, – тим він і князів натворив Полянм ще до Аскольда і Діра. (*Истор.[ия] Росс.[ии]. Москва, 1852] III. 123*). Справді нічого й споминати про Кия, Щека і Хорива, которі нібито княжили в Полян. Чужоземні писателі, як от Прокопій, запевняють, що Слов'яне правувалися спершу без князів, радами; та й сам Нестор пише, що до Кия (про которого не просто оповідує, а приписує: *якоже сказуютъ*) Поляни «живяху каждо с родом своим и на своих мѣстех, владѣюще каждо родом своим», і в літописці Переяслава Суздальського записано: «а Деревляне собѣ, а Дрягвичи собѣ жить (начаша), а Словене собѣ Новгородци, а Полочане також без князей».

[3] Нестор хвалить найбільш Полян, бо й справді пахарство ладнає між собою людей найкраще і звичаї їм надає найкращі: «Поляни бо своих отецъ обычай имут кроток и тих, и стыдѣнье к снохам своим и к сестрам, к матерем и к родителем своим, к свекровем и к деверем велико стыдѣнье имѣяху; брачныи обычай имяху: не хожаше зять по невѣсту, но приводяху вечер, а завтра приношаху по ней, что владуче». (*II.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] Санкт-Петербург, 1846] I, 6*). А Деревлян Нестор гудить, що вони «живяху звѣриньским образом, живуще скотськи: убиваху друг друга,

⁷² Звеличити.

ядяху вся нечисто, и брака у них не бываше, но умькиваху у воды дѣвця^{3*}. И Радимичи и Вятичи, и Сѣвер один (такий же) обичай имяху». (Там же). Отож певно все був народ звіроловний, а не пахарський^{4*}. Що Сіверяни и Радимичі не сховались у пуцах од хижаків Козар, то се тим, що вони жили по сей бік Дніпра; Деревляни ж мали собі захист: одні – Дніпро, другі – Полян, а треті – великі пуці і болота; то жили народом диким і вольним, і самому Олегові не зразу піддалися, а послі на Ігоря повстали. Мабуть, неволя їх змусила до такого звичаю, щоб жінок собі силою хапати, бо Поляни, живучи на ролі⁷³, не давали своїх дівчат (як-то домислятися можна) волоцюгам, що од них по гаях порозходились, не хотівши, мабуть, укупі на ворогів бити, або данину хижакам давати. Послі вже, як обжились у пуцах, то й самі в себе, старим звичаєм, дівчат хапали. Історія інших народів, що з розбишак постали, догадку сю підпирає. Новгородці ж, видно, не з таких волоцюг зложились, бо про них Нестор не спом'янув, говорючи, що й Радимичі, і В'ятичі і Сівер[яни] одні звичаї мають, та і вся їх історія свідчить, що вони більш до Полян, аніж до яких В'ятичів, чи Радимичів приподоблялися. Се, мабуть, були добрі молодці, которі човнами по широкому Дніпру гуляли, всі його притоки зїздили та й до славного озера Ільменя перескочили, і Новгород собі, на взір старого наддніпрянського города, над річкою Волхвою збудували. Хоч же й змусили їх заморські хижаци дань собі давати, та глянью, якого духу се були люди: «Изгнаша Варяги за море, и не даша им дани, и почата сами в собѣ володѣти». (II.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 8). Тільки ж, що навпослі, мабуть, багатші на убожших насіли, або одна сторона другу обижала, чи городяне селян утискали, або Новгородці Мерю, Вєсь, Чудь почали під себе підгортати, а ті, мабуть, не давались, – тим і написав Нестор: «и не бѣ правды в них». Тоді-то, мабуть, знемігшись у чварах та боях, якось поміркувались усі – старшу голову, князя, із-за моря собі визвати. А що *новий город* над Волхвою^{5*} був сином старого города

^{3*} п. Соловійов, в своїй *Истории России*, говорить, що Нестор мусив бути сам Полянином, тим і хвалить Полян, бо отже, каже, і в XVII віку в Полян хапали собі жінок, так як, по Нестору, було тільки в Деревлян, Сіверян і інших Слов'ян, та й здався на Боплана. Шкода, що п. Соловійов не завважив, яку нісенітницю розказує Боплан на тому ж самому листку, де й про хапання жінок говорить: без сорому верзе, що нібито наші дівчата-Українки самі ходили сватати за себе любого парубка. Як же такому оповідачу давати віру, та ще й Нестора ним вияснити? Сам Боплан постеріг, що дуже вже перехибив, та й каже: Pour moi, en dix sept ans que i'ay esté en se pays, ie n'ay point ouy parler que cela у soi arriué, – щоб ухопив собі силою жінку, а історику байдуже! Байдуже йому й на те, що, по Боплану, парубки не тільки свою рівню так хапали, та хоч би й панську дитину. Аби вхопив та переховався з нею сутки, то вже, каже, й оддають за його. (Description d'Ukraine, etc., par le Sieur de Beauplan, a Ruen, MDCLX, p.64.) Той же самий Боплан у тій же книжці пише, що пани знущались і гордували дуже підданими. Як же дочок своїх хапунам оддавали? Убогі, задавлені люди хапають собі дочок у панів, і пани послі не сперечаються. Се якраз годиться в учену цитату до Нестора!... Ils sont contraints, – пише Боплан, – de donner à leurs mestres ce qu'il leurs plaist demander, de sorte que ce n'est pa mareuil si ces misérables n'amassent iamais rien, assuietis qu'ils sont à des conditions si dures: Mais c'est encore peu de chose, car leurs Seigneurs ont puissance absolue, non seulement sur leurs biens: mais aussi sur leurs vies (а дочок не однімають!), tant est grande la liberté de la noblesse Polonnoise (qui vivent comme en un Paradis, et les Paysans comme s'ils estoient en un Purgatoire). (Там же, p.8) [див.: *Боплан Г.-Л. де. Описание Украины / Пер. с фр. З.П.Борисюк. – Москва, 2004. – С.268–275*].

^{4*} Збиває сю догадку одне слівце у п. Соловійова, що Радимичі платили данину Козарам, а потім і Олегові по два шеляги од рала (*Ист.[ория] Рос.[сии. Москва, 1851]* I, 110). Тільки Нестор про рало не говорить, а пише так: «и вдаша Олегови по шелягу, якоже и Козаром даяху». (II.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей]. *Санкт-Петербург, 1846*) I, 10). Ще раз написав Нестор про сю данину: «Козары имаху на Полянѣх, и на Сѣверѣх, и на Вятичѣх, имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма». (Стр.8). А все-таки про рало нема в його речі.

⁷³ Рілля.

^{5*} Самі Новгородці говорили *ся* Волхов, а не *сей* Волхов: «Волхов наша с молоду не молола, а чи на старость учнет молоть?» (II.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей]. *Санкт-Петербург, 1848*) IV, 297).

над Дніпром, видно по мові й звичаях Новгородських⁷⁴ (дарма, що Іван III Московський десятки тисяч сімей у глибоку Московщину виселив, а Москалів сюди понасилав, а Іван IV Грозний ще більше Новгородців, старих і нових, вигубив); та й по тону самого літописця нашого те ж саме завважити можна. Ось бо погляньмо. Піднявши з собою людей охочих до здобичі з своїх підручних сусід: Чуді, Мері, Весі, Кривичів, Олег прийшов до Києва і заявив, що Новгородський князь має до його право: «и рече Олег Асколду и Дирови: вы нѣста князя, ни рода княжа, но аз есмь роду княжа, вынесоша Игоря, и се есть сын Рюриков. И убиша Асколда и Дира». (Там же, 10). Київ прийняв до себе Олега Новгородського без бою. А навпослі Новгород просить собі за князя, для порядку, кого-небудь із молодих княжат у отця їх, Київського князя Святослава. Владимир князь із Новгородцями вируговує⁷⁵ з Києва Ярополка; Ярослав – Святополка; і завсігди – чий Київ, до того тягне й Новгород, і не одривається він од Києва аж до Татар. Та й Нестор, говорючи, як прозивались сусіди Новгородські, про самих Новгородців пише, що в них не було ніякого такого ймення, як от: Весь, Чудь, Меря, Кривичі, а звались вони по-старому Слов'янами. «Словѣни же сѣдоша около езеря Илмеря, прозвашася своим именем, и сѣдлаша град, и нарекоша Новгород». (Там же, 3). Вбачаємо в тому ознаку, що Новгородці прийшли на Ільмень, як уже там були інші народи, бо каже літописець *прозватися*. Не самі вони себе прозивали, а сусіди. Чого ж вони звали їх Слов'янами, будши й самі (як домислюється) теж Слов'янами? Ото, мабуть, сі Слов'яни позаходили здавна і осіли поміж народів не-Слов'янських і з ними вже певно помішалися; як же прийшли чисті подніпрянци, то як інше було їх прозивати? Подніпрянами не до ладу, бо Дніпро був далеко; Полянами теж не впадало, бо вони поля покинули; а народ вони були чистий, архі-Слов'янський⁷⁶, – от і «прозвашася своим именем». А що не прозвано їх по річці або по озеру, то се – домислюємось – тим, що вони мусили прийти торговими гітьми між давніх тубільців, а як були люди порядку вищого, ніж Меря або Весь, то зараз собі «сѣдлаша град». Гляньмо: ні про кого не сказав Нестор, щоб прийшовши зараз град і зробили. Певно, то були люди з города захожі; певно ж було що й оберегати в городі; певно ж і порядку були сі люди вищого од сусід, коли городом уміли сидіти. І показує-таки дальша історія, що вони були поміж верховими Слов'янами передовиками, бо завсігди були серцем всіх окружних народів. Гляньмо ж іще й з другого боку. Як осілись Новгородці над Волхвою, то й Поляни ніяк інше їх не звали, як Слов'янами, або, по *новому* городу, Новгородцями (причина та ж сама, що й у сусід Новгородських), – все одно, як пізніші Українці Запорожан прозивали по Порогах – Запорожцями, по Дніпровому Низу – Низовцями, а проте знали, що вони та ж Русь, ті ж Українці. Нестор так само споминав письмом про тих Слов'ян далеких, як ми в своїх книжках споминаємо про далеких наших земляків Запорожців, або Чорноморців.

[4] Коли Новгородці з Полян походять, то, певно, не розбоєм мандрували їх предки по річках-верховинах: не з великою, мабуть, силою вийшли вони з низу, що, зробивши собі город, сусід під себе не підгортували, а з малою силою не здолали б вони пройти розбоєм людні узріччя (бо тоді узріччя були найлюднійші), та й мусили б вернутись до свого коша, вниз; а то ні: перейшли через волок з Дніпра на річку Ловать і саме видне місце, до торгу найгідніше, під новий кіш вибрали.

⁷⁴ Очевидно, П.Куліш на початку 1860-х рр. поділяв відому візію М.Костомарова про етнічну спорідненість новгородців зі пращурами малоросіян-українців (див. докл.: *Костомаров Н. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: Новгород – Псков – Вятка: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1863. – Т.1. – 419 с.; Т.2. – 448 с.*)

⁷⁵ Виганяє з володінь.

⁷⁶ Найстарший, найголовніший слов'янський.

[5] Н.Костомаров вяснив нам докладно слово *Варяг* ([Начало Руси //] *Совр. [еменник]* 1860, кн. I, 6). Слова сього ще й не було тоді, як князі Русь загніздились у Новгороді і в Києві. Нестор, писавши в XI вікові, як уже слово *варяг* почало значити оружного зтяжццо⁷⁷, приложив се слово і до князів, которі були Русь по своєму родові, а варягами не звались.

[6] І про Київ пише Нестор, оповідуючи про міфічних князів Кия, Щека і Хорива: «Бяше около града лѣс и бор велик и бяху ловаща зверь». (*П.[олное] С. [обрание] Русск. [их] Лет.[описей]* I, 4). И вдруге: «наидоша я Козарѣ съдящая на горах сих в лѣсѣх». (Там же, 7). То правда, що сими самими словами Нестор показує, що за його часів не було вже навкруги Києва великого бору; так не забуваймо ж, що двісті років пройшло од першого знаходу Русі до Несторового писання; та ще ж: коли Київ таким диким лісовим містом здавався Несторові в давні часи, то мусив він – і мимо традиції – з чогось узяти свою звіроловну картину. Що води стояли тоді по Україні великі і наповняли річні корита, по которих тепер трави косять, або й плугом орють, се всякому відомо з тих находок водоходніх, що в наших річках і болотах знаходять. От і недавніми часами найдено в річці Золотоноші величезний мідяний якір; і досі він стоїть у Золотоніському монастиреві.

[7] Нестор пише, що Поляни і їх сусіди давали Козарам дань «по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма», то, може, ся данина і тоді вже звалась подимним.

[8] Знаємо, що так воно мусило бути з того, що, як пороздавано навпослі деякі села монастирям, то ченці ходили восени на полюддя тим же самим робом⁷⁸, що й князі. Старосвітські звичаї не записувались, бо з роду в рід їх пам'ятали і іншого права надзвичай не знали. Се вже тоді почали звичаї законами в статуті і в уставні грамоти вписуватись, як нові порядки на Україні позаводились і старе звичаєве право стали занедбовувати. Тим-то державці випрошували на свої землі у князів Литовських і в королів Польських оборонні грамоти, і в грамотах поновляли письмом стародавні звичаї і на дальші часи уже законом їх переказували. До нас дійшла з початку XV віку запис про грошові і медові дані Софійської митрополичої отчини, і з неї ми вбачаємо стародавній звичай підіймати и вгонобляти бірчих⁷⁹. Написано там: «Подолѣшенская земля под Полозом, а с ней идут три ведра меду и поданье, а ночь пити». (*Акты [относящиеся к истории] З.[ападной] Р.[оссии. Санкт-Петербург, 1846]* I, під 1415 р.).

[9] Що тяжко лягало на селян княже люднування^{6*}, видно з того, що де схотів князь, там і прибільшував дань. Новгородці платили Олегові «мира дѣля» (одчепного бо то) 300 гривень, як перейшов він у Київ, а за Владимера вже ся «мира дѣля» коштувало їм у десятеро, бо 2000 гривень присилали вони в Київ та 1000 роздавали дружині, що стояла в Новгороді залогою. Який же був драпіка⁸⁰ Ігор Рюрикович, се ми знаємо добре.

⁷⁷ Найманця.

⁷⁸ Способом.

⁷⁹ Задовольняти збирачів податків.

^{6*} Не знаємо, чи було таке слово, чи ні, тільки наше ільнування трохи чи не сягає часів людної княжої дані. За тисячу років воно скривилось, а звичай остався: ільнують у нас попаді як раз так, як князі ходили на полюддя. Думають, що *ільнування* пішло од льону, що попаді льон у селян вимагають; а нам здається, що се княже полюднування одригається: не за одним бо льоном попаді ходять по людях; та в інших селах і в заводі немає льону, а ільнування всюди есть, де есть піп, а в попа – попада.

⁸⁰ Здирик.

«И приспѣ осень, нача мыслити на Деревляны, хотя примыслити большую дань – иде в Дерева в дань и примышляше к первой дани, насиляше им, и мужеве его; воземав дань, поиде в град свой. Идущую же ему вспясть, размыслив рече дружинѣ своей: идѣте с данью домови, а я возвращюся, похожую и еще – и вышедше из града Изкорстения Деревляне, убиша Игоря и дружину его» (II.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 23) Послухаймо ж іще Данила Заточника, що він про князів пише: «Не имѣ себѣ двора близь княжа двора, не держи села близь княжа села, потому что тиун его – как огонь и рядовичи его – как искры». ([Калайдович К.Ф.]. Пам.[ятники российской] Слов.[есности] XII в.[ека, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков. Москва, 1821] 235).

[10] Тим-то й Олег, підпливши човнами під Київ, оповістив себе Аскольдові і Дірові людом торговим, родичами державців Київських. Сю історію ми в своєму тексті пропустили, бо вона й Нестору давнім поданням передана, і хто знає, скільки в ній правди? Здається, воно так було, що не всім Рюричанам у верхових землях уподобалось, то двоє якихсь значних людей кликнули на охотника, та й спустились униз кращої долі собі шукати. Аскольдом і Діром Нестор їх називає. В Києві їм добре повелось; плавали вони Дніпром і в Грецьку землю за здобиччю, Грецькі села жакували і хижацької слави собі набували. Ся-то, мабуть, слава дійшла й до Новгороду. Новгородські князі, певно, Аскольдові й Дірові позавидували і приплили з потугами під Київ. Покинувши більшу часть човнів оддалік Києва, підплили вони двома чи трьома до пристані, поховали під чердаки⁸¹ свою дружину, щоб людей не полохати, і послали до Аскольда и Діра. «Родичі ваші, мовляв, прийшли; ходіть на пристань привітайтеся». Ті прийшли, про свою голову не порахувавши, а тут їх зараз обскочили, та й темний похорон їм справили. «И убиша Аскольда и Дира, несоша на гору, и погребоша и на горѣ, еже ся нынѣ зоветь Угорьское, гдѣ нынѣ Олмин двор; на той могилѣ поставил Олма церков святого Николу, а Дирова могила за святою Ориною». (II.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 10).

[11] Козаки воювали звичаєм варязьким і звали свою славу золотою. Певно, так вона звалась і в варягів. Святослав говорив про славу (у Лева Дякона кн. IX, гл. VII)⁸² зовсім так, як козаки:

Пропаде, мов порошина з дула,
Та козацька слава,
Що по всьому світу дивом стала...⁸³

[12] По Руській Правді гривню плачено за вола: така була її ціна. «Оже за кобылу 60 кун, а за вол гривну». (Иссл.[едования] о Р.[усской] Правде [Москва, 1846. Ч. I], Н.Калачова, 95). Про гривню див. у Карамзина в Ист.[ории] Г.[осударства] Р.[оссийского. Санкт-Петербург, 1816] I, прим. 298.

[13] Добре, мабуть, вдалися взнаки Грекам ті хижаки, що, договорюючись із Ігорем, вони постановили, щоб, прийшовши Русь у Царьград, жили тільки коло святого Мами, а не по всьому городу, і в город щоб увиходили з човнів своїх невеликими купами,

⁸¹ Тут: носові частини великих човнів.

⁸² История Льва Диякона Калойского... – С.93–94.

⁸³ Частина епіграфа з народної думи до відомого роману П.Куліша «Чорна рада» (див.: Кулиш П.А. Черная рада: Хроника 1663 года. – Москва, 1857. – С.1).

по півсотні, без оружжя. «Да входят в город одинъми ворота со царевым мужем без оружья муж 50, и да творят куплю, якоже им надобъ, паки да исходят; и муж царства нашего да хранит я». (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 21).

[14] Так навпослі наші гетьмани держали собі в покорі Запорозький Низ, котрий добре промишляв звіроловством, рибою, стадами, табунами й отарами, а хліба робити не спромігся (за Татарами). Гетьман Виговський говорив царському посланцеві Рагозину 1657 року: «Як не звелю я до Запорожців пропускати з запасами людей торгових, то їм нічого буде їсти». (Моск.[овский] Арх.[ив] Мин.[истерства] Ин.[остранных] Д.[ел] 1657, №16).

[15] Як воював Святослав із Цимісієм, то одвітував йому згорда, що його дружина не поденщики; своїми руками собі хліба не роблять. (Leo[nis] Diac.[oni Coloensis Historiae, libri X, cap 10, e recensione C. V. Nasii. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae, 1828] VI.)⁸⁴. Навертаються тут на пам'ять козацькі слова з народної думи.

І вже мені не честь, не подоба по ріллях спотикати,
Жовті сап'янці каляти,
Дорогії сукні пилом набивати;
А хочеться мені, мати,
Під город Тягиню піти погуляти,
Слави-лицарства козацькому війську достати⁸⁵.

[16] Вже в договорі Ігоря з Греками, року 945, між родичами княжими і торговими людьми вбачаємо ймення Слов'янські; а в договорі Олега все ще були чужоземні.

[17] За Олега князя Печеніги воювали з Козарами і їх підданими Уграми, а послі, погнавши Угрів на захід, присунулись вони до землі Київської. Нестор споминає про них уперве під 915 роком.

[18] Гіпотеза п. Іванишева, котрий про ту судню раду виявив ученому мирові великої ваги і ціни факти. (Русск.[ая] Бес.[еда] 1857, III, 18).

[19] Поки сиділи князі-Русь в Новгородській землі, то притягли під свою руку тільки Кривичів, Мерю, Вєсь, Чудь; більш несила була притягти; Козари на низу панували. Та й про походи їх було не чувати. А, сівши в Києві, кинулись вони і на Волгу, і на Чорне, і на Каспійське море. Хто ж їм ту силу надав? Неабияких, мабуть, людей знайшли вони на Подніпрянщині.

[20] Справді дивує нас та Олегова рядна з Греками: такої рядни не зложив би ніякий варварський люд того часу, – не зложили б і Нормани, що всюди тоді в Європі побережжя шарпали. Там сказано: «на удержаніє и извъщеніє от многих лѣт межю христіяны и Русью бывшую любовь». Отож, певно, Греки здавна торгували з Полями, і не за диких варварів їх знали, коли у рядні божбу⁸⁶ їх за оборону права прекладали; коли, там же в рядній, караючи чоловіка за душогубство смертю і худобу його родичам убитого оддаючи, частину добра на жінку винуватого одділяли; коли за злодійство в

⁸⁴ История Льва Диякона Калойского... – С.65–66.

⁸⁵ Украинские народные песни, изданные М.Максимовичем. – Ч.1. – Москва, 1834. – С.53.

⁸⁶ Обітницю, клятву.

рядні пеню з ними уставляли; коли чужоземське судно, на берег вержене, вповали Греки в цілости між ними бути и на їх сторожу безпечалися.

[21] Яка була умова в Новгородців з первими князями, котрих вони до себе приймали, ні звідкіля не знаємо. Мабуть, тоді ще скрізь по нашій Слов'янщині закон із роду в рід звичаєм переходив, і старі голови були на вічових радах замість вічистих книг і писаного права, як от п. Іванишев і в XVI вікові ще завважив^{7*}. Як же од крутої волі князької почало судне право іти в непам'ять, або умисне князькими похлібцями⁸⁷ притлумлятися, тоді Новгородці узяли в свого князя Ярослава писану *Руську Правду*, щоб не всякий тіун княженецький що хотя драв з винуватого на князя, а послі, приймаючи до себе нових князів, укладали з ними особні умови од *старіших і менших людей*^{8*}. От із тих-то найстаріших писаних прав довідуємось, що князь стояв тільки на обороні права мирського, як третій суддя між сутяжними, і на обороні землі мирської, як отаман оружної сили, а сам – щоб ні податків над давній звичай не вимагав, ні землі в свій рід не привлащував. Випишемо з *первої Новгородської грамоти*, як вона зветься, найголовніші речі: «На сем, княже, цѣлуй хрест к всему Новугороду, на цѣм то цѣловали дѣди и отци и отець твой Ярослав: Новгород ти держати в старинѣ по пошлинѣ^{9*}; что волостій всѣх Новгородских того ти, княже, не держати своими мужи, не держати мужи Новгородскими, а дар имати тобѣ от тѣх волостій, а без посадника тебѣ волостій не роздавати; а кому роздаял волости братъ твой Александр или Дмитрій с Новгородцы, тобі тѣх волостій без вины не лишати; – а в Бѣжицах, княже, тобѣ, ни твоей княгыни, ни твоим боярам, ни твоим дворяном сел не държати, ни купити, ни даром пріимати, и по всей волости Новгородской; – а из Бѣжиць, княже, людій не выводити в свою землю, ни из иной волости Новгородской, ни грамот им даяти, ни закладников пріимати, ни княгыни твоей, ни бояром твоим, ни дворяном твоим, ни смерда, ни

^{7*} [Иванишев Н.Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России // Русск.[кая] Бес. [еда] 1857, III, 4: – «связь между селениями крестьяне доказывали не законами и не договорами, а одною только давностью: “они сходатаи наши здавна будучіе”, или: “они издавна с нами о шкоды вшелякія сжоживалися». Далі, на стр.7: «Так как каждый домохозяин обязан был присутствовать в народных собраниях, и так как крестьяне в молодых летах вступали в брак и могли основывать отдельные хозяйства, то поэтому каждый из них имел возможность, в течении многих лет, изучать народное обычное право и, в свою очередь, передавать его младшим поколениям. Таким образом, вече было не только народным собраньем, но и школою для изучения права, которое, без помощи письма, сохранялось в памяти мужей-сходатаев, переходя от одного поколения к другому». Навернулося після сей виписки нам на пам'ять, що говорить Хризостом Пасек про Польські сейми, котрі були ті ж віча, тільки що шляхетські віча: Powiadam więc kazdemu, że wszystkie na swiecie publiki cień to jest przeciwko sejmom. Nauczysz się polityki, nauczysz prawa nauczysz się tego o czém u szkołach jako żyw nie słyszałeś. (Pam.[іетники Jana] Chr.[ызостота z Gosławic] Paska [z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III (1656–1688)], S.Peterb., 1860, str.185).

⁸⁷ Підлабузниками.

^{8*} Раніше XII віку до нас не дійшла ні одна така умова, а *Руська Правда* написана в конці X віку, або на самому початку XI-го, бо, мабуть, князі з своїми тіунами перше почали вічовим судом хибити, а землю вже послі собі привлащувати (привласнювати – О.Я.). В *Руській Правді* ще нема речі про княжу землю: у князя єсть тільки коні, борті, гроші і йому в спадок йде тільки добро смерда, як умре смерд без наслідників, а в первій Новгородській грамоті голосно говориться, щоб князі не привлащували собі землі ні силою, ні купуванням, ані як інше.

^{9*} *Пошлина* – давній звичай, давнина. «Ино то обыскано, что то было учинилось ново, не по пошлинѣ, а нынѣча то не надобѣ» (Акты[, собранные в библиотеках и архивах Российской империи] Арх.[еографической] Эксп.[едицией императорской Академии наук. Санкт-Петербург, 1836] 1, 5). «Пріѣхавше послы великы от Свѣйскаго короля, и докончаша мир вѣчный с князем и с Новымгородом, по старой пошлинѣ» (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей]. Санкт-Петербург, 1841] III, 73).

купщини; – а что, княже, брат твой Александр дѣял насильнѣ на Новѣгородѣ, а того ся, княже, отступи. А что, княже, мыть по твоей земли и по иной волости, и по всей Суждальской земли, а то, княже, имати по двѣ векши от лодѣе и от воза, и от льну, и от хмѣльна короба; а дворяном твоим по селом у купцев повозов не имати, развѣ ратной вѣсти. Тако, княже господине, пошло от дѣдь и от отецъ, и от твоих и от наших, и от твоего отця Ярослава». (*Ист.[ория] Г.[осударства] Р.[оссийского]. Санкт-Петербург, 1819*) изд. 2-е, IV, пр.114).

[22] Не минали, мабуть, і старих людей, що в Нестора записано: «И прииде един стар муж ко князю, и рече ему: княже! суть у мене един сын меншей дома, а с четырьми есмь вышел, а он дома» (*П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 53*).

[23] Помагаючи князям, хижа орда, як от Половці, хапала людей у неволю, старих побивала, оселі палила, бо то була для неї найкраща забава, так вона війну розуміла. Де пройшла, щоб було пусто, – от-то була Половецька слава. Затягши один князь на другого орду і побивши свого супротивника, сідав у городі княжити, а орду напускав на села: то була дяка їй за поміч. Так от у Нестора читаємо, що Олег Святославович, внук Ярослава Владимировича, вируговавши з своєї волості дядька Владимира, за підмогою Половецькою, дав їм волю що хотя навкруги Чернігова робити. «Приде Олег с Половци, из Тмутороканя приде Чернигову, Володимер же затворися в градѣ, Олег же приде к граду и пожже около града, и манастирѣ пожже; Володимер же створи мир с Олгом, и иде из града на стол отень Переяславлю, а Олег вниде в град отца своего. Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови не взбранящю, бѣ бо сам повелѣл им воевати. Се уже третѣе наведе поганнѣя на землю Руськую; его же грѣха дабы й Богъ простил, занеже много хрестѣян изгублено бысть, а друзіи полонени и расточени по землям». (Там же, 96). Року 1160 Ізяслав Давидович привів Половців на Смоленську волость, і вони вивели звідтіля більш 10 000 полону, а скільки ж то побито! «Той же зимы оттудѣ иде в Смоленскую волость Ізяслав, и повоевав; и тамо много зла створиша Половци, взяша душ болѣ тмы, а инѣя изсѣкоша» (Там же, II, 87). Брали полон князі й без Половців один в одного. Року 1148 ходив Ізяслав Мстиславович у землю Ростовську воювати князя Юрія: 7000 полону записав літописець. «...приде Ізяслав Новгороду, сын Мѣстиславл, из Кѣева, йде на Гюргя Ростову с Новгородці, и много воеваша людѣе Гюргево, и по Волзѣ взяша 6 городов, оли до Ярославля попустиша, а голов взяша 7000». (Там же [Санкт-Петербург, 1841], III, 10).

[24] Що князі таких невольничих сіл у нас не застали, видно з того, що Слов'яни наші полонян брали в неволю на годи, а не навіки, а послі випускали на волю, або приймали в своє товариство. Про се пишуть Маврикій⁸⁸ і Лев Мудрий⁸⁹.

[25] В договорі Олеговим єсть уже річ про Руських бранців, рабів. Ігор, помирившись із Греками, одпустив їх послі з Києва, «одарив скорою и челядью и воском». (*П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 23*). Княгиня Ольга оддала Деревлян у неволю своїм дружинникам: «... овых изби, а дргія работѣ предаст мужем своим».

⁸⁸ Маврикій Стратег (Псевдо-Маврикій) – візантійський хроніст VI – початку VII ст., автор трактату «Стратегікон», в якому описано громадський устрій і військову організацію давніх слов'ян.

⁸⁹ Лев VI Мудрий, або Філософ (866–912 рр.) – візантійський імператор у 886–912 рр., відомий як поет і церковний оратор.

(Там же, 25). Грецький цар, по Нестору, переказував Ользі через свої послы: «ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще возвозвращаюся в Русь, многи дары пришло ти, челядь, воск и скору и вои в помощь» (Там же, 26). Про Ярослава и Мстислава Нестор пише: «идоста на Ляхы и заяста грады Червенскыя опять и повоеваша Лядьскую землю и многи Ляхы приведоста и раздѣлиста я, и посадив Ярославъ своя по Рси» (Там же, 64).

[26] Що в князів були куповані слободи, видно із літописця: «В лѣто 6666 (1158). Заложы Андрѣй князь в Володимери церковь каменну – и да ей много имѣнья и свободы купленья и с даньми» (Там же, 149).

[27] В первій Новгородській грамоті читаємо: «Из Бѣжиць, княже, людей не выводити в свою землю, ни из иной волости Новгородской, ни грамот им даяти, ни закладниковъ пріимати, ни княгыни твоей, ни бояром твоим, ни смерда, ни куцъни».

[28] Мабуть, добре налягали вони на свої маєтності, що, як їздила княгиня Ольга землю Руську порядкувати, то мусила визволити селян з-під права так званого *княжього* (думають, що се право було *jus primae noctis*⁹⁰). У Татищева, котрий стародавні літописі докупив (История российской с самых древнейших времен. Москва, 1773] II, 45, 329), знаходимо, чого нема в інших списках першого нашого літописця: «Тогда ж отрѣши княжее, а уложила брать от жениха по черной кунѣ, как князю, так боярину от его подданнаго».

[29] Не мало ж, мабуть, вони й броїли⁹¹, коли Новгородці, найсмільйший і вольнійший люд з усіх наших Слов'ян, написали в своїй грамоті: «А что был отял брать твой Александр пожнѣ, а то ти, княже, не надобѣ; а что, княже, брать твой Александр дѣял насильнѣ на Новгородѣ, а того ся, княже, отступи». Згадаймо ж іще, що витворяв князь Владимир у Києві, нікого не боячись и не соромлячись: «И бѣ несѣт блуда, приводя к себѣ мужьски жены и дѣвиць растляя» (II.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 34). Згадаймо, як вибив Ярослав Новгородців за те, що заступились за своїх жінок і побили його варягів: «И разгнѣвася Ярослав, и шед на Роком, сѣде в дворѣ; послав к Новгородцем, рече: “уже мнѣ сихъ (варягів) не крѣсити”. И позва к собѣ нарочитые мужи, иже бяху изсѣкли Варяги, обольстив и сѣче» (Там же, 61). Згадаймо, як злякались Кияни, прочувши, що Ізяслав, которого вони прогнали, вертається з Ляхами. Хороший, мабуть, був, що хотіли Київ запалити і втікати зо всім нащадком у Грецьку землю: «А се ведеть на ны Лядьскую землю зажегше град свой, ступим в Гречьскую землю». Брати не дали Ізяславу пліндрувати отцівського города; так він, аби зогнати серце, послав поперед себе сина свого Мстислава в Київ. «И пришед Мъстислав, и сѣче иже быша высѣкли (вирубали з темниці) Всеслава, числомъ 70 чади, а другыя слѣпшиша, другыя же без вины погуби, не испытав» (Там же, 74).

[30] Нестор пише: «Аще ли кто усрячет черноризца, то вращается» (Там же, 73). Князі й бояри, охрестившись, новому богові по своєму розуму догоджали і не то по городах і селах до хреста людей силували, та й по пуцах із попами за старовірцями ганяли; то мусили попи й ченці добре їх налякати. З тих часів і досі в селах ведеться примха, що, як стрінеш попа, або ченця в дорозі, то без пригоди тобі не минеться.

⁹⁰ Право першої ночі (лат.).

⁹¹ Бешкетували.

[31] Чужоземські писателі не споминають, щоб у Полян були кумири. Перве слово про богів роблених знаходимо в Нестора, як присягав князь Ігор із своєю дружиною, поклавши перед Перуном свою зброю і золото, – і то були боги, запевне, не Полянські, а прихожі з варягами. Пише Нестор, що князь Владимир, вернувшись од варяг у Київ, поставляв по горах Київських кумири. Той же Владимир їх послі порубав, попалив, або в воду покидав. Плакали, каже, люди за богами, а які люди, того в літописці не сказано: може, варяги та захожі, которих до князя в Київ назбиралось багато з усіх земель. Що кумири були не Новгородські, видно з того, що тільки, опанувавши Київ, Владимир поставив Перуна в Новгороді. «Володимер же посади Добрыну уя своего в Новѣгородѣ; и пришед Добрына Ноугороду, постави кумира над рѣкою Волховом, и жряху ему людѣ Новгородстїи аки Богу» (Там же, 34). Що Перуна Новгородцям накинуто, вбачаємо і з того ще, як дорікав йому ганчар⁹² Новгородський тими жертвами, що, певно, мусили люди неволею давати. Як укинули Перуна в річку Волхву, то став заказ, щоб ніхто не переймав його. «Иде Пидьблянин рано на рѣку, хотя горнеци везти в город, оли Перун приплы к берви, и отрину и шестом: ты, рече, Перунице, до сыти еси ѣлъ и пиль, а нынеча поплочи прочь». (Там же [Санкт-Петербург, 1851.], V, 121). Ще ж звернемо увагу й на те, що, коли б кумири були народні, а не вивезені варягами із Жмуді, чи відкіля з-за моря, то в літописцях би писалось, що велено їх по всій землі руйнувати, або – що знаходили їх попи по гаях, чи що, і палили; а то ні: тільки за волхвами ганялись, а про кумири ні словечка! До нас подоходили казання і послання попів і ченців X, XI і XII віку. Попи й ченці дорікають людям, що вони приносили жертви бісам на болотах і коло криниць, та все-таки виходить – духам, а не кумирам; дорікають селянам, що вінчаються без попа, що не ходять до церков, а ні один ні разу не сказав, що люди кланяються кумирам. В уставі первого Владимера «о церковних судѣх и десятинах» перелічені всі случаи, в которих церковний суд має судити городян і селян. Про кумири нема ні слова, а єсть про молитви до хліба святого и до краси Божої поміж деревами і понад водами. Уже б же попи наперед усього вписали в устав, щоб брати судню плату, як знайдуть де кумира, і дику б виру (повшехну⁹³ плату з села чи волості) назначили за сю находку; а то ні: тільки й сказано всього «...или кто под овином молится, или во ржи, или под рощеніем, или у водѣ». (Там же [Санкт-Петербург, 1853], VI, 83). Писана старосвіщина споминає такі часи, що не було ще в Слов'ян Перуна: може, се вона споминає про то время, як ще князі-Русь Полян не опанували. Єсть у Кириловому монастиреві на Білому озері стародавній збірник, а в тому збірнику написано: «Оттуда же ізвыкоша елени класти требы артемиду і артемидѣ, рекше роду рожаницѣ тацїи же егуптяне. Тако і до Словѣн доїде се слово і ті начаша требы класти роду и роженицам прежде Перуна бога их, а переже того клали требу упирем и берегиням» (Шевирева [С.] *Поездка в Кирилло-Белозерский монастырь*: *Вакационныи дни профессора С.Шевырева в 1847 году. В двух частях. Москва, 1850*], 11, 33). Про Слов'янську міфологію писали в нас недавніми часами п. Срезневський (*Исследование*) о [языческом] богослужении древних Славян [Санкт-Петербург, 1848]) і п. Костомаров (*Славянская Мифология* [Київ, 1847]). Ні той, ні другий не знайшли у Слов'ян кам'яних, чи дерев'яних божищ. Що були людські жертви богам у Києві, видно з Нестора; тільки знов ніхто не докаже, щоб се не пришельці богів своїх людською кров'ю вгонобляли. В одному варіанті старосвітської думи про Олексія Поповича козаки врізали винуватому перед Богом мізинного пальця, пустили в море крові – і море, зачувши кров, утихає. Се спомин давніх жертв

⁹² Гончар.

⁹³ Загальну.

людських, а все ж і тут хто докаже, що не варяги занесли до Полян разом з Перуном людські жертви? а козаки пішли од стародавніх княжих дружин, то й далеким родам сю примху переказали.

[32] «Созва Володимер боляры своя и старцы градскіѣ. Да что ума придасте? что отвѣщаете?». (П.[олное] С.[обрание] Русск.[их] Лет.[описей] I, 45).

[33] «Развергше Гречьскый Номоканон», – пише в своєму уставі первий Владимир, – «обрѣтохом в нем, оже не подобает сих судов и тяжь князю судити, ни бояром его, ни тиуном: и аз сгадав своими дѣтми, со всѣми князи и со всѣми бояры дал есмь тѣ суды церквам Божіим, митрополитом и всѣм епископьям по Русской земли» (Там же, VI, 82).

[34] Не судили князі не то ченців і черниць, попів, попадь, поповичів, та й тих, що по монастирях на прощу ходили (паломників), і тих, що яким-небудь ремеслом⁹⁴, чи роботою монастирям служили («кто порти чернечьские свержетъ»), хто чудом нібито одужав і коло церкви тулився, кого на волю ради души спасіння випущено («задушный человекъ») і кого за вину у церковний дом узято; не судили удів, калік і всіх старців. (Там же, 84).

[35] «Аже мужа два біетася женьски, или укусить, или одереть, епископу 3 гривнь» (Там же, 86).

[36] Див. приписку 3. Нестор Полян од усіх інших одрізнив звичаями. Зараз і видно, що вони повинні всім сусідам за взір стояти, як дійдеться до християнства. Ще не говорючи про християнство, Нестор описав їх такими, якими мусили інші неволею вчинитись, через нову віру.

⁹⁴ Ремеслом.

In the P.Kulich's article in "Osnova" journal (1861) he announced in the introduction and in the first chapter of his work the research of the new ways of past representing. Author proposed a thesis of necessity of true and critical representation of national history for different groups of those days readership. It should include the events, effects and communities on Ukrainian lands.

Keywords: *history of Ukraine, Ukrainian history writing, late romanticism, late enlightenment rationalism, "first" positivism, unheroic Cossacks, Kulish.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Пиріг Р.

Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: Персональний вимір. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 518 с.

Вивчення одного з переламних періодів вітчизняної історії – 1917–1920 рр. – відбувається нерівномірно. Спочатку в новітні часи (з рубежу 1980–1990-х рр.) переважна частина досліджень присвячувалася періоду Центральної Ради. Потім поступово акценти зацікавлень змістилися в бік аналізу розвитку України під керівництвом Директорії. І, нарешті, у працях істориків значно зріс інтерес до проміжного між існуванням двох Українських Народних Республік хронологічного відтинку – семи з половиною місяців функціонування гетьманської Української Держави.

Крім узагальнюючих публікацій, покликаних відтворювати досвід буремних років у цілому¹, з'явилося фундаментальне документальне видання², ціла низка монографічних проектів³, проведено ряд

¹ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.: Історико-генетичний аналіз. – К., 1995; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998; Політична історія України: XX століття: у 6 т. – Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003; Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. – Кн.1. – К., 2011; Студії з історії Української революції 1917–1921 років.: Зб. наук. праць на пошану доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирого з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності. – К., 2011; Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине: 1917–1920 гг. – Москва, 2012; Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення: Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. – К., 2013; Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – К., 2015.

² Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2015.

³ Реєнт О.П. Павло Скоропадський. – К., 2003; Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2008; Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008; Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.ІІ: Рік 1918. – К., 2009.

конференцій, безпосередньо присвячених феномену гетьманату, його очільників⁴. У результаті багато аспектів досвіду даного періоду відтворюються доволі предметно та рельєфно, оцінюються об'єктивно й усебічно.

У контексті означеної тенденції природною стала поява нової монографії одного з найбільш плідних, ґрунтовних дослідників гетьманату 1918 р. Р.Пирога. Книгу присвячено історії врядування в Українській Державі. Звертає на себе увагу особливий ракурс авторського підходу до реконструкції досвіду й оцінки діяльності глави держави, керівництва виконавчої влади. Це не стільки абстрактно-відсторонений, зверхній, із відстані багатьох десятиліть погляд на події, а спроба пояснити вибір політики, рішень, кроків через індивідуальну мотивацію поведінки й проникнення у сутність тогочасних обставин. І якщо Р.Пиріг часом не робить наголосу на значному обмеженні суверенітету України, по суті повній залежності керівництва держави від окупаційної адміністрації, наведені факти, документи переконливо промовляють самі за себе, а розлогі моралізування видаються необов'язковими.

Найбільш наочний приклад – описання того, як у кабінеті начальника штабу оберкомандо генерала В.Гренера за участі німецького посла А.Мумма, інших дипломатичних представників Німеччини й Австро-Угорщини, із цинічним нехтуванням дипломатичного етикету відбувалося обговорення кандидатур на посади міністрів, рішуче відхилялися як «неблагонадійні» деякі з тих, кого запропонувала українська сторона, тут же замінялися на апріорі лояльних щодо окупантів, а попередньо прийняті умови «співпраці» тут же доповнювалися новими, більш жорсткими (с.65–69). Де вже тут шукати якомога м'якші, еластичніші оцінки форми правління гетьманату, його статусу, як це намагається робити значна частина сучасних вітчизняних істориків?!

«Контроль» за можливими змінами в управлінській еліті, її прерогативах із боку австро-німецької адміністрації залишався доволі жорстким і надалі (с.89–91, 98–100, 116–117, 123, 163, 240 та ін.). Більше того, вимоги союзників щодо тих чи інших рішень, кроків уряду, заходів міністрів виконувалися практично як накази, що не підлягали обговоренню (див., напр., с.137–138).

У монографії коротко прослідковано «генеалогію» трьох складів урядів, на документальній основі відтворено всі персональні зміни, що відбулися впродовж періоду гетьманату, зроблено спробу розібратися в їх мотивації, зумовленості призначень і звільнень відповідно до корекції статусу органу виконавчої влади, трансформації завдань, урахування інших об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Особливу цінність монографії надають уперше запропоновані читачеві 42 повноцінних нариси про всіх без винятку тридцяти трьох головних дійових осіб уряду – 4 прем'єр-міністрів і 38 міністрів (п'ятеро з них устигли почергово обійняти по дві вищих посади). При цьому демонструється дуже високий ступінь наукової новизни.

⁴ Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – К., 2008; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження) // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013 та ін.

Так, не просто згадано, як це побутувало раніше, про першого голову (отамана) Ради Міністрів М.Сахна-Устимовича, чиї повноваження обмежилися всього однією добою. Про особистість із непростою долею й трагічним кінцем запропоновано цікавий, повномасштабний історичний сюжет (с.63–72), що, зокрема, проливає світло на причини невдачі діяча у сформуванні першого гетьманського уряду.

Сповненими цікавих, невідомих раніше біографічних подробиць і важливих деталей діяльності на посадах керівників Ради Міністрів стали нариси про М.Василенка, Ф.Лизогуба, С.Гербеля. При цьому особливу увагу привертає сюжет про останнього голову уряду, який нечасто потрапляє в поле зору дослідників.

Р.Пиріг прагне уникнути однобічності в підходах до характеристики суб'єктів вивчення, гарантом чого стало максимально можливе залучення до реконструкції образів комплексу найрізноманітніших джерел – від розлогих мемуарних свідчень (с.191–192) до даних електронних ресурсів (с.217, 292), часом зовсім неочікуваних, однак інформативно корисних і цікавих (с.106). Тому намальовані у книзі образи видаються реалістичними, переконливими, які, відповідно до багатоманітності й суперечливості самого життя, органічно ввібрали у себе як яскраві позитиви, так й іманентні негативи. І, за великим рахунком, усе це сприяє значно кращому, предметнішому з'ясуванню сутності непростого історичного моменту, відчуттю атмосфери, в якій розвивалася діяльність урядових структур.

Не випадають із поля зору автора й своєрідності, не до кінця вивірені елементи поведінки, що отримували не завжди бажаний резонанс і наслідки (див., напр., с.89, 287–288 та ін.). Доречними видаються й апеляції до психологічних моментів, зокрема притаманної багатьом чиновникам найвищої урядової категорії роздвоєної (чи подвійної) українсько-російської лояльності (с.11, 30–31, 95, 485 та ін.).

Безперечна цінність рецензованого видання полягає у вичерпній персоналізованості діяльності Ради Міністрів Української Держави, звісно, на зрізі «перших» осіб – міністрів, хоча, за необхідності, ідеться і про їхніх заступників, і дещо нижчих чинів, а також відхилених із різних причин кандидатів на високі урядові посади.

Доволі повне, предметне уявлення формується як щодо яскравих, талановитих, енергійних постатей (І.Кістяківський, с.119–134; М.Чубинський, с.145–155; А.Ржепецький, с.178–198; М.Василенко, с.324–338; В.Науменко, с.347–352; Д.Дорошенко, с.424–444 та ін.), так і тих, чиї політичні, ділові, моральні риси виявилися невідповідними для виконання особливо важливих державних функцій, тим більше, що працювати довелося в дуже непростих, почасти екстремальних умовах (Г.Глінка, с.287–288; Ю.Вагнер, с.385–396), а можливо, потенціал деякого з них просто не встиг «розкритися» у ході дуже швидкоплинних подій (Б.Гернгросс, с.313–314; А.Покровський, с.317–320).

Буквально «по крихтах» автор зібрав інформацію (спеціальних публікацій узагалі немає) про міністра торгівлі й промисловості у жовтні – грудні 1918 р. С.Мерінга (с.215–217) і виконувача обов'язків міністра шляхів сполучень у

листопаді – грудні Е.Ландсберга (с.233–236). Переважно на архівних, тобто вперше введених у науковий обіг матеріалах виконано нариси про військового міністра в листопаді – грудні Б.Шуцького (с.307–312) і державного контролера у жовтні – грудні С.Петрова (с.459–461). Те саме можна констатувати й щодо розкриття діяльності на посаді державного секретаря у травні – липні І.Кістяківського і в липні – грудні – С.Завадського (с.469–482).

Читач одержує доволі багату, широку, достовірну інформацію про всіх урядовців за різними параметрами: соціальне походження, національна належність, освіта, досвід професійної діяльності, партійність, визначальні риси характеру тощо. Дається авторська оцінка внутрішнім стосункам у вищому органі виконавської влади, показується, як усі згадані та й інші чинники впливали на вироблення курсу, реалізації внутрішньої і зовнішньої політики.

Цікаве дослідження завершується лаконічними, однак дуже вагомими, добре продуманими, логічними висновками (с.483–490), що спонукають до нових розмірковувань з приводу історичних оцінок, порівняльних паралелей, долі гетьманату та України. Думається, що одна з істотних «підказок» фахівцям, котрі зосереджують зусилля на вивченні революційної доби, – підготувати схожі видання про діяльність урядів УНР у періоди Центральної Ради й Директорії. Тоді порівняльний ефект, безперечно, буде значно наочнішим, переконливішим.

Звичайно, як і кожна по-справжньому цікава і цінна праця, монографія Р.Пирога викликає бажання у чомусь наслідувати автора, а у чомусь – висловити власні міркування, що можуть не завжди збігатися з певними елементами рецензованої книги. Мабуть, не в усьому можна погодитися з твердженням Р.Пирога про те, що період правління П.Скоропадського є другим етапом «Української революції, репрезентованого гетьманським проектом 1918 р.» (с.15). Звісно, штучно не вилучивши із революційної доби 1917–1920 рр. хронологічний відтинок із 29 квітня до 14 грудня 1918 р., однак за своєю сутністю процеси, що в той час наповнювали життя України, мали зовсім інше спрямування – реанімацію дореволюційних порядків, ліквідацію соціальних зрушень, революційних надбань, тобто, з погляду домінантних тенденцій періоду, були радше очевидною контрреволюцією. Автор це добре знає, констатує наміри П.Скоропадського здійснити ліберально-консервативні реформи (с.485), однак прямо не співвідносить ці оцінки зі змістом, який зазвичай вкладається в поняття «революція».

Тривалий час досліджуючи історію Української Держави 1918 р., досвід урядування в ній, достеменно знаючи доробок попередників, Р.Пиріг умістив у монографії кваліфікований історіографічний сюжет (с.15–34). Із ретельно продуманими, зваженими, водночас – критичними оцінками наукових набутоків загалом важко не погодитися. Хіба що виникає почуття жалю щодо свідомого абстрагування автора від предметного розгляду праць В.Винниченка, П.Христюка, І.Мазепи, суб'єктивний компонент оцінок яких, видається, дещо перебільшено. Проблематичність здійсненого підходу додатково «проглядає» через безумовну довіру до творчого спадку Д.Дорошенка, до якого, за авторською логікою, слід було б застосувати застереження, однак уже з іншого,

протилежного боку, а саме врахування того, що відомий діяч та історик був відвертим адептом П.Скоропадського. Думається, що симетричність історіографічного критерію в даному випадку була б більш виправданою.

Добре розуміючи, що не на всі історіографічні факти можна було відрегувати в межах одного сюжету монографії, враховуючи навіть, що в інших публікаціях, зокрема статтях, Р.Піріг частково висловлював своє ставлення до відмінних позицій та оцінок фахівців, таких, як, приміром, Ю.Павленко, Ю.Храмов, В.Капелюшний, О.Тимощук, в автора рецензованої книги було достатньо приводів та підстав і в новітньому творі доводити правоту й перевагу своїх поглядів щодо принципових питань сутності гетьманського режиму, форми урядування⁵. У цьому ж блоці органічнішим за розділ, присвячений історичним джерелам, виглядало б місце для розгляду «такого своєрідного інформаційного комплексу, як енциклопедії, довідники, хроніки» (с.42–44).

Серед основних дослідницьких завдань у книзі названо показ впливу лише німецьких військових і дипломатів на діяльність уряду (с.11), тоді як на практиці впливи австро-угорських дипломатів, зокрема посла Й.Форґача на розв'язання урядом, та й країною у цілому принципово важливих проблем, реалізації договорів, підписаних у Бресті-Литовському, виявилися доволі значними, що підтверджується самим змістом монографії.

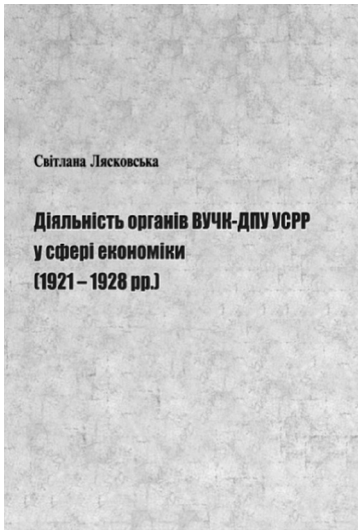
Автор, схоже, на окремих сторінках дещо по-різному оцінює реформування П.Скоропадським уряду 25 жовтня 1918 р. В одних випадках воно видається за значне посилення національно-демократичного крила кабінету (с.10); ідеться навіть про те, що з приходом до нього соціалістів-федералістів було досягнуто приблизного паритету проросійської та проукраїнської груп (с.11). Натомість в інших випадках говориться, що прихід «лише чотирьох» членів УПСФ до Ради Міністрів принципово не змінив загальної ситуації, оскільки «навіть вся українська група була в меншості (с.31), складаючи, за Д.Дорошенком, понад третину складу кабінету» (с.57). Та й наказ гетьмана, слід зауважити, згідно з документом, вийшов не 25, а 24 жовтня 1918 р.⁶

Зазначене має, звичайно, більше відбиток суб'єктивних ремінісценцій, і жодною мірою не може вплинути на загальний високий науково-теоретичний рівень рецензованої праці. Історична наука одержала нове, істотне приращення реалістичного знання, яке з необхідністю має бути врахованим при формуванні сучасної ретроспективної концепції розвитку, цивілізаційного поступу нашого народу.

В.Ф.Солдатенко (Київ)

⁵ Крім книги Ю.Павленка та Ю.Храмова (див. прим.1) також див.: *Тимощук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1919 р.). – Х., 2000; *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003.

⁶ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали. – С.60–61.

Лясковська С.

**Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР
у сфері економіки (1921–1928 рр.) /**

**Наук. ред. Т.Вронська. – К.: Інститут історії України
НАН України; Національна академія
Служби безпеки України, 2016. – 508 с.**

Ця рецензія має більшою мірою презентаційний, а не апробаційний характер. Близько двох десятиліть років С.Лясковська вивчає діяльність радянських органів державної безпеки у сфері економіки, і майже стільки ж часу консультується зі співробітниками Інституту історії України НАНУ. Усі її попередні тексти, так само, як і ті, що лягли в основу рецензованої монографії, було апробовано в академічній установі, а висловлені при цьому зауваження авторка врахувала.

Слід визнати, що інтерес фахівців нашого інституту до цієї праці мав доволі прагматичний характер. У наявній пострадянській історіографії (як в Україні, так і в Росії) органи державної безпеки розглядалися винятково як каральний інститут. Діяльності чекістів у сфері економіки увага не приділялася. С.Лясковська розробила «білу пляму», а тому її тема викликала підвищену увагу.

Усі функції радянських органів державної безпеки у нинішній Росії всіляко пропагуються та глорифікуються. Якщо в пошуковій системі «Яндекс» ввести запит «Товариство вивчення історії вітчизняних спецслужб», одержимо до 2 млн згадувань в інтернеті. Цю організацію було створено в липні 2001 р. Як заявив президент товариства генерал-лейтенант державної безпеки О.Зданович, фінансують його колишні співробітники спецслужб, а нині – успішні підприємці. Сприяння в роботі надає також Федеральна служба безпеки, передусім у сфері інформації. Товариство створило свої відділення в багатьох регіонах Росії, має власне видавництво. У 2009 р. воно опублікувало величезний за обсягом документальний збірник «Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР», в наступного року побачив світ збірник «Чехословацкие события 1968 года глазами КГБ и МВД СССР». В анотації до них, написаній неначе під копірку, підкреслювалося, що у книгах висвітлюється «ретьельно спланована» та «скоординована експансія» західних спецслужб проти Угорщини/Чехословаччини, котра/котрі розглядалася/розглядалися ними як «слабка ланка» у стратегічній парадигмі «Східного блоку». У червні 2015 р. незмінний президент Товариства вивчення історії вітчизняних спецслужб, а за сумісництвом – співробітник науково-дослідного інституту військової історії Академії генерального штабу збройних сил Російської Федерації проф. О.Зданович відповів на таке запитання кореспондента однієї з провінційних газет: «Давно вже не є секретом, що західні спецслужби виділяють величезні гроші для “промивання” мізків росіян. На ваш погляд, у чому причина появи “слабких ланок”?». О.Зданович не обмежився росіянами, і заявив: «У сусідній державі (малася на увазі Україна – С.К.) виросло ціле покоління, негативно налаштоване щодо нашої країни. Заходу це грає на руку, відповідні спецслужби

тут внесли свою лепту. Треба навчитися передбачати розвиток подій і знати настрої у суспільстві. Об'єднавши зусилля, ми зможемо протистояти злу». Це інтерв'ю газета «Рязанские ведомости» надрукувала 12 червня 2015 р. під заголовком «Невидимий фронт: Війна на цій ділянці ніколи не припиняється».

Якщо йде війна, то треба воювати. С.Лясковська обрала найбільш лібералізовану в економічному й навіть у політичному сенсах епоху радянської історії – нещ. Її книгу не можна назвати фактографічною, конкретні події згадуються скупо. Переважає аналіз документів, що вийшли з надр ВЧК–ВУЧК та ОДПУ–ДПУ УСРР. Ідеться не про боротьбу чекістів із «контрреволюціонерами», а про їхні функції в економічній сфері. А проте перед читачами постають радянські органи державної безпеки як матеріалізоване втілення зловісної й безжальної більшовицької диктатури. Після розпаду СРСР чекісти-енкаведисти-кагебисти у черговий раз поспішили перейменувати свою установу. Цього разу вже за зразком демократичних країн Заходу – на «спецслужбу». Сучасне покоління громадян України повинно мати чітке уявлення про дії радянських органів безпеки, що їх наші попередники йменували коротко та з великої літери – «Органи». Вони нікому не служили, окрім купки вождів КПРС.

Авторка побудувала свою монографію за проблемною ознакою. У ній послідовно висвітлюються організаційно-правові засади діяльності органів держбезпеки у сфері економіки, методи, засоби та напрями оперативно-розшукових дій. Слід підкреслити, що нова економічна політика не розглядається як цілісний комплекс послідовних заходів, адже декрети й постанови, що регламентували функціонування суб'єктів господарської діяльності, нерідко суперечили один одному. Керівники партії, економісти та господарники не мали чіткого уявлення про економічну стратегію. В.Ленін відмовився від комуністичного штурму в 1921 р. в умовах всеохоплюючої кризи, яка вразила країну внаслідок здійснення попередньої політики – цілісної, продуманої, але утопічної. Свою невдачу він замаскував запровадженням поняття «воєнного комунізму», тобто комунізму, нібито нав'язаного обставинами війни, а не політичною доктриною. Але ані верховний вождь партії, ані більшість вождів другого ешелону, ані переважна більшість ще нечисленної тоді більшовицької «маси» не були налаштовані відступати. Заходи, пов'язані з допуском в економічне життя товарно-грошових відносин і вільного підприємництва, уважалися тимчасовим маневром, тобто відступом в очікуванні нового комуністичного штурму.

С.Лясковська прийняла це розуміння нової економічної політики, обґрунтоване в низці колективних монографій, опублікованих Інститутом історії України НАНУ. Виходячи з нього, вона проаналізувала процес трансформації надзвичайних комісій в органи державної безпеки, що відбувався впродовж 1920-х рр. і призвів до утворення чекістської вертикалі влади, формально підпорядкованої радянській вертикалі, а фактично – партійній, та й то – тільки на вищих ієрархічних щаблях. Функціонування цієї вертикалі мало відбуватися за певними правилами, нормативами, законами, тому що в іншому випадку від органів державної безпеки почала б виходити небезпека не тільки для суспільства, але й для партії та створеної нею держави (що насправді й трапилося, але пізніше – під час Великого терору 1937–1938 рр.). Головна цінність монографії С.Лясковської полягає в тому, що в ній послідовно та детально

аналізується комплекс заходів, обмежуючий правовий нігілізм «органів», які мали колосальні повноваження, у тому числі право винесення позасудових вироків, аж до вищої міри покарання (розстрілу), а також виконували ці вирокі. Як підкреслено у праці, функцію придушення «контрреволюції», під якою розумілася будь-яка протидія ленінській партії, у роки непу було поширено на економічну сферу. Адже партія, незважаючи на лібералізацію господарського життя, здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру.

Генеалогію господарських підрозділів чекістів С.Ляковська простежує від утворення у січні 1921 р. економічного управління (ЕКУ) ВЧК РСФРР на чолі з К.Артамоновим. До завдань нового підрозділу входили як боротьба з «контрреволюційною діяльністю», котра визначалася цілою низкою «забарвлень» (шкідництво, диверсії, шпигунство, саботаж), так і протидія криміналу, до якого відносили спекуляцію, мішечництво, розкрадання, посадові злочини. У лютому 1921 р. з'явився економічний відділ Центрального управління надзвичайних комісій у справах боротьби з контрреволюцією, спекуляцією й посадовими злочинами (колишня ВУЧК) з відділеннями в регіонах, який очолив відряджений в УСРР К.Артамонов. Ще через місяць Цупнадзком знову перетворився на ВУЧК у складі трьох управлінь – адміністративно-організаційного, секретно-оперативного, економічного. Від березня 1922 р. абревіатура ВУЧК, яка залишила по собі в Україні недобру пам'ять, зникла. ЦК КП(б)У оголосив про ліквідацію ВУЧК, що насправді виявилось реорганізацією: постало Державне політичне управління УСРР, в усьому підпорядковане ДПУ РСФРР, а після утворення СРСР – Об'єднаному державному політичному управлінню СРСР (ОДПУ).

Постать М.Скрипника в діаспорній і пострадянській українській історіографії вимальовується однозначно позитивно. С.Ляковська дає йому можливість формулювати цілі й завдання чекістів, тобто використовує пряму мову тодішнього наркома юстиції УСРР. Без усяких зусиль із боку авторки ми починаємо дивитися на М.Скрипника дещо по-іншому. Ось його виступ під час реорганізації органів державної безпеки: «Замість ЧК постало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання з його новими, уточненими та поліпшеними методами... Форми нашої роботи на оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання залишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заповнює наші душі, ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й надалі» (с.96–97).

У книзі знаходимо відвертий виступ генсека ЦК КП(б)У Л.Кагановича на з'їзді керівників ДПУ УСРР у червні 1925 р. з окресленням завдань, які стояли перед чекістами. Підкреслюючи, що «неп не ліквідував нашої класової боротьби», промовець наголошував: «Це є класова боротьба в новій формі. Це боротьба передусім у середині країни, фронт економічний і господарський. Хто кого поб'є у сфері економічній, той і буде панувати політично». І далі Л.Каганович називав противників радянського ладу, це – «старі спеці», яких більшовики «змушені були використовувати на виробництві», непмани в містах і селяни, котрих «ще треба завоювати». Специфіка роботи ЕКУ ВУЧК–ДПУ УСРР та його місцевих підрозділів, робить висновок С.Ляковська, полягала в тому,

що вони не лише протидіяли злочинам, які відносилися до їхньої компетенції, і здійснювали профілактичну роботу щодо їх запобігання, а й встановлювали контроль над фінансово-господарською діяльністю та особовим складом підприємств державної форми власності, кооперативними організаціями, брали активну участь у проведенні державних кампаній «чисток» адміністративного апарату від «неблагонадійного елемента».

Злочини, так само, як і «контрреволюційна» діяльність у цілому, були відносним поняттям. Наприклад, в УСРР після сфабрикованої «Шахтинської справи» розгорнулася масштабна боротьба з безневинними інженерами й техніками, яких звинувачували у «шкідництві», «шпигунстві» тільки тому, що вони мали дореволюційні дипломи про спеціальну технічну освіту.

«Класова лінія» в діяльності ВУЧК–ДПУ УСРР простежувалася чітко. З одного боку, в їх полі зору перебували дореволюційні кадри фахівців, яким дозволяли працювати й навіть добре оплачували цю працю – але до першого «проколу», коли вони ставали перед незав'язаними очима чекістської Феміди. З іншого боку – комуністи, котрі й після «проколів» користувалися вагомими привілеями. У книзі наведено директиву ЦК РКП(б) від 7 травня 1921 р., на підставі якої Ф.Дзержинський підписав наказ ВЧК від 5 липня того року «про притягнення до слідства комуністів». Партком, в якому був на обліку член партії, мав висловити своє ставлення до його провини впродовж трьох діб. При цьому судження парткому у цій судовій справі або досудовому слідстві «розцінювалося як партійна директива для працівників-комуністів судово-слідчих органів» (с.128).

Заслугою С.Лясовської стала розробка питання про оперативні обліки громадян органами ВУЧК–ДПУ. Облік «неблагонадійного елемента» використовувався паралельно з іншими, специфічними для органів державної безпеки, засобами: освідомленням, розшуком, наглядом, виїмкою, обшуком, арештом, дізнанням тощо. Метою оперативних обліків було накопичення, систематизація й аналіз даних про організації, окремих осіб і ситуацію в регіонах для здійснення профілактичних заходів, що запобігали небажаним для влади подіям. Й.Сталіна називають натхненником та організатором превентивних репресій. Цього не можна заперечити, але «профілактикою» чекісти займалися ще до того, як він завоював становище верховного вождя в партії й державі.

Як підкреслюється в монографії, ухвалене 24 травня 1922 р. «Положення про реєстраційну службу в органах ДПУ» визнавалося «технічною стороною оперативної роботи». Секретно-реєстраційні відділення в «органах» займалися обліком слідчих та архівних справ, обліком заарештованих, реєстрацією й обліком «неблагонадійного елемента», осіб, підозрюваних у злочинах, які відносилися до компетенції чекістів, колишніх білих офіцерів і взагалі всіх «колишніх», хто займав привілейоване становище за інших політичних режимів. Проскрипційні списки ДПУ мали враховувати у своїй діяльності всі партійно-радянські установи. Довідка про перебування у списку «неблагонадійних» перекреслювала біографію будь-якого громадянина.

«Неблагонадійність» мала два «зabarвлення» – політичне та економічне. Важко повірити, але на кожного підприємця, банкіра, приватного торгівця з великим оборотом порушувалася «справа оперативної розробки». На обліку перебували також відповідальні працівники радянських установ, підприємств,

організацій, які не займалися, але мали можливість займатися «крадіжками, хабарництвом, спекуляціями».

Надзвичайно цікаві дані подаються в підрозділі про конфіденційне співробітництво економічних служб ВЧК–ОДПУ і ВУЧК–ДПУ УСРР. Колишні революціонери-підпільники, які страждали від провокаційних методів царської жандармерії, самі взяли їх на озброєння після приходу до влади. Першим виявив ініціативу у цьому питанні верховний вождь партії й держави. Виступаючи на засіданні ВЦВК 1 (14) грудня 1917 р., В.Ленін підкреслив необхідність придушення «заможних класів» «тими засобами, якими вони придушували пролетаріат». У резолюції Всеросійської конференції надзвичайних комісій у червні 1918 р. наголошувалося, що «кожен метод боротьби, хоч би він був непристойний для соціалістів, може бути використаний, [...] оскільки мета виправдовує засоби» (с.193).

Аналізуючи інструкції ВЧК з агентурно-розшукової роботи, С.Ляковська пояснює різницю між сексотом та освідомлювачем. Інструкція, датована 1918-м роком, визначала агента «органів» як «особу, котра знаходиться у середовищі, що розробляється, або є близькою до нього. Ця особа є секретним співробітником до того часу, доки про її розшукову роботу не стане відомо середовищу, за яким встановлено нагляд». Натомість інформатори (освідомлювачі) були рядовими співробітниками установ і за невелику грошову винагороду мали повідомляти про все, що відбувалося на роботі, а саме «про наявність контрреволюційних елементів, організованого саботажу, використання службового становища з контрреволюційною та спекулятивною метою» (с.195). Далі у книзі детально висвітлюються методи вербування сексотів та інформаторів.

Життя громадян було відкритою книгою для органів державної безпеки. Радянська держава декларувала невідривну пов'язаність із народом, формувала управлінські апарати з представників народних низів і називала свою владу «робітничо-селянською». Так воно й було, але нічого доброго для суспільства з цього не випливало. Заповзаючи в народну товщу трьома вертикалями влади, вожді РКП(б)–ВКП(б)–КПРС намертво прив'язували суспільство до держави, позбавляючи його можливості робити самостійні рухи. Неможливо визначити, яка з трьох владних вертикалей була найбільш ефективною, але чекістська вертикаль із навербованими кадрами сексотів та інформаторів відіграла свою зловісну роль у перетворенні країни на колосальний концентраційний табір.

Центральне місце в монографії С.Ляковської займає розділ про контролюючу та інформаційно-аналітичну діяльність ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки. Завдяки розгалуженій мережі інформаторів та контролю над усіма сторонами життя чекісти мали чітке й доволі об'єктивне уявлення про загальну оперативну обстановку. На підставі інформації про політичні процеси у середовищі різних соціальних груп і прошарків, колишніх політичних партій, діяльності підприємств, ринкової кон'юнктури, специфіки проведення державних кампаній у сфері економічних відносин, а також аналізу ставлення різних верств населення до цих заходів складалися спеціальні повідомлення на ім'я партійних комітетів, секретарів ЦК КП(б)У, керівників державних органів.

Відсутність у багатьох регіонах надійного, компетентного державного апарату, здатного оперативно вирішувати складні проблеми, призводила до того, що на органи ВУЧК–ДПУ покладалося розв'язання й доволі незвичних для

їхньої компетенції проблем в економічній сфері: боротьба з господарською розрухою, голодом, епідеміями, безпритульністю, розбазарюванням дефіцитного палива, розчищення доріг від снігових заметів, обстеження та налагодження умов побуту робітників тощо.

Зокрема кампанія передачі націоналізованих підприємств в оренду приватним особам не обходилася без участі чекістів. Вони пильнували, щоб в оренду передавалися тільки неприбуткові або низькорентабельні підприємства, стежили за дотриманням на орендованих підприємствах законів про охорону праці, встановлювали негласний нагляд за службовцями наркоматів, які в межах своїх посадових обов'язків спостерігали за дотриманням умов договорів із боку концесіонерів.

Становлять інтерес відносини керівників ДПУ УСРР із верхівкою радянських економічних відомств, які розглядаються у книзі на прикладі листа заступника голови ДПУ УСРР (К.Карлсон) та очільника ЕКУ ДПУ (С.Мазо) наркомові фінансів УСРР (М.Полозу) від 1927 р. Обидва вказували на «перетягування» працівників їхніми колишніми начальниками при призначенні на нові місця, що часто-густо не відповідало потребам установ, куди вони переїжджали, а також на «кумівство», коли в одній установі працювали близькі родичі або особи «на підставі особистих взаємин» без урахування їх здібностей та професійних навичок. Деякі співробітники наркомату мали корупційні зв'язки з «приватниками», наслідком чого ставало зменшення оподаткування останніх. Наводилися конкретні факти, прізвища, місця роботи. Такий лист не був інформацією до роздумів – чекісти чекали повідомлень про вжиті заходи. З іншого боку, не існувало підстав для звинувачення їх у втручанні в роботу відомств.

Подібні негаразди в економічному житті існували завжди, існують і тепер. Проте керівники радянських відомств знали, що чекісти «тримають руку на пульсі» й наступного разу сигналізуватимуть уже в партійні органи. Радянська вертикаль влади, котра здійснювала поточне управління, підпорядковувалася партійній вертикалі, котра в управління втручалася епізодично, але мала диктаторські повноваження. Отже нагляд чекістів за функціонуванням органів управління економікою був ефективним.

С.Лясковська підкреслює, що відповідно до компетенції, наданої економічним підрозділам ДПУ–ОДПУ, співробітники цих структур повинні були відвідувати заводи, фабрики та установи, мали добре знати керівників підприємств, галузей і служб, брати участь у господарських нарадах, уживати своєчасних заходів з очищення госпапарату від «злочинних елементів». Усі ці завдання вирішувалися в тісному контакті з відомствами та наркоматами. «Госпоргани повинні зрозуміти, – писав Ф.Дзержинський, – що каральні органи працюють на їхню користь, а каральні органи повинні зрозуміти, що боротьба їх зі зловживаннями в госпорганах проти волі керівників цих госпорганів – безплідна та згубна» (с.395).

На відміну від ринкової, яка негайно реагувала на зміну кон'юнктури, радянська економіка була директивною, командною, у кінцевому підсумку – мертвою. Вона оживала тільки тоді, коли відчувала імпульси ззовні. Тому сигнали чекістів про вади в економічному житті мали велике значення. Не менше значення, як указує С.Лясковська, мала інформаційно-аналітична робота органів державної безпеки. Збирання й аналіз інформації покладалися на інформаційну

частину (пізніше – відділ), яка перебувала у складі секретно-оперативного відділу (пізніше – управління) ВУЧК–ДПУ УСРР. Короткотермінові зведення виготовлялися на друкарській машинці, а двотижневі огляди – у друкарнях. У зведеннях та оглядах фіксувалися не тільки негативні факти, події, явища, але й визначалися їх причини, надавалися рекомендації щодо усунення ймовірних конфліктних ситуацій. «Наші зведення такі, – указував Ф.Держинський, – що вони малюють однобічну картину – чорну, без правильної перспективи та без висвітлення нашої реальної ролі» (с.379). Власне, саме такого напрямку у висвітленні реальної дійсності вожді вимагали від органів держбезпеки.

Ефективне вирішення багатьох проблем, до чого були причетними співробітники ВУЧК–ДПУ, пояснювалося не лише тим, що чекістське відомство відрізнялося від інших господарських і державних органів високим ступенем централізації та виконавчої дисципліни, а й широкими повноваженнями, наданими йому як каральній структурі. Закріплення за органами державної безпеки права втручатися в будь-які сфери соціально-економічного життя призвело до зміцнення в них відчуття вседозволеності та зростання культу сили. Важкі наслідки створення структури, абсолютно незалежної від суспільства, більше того – структури, що перебувала над суспільством і мала у своєму розпорядженні весь репресивний інструментарій, були лише справою часу. Таким є кінцевий висновок у рецензованій монографії.

До цього треба додати, що на наступному історичному етапі, коли партія втягнулася в новий комуністичний штурм, вертикаль державної безпеки у структурі влади відірвалася від партійної вертикалі та стала не тільки самостійною, але й пануючою. Утвердження комуносоціалізму паралельно з визріванням сталінської одноосібної диктатури відбувалося насильницьким шляхом. Головну роль у злочинних, аж до геноциду, діях сталінської держави було покладено на ОДПУ–УДБ НКВС СРСР.

Текст монографії С.Ляковської ретельно вивірено, але нам усе-таки вдалося знайти деякі негаразди, пов'язані передусім із невластивим або властивим тільки для радянської доби слововживанням. Перш за все – термін «спецслужби», який у рукопису панував, а у книзі залишився в декількох місцях як реліктовий (с.7, 22, 25, 102). Не характерний для тоталітарного комуносоціалізму також термін «партійні лідери» (с.108). У СРСР правили «вожді». Поняття це семантично споріднене з такими дефініціями, як «фюрер», «каудильйо», «кондуктор», «провідник». Неправомірним видається формулювання «розвиток вільної торгівлі призводив до збільшення дрібнобуржуазної стихії» (с.180). Вільна торгівля – це і є «дрібнобуржуазна стихія» в радянському слововжитку. Шейла Фіцпатрик (с.20) – це жінка, а не чоловік. Рукопис Р.Подкура «Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних і культурних процесів в Україні» захищався в 1999 р. як дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата, а не доктора історичних наук (с.496).

Насамкінець хотілося б висловити побажання, щоб монографія С.Ляковської, віддрукована в кількості 300 примірників, увійшла у широкий науковий обіг. Для цього доцільно розмістити її електронну версію на веб-порталі Інституту історії України НАНУ.

С.В.Кульчицький (Київ)

ГНАТЮК О.

ВІДВАГА І СТРАХ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 496 с.

Інколи доля дарує рідкісні, а від того ще більш значущі зустрічі з людьми, знайомство з якими не тільки осягає ззовні, а й запалює зсередини, надихає, змушує бути небайдужим, живить творчу насагу й підштовхує до боротьби. Майже так само трапляється з книгами. Далеко не з усіма, а лише з тими, автори яких спроможні трансформувати віртуальну реальність у дійсність, перевтілень із далекого незнайомця на близького співрозмовника, можливо, не дуже «зручного» своєю життєвою позицією та світобаченням, трактуванням історії, засобами артикуляції, але неповторного й індивідуального, ні на кого не схожого.

Звернення до історії, попри те, що вважається науковим заняттям, у таких випадках перетворюється не на схоластичну, точно прораховану, із наперед визначеним результатом операцію, а на захопливу, ризиковану, обрамлену яскравими емоційними фарбами інтелектуальну гру. Автори таких книг не бояться сентиментів, щирих зізнань, спокути усвідомлених та неусвідомлених власних і чужих гріхів, прояву болі й радості, критичної самоіронії та гіркою сарказму. Їм не соромно плакати і сміятися, стискати кулаки й широко розкривати обійми, особливо тоді, коли йдеться про наше минуле – таке складне, двоїсте, непослідовне, до сліз гірке, невіддатливе для однозначних оцінок й ідеологічних лекал.

Констатуючи наявність значного пласту літератури про Львів воєнної доби, Оля Гнатюк уже в передмові формулює завдання, яке ставила перед собою, – «змінити ракурс дослідження – перейти від національного наративу до особистісної історії». Далі зазначається, що будь-якому «національному наративу, центром якого є етнічна спільнота, притаманна зацікавленість передовсім долею «своїх» героїв». При цьому «свої» трактуються як жертви, а «інші», – як вороги, а для солідарності, взаємодопомоги та співчуття місця майже не залишається. Подолати такі стереотипи, на переконання авторки, неможливо, адже вони є невід'ємним елементом структури людського мислення. Тому вона поставила перед собою «скромнішу мету – просто показати інший зразок поведінкової стратегії».

У книзі йдеться про стосунки між представниками української, польської та єврейської громад Львова в умовах радянської й німецької окупацій 1939–1944 рр. Уже з перших сторінок читач ніби опиняється в «паралельному світі» минулого, відвідуючи помешкання то одного, то іншого персонажів, слухаючи їхні розмови і навіть читаючи через плече їхні записи, адресовані в майбутнє, нащадкам. Це створює ефект своєрідного «замовлення» простору й часу, атмосферу якогось дуже інтимного спілкування з людьми, яких ти ніколи не знав, але чий думки та переживання рикошетом долітають до сьогодення і влучають...

Праця О.Гнатюк – це історія, пропущена через себе. Дуже особистісна, ця книга водночас синхронізується якщо не з колективною, то принаймні з груповою та індивідуальною пам'яттю. Адже в ній ідеться швидше не про події, а про спосіб їх переживання, рефлексії на індивідуальному, родинному, соціальному рівнях.

Щоби ознайомитися з методологічним кредо авторки, необхідно прочитати передмову. Її сформував кілька позицій: 1) відмова від національного нарративу на користь особистісної історії; 2) подолання стереотипного трактування «своїх» і «чужих» з віктимізацією перших і демонізацією других; 3) проекція зв'язків, що поєднують дійових осіб із соціумом; 4) реконструкція подій переважно на маргінальних, майже невідомих еґо-документах.

На відміну від багатьох інших, ця книга ніби зіткана зі смислових ліній, окреслених мереживом людських стосунків. Найкраще уявлення про них дають матеріали особового походження. Цілком усвідомлюючи сильні й слабкі властивості еґо-документів, дослідниця зазначає: «Пізніший досвід і знання нашаровуються на описувані події, викривлюють кут зору і впливають на оцінки, які втрачають ознаки самостійності, підпадаючи під вплив панівної думки чи нав'язаного ґранд-нарративом погляду. Деталі та настрої, гострота бачення відформатовуються тим чи іншим стереотипом» (с.62).

Одну з цих ліній становить осягнення чинників самоідентифікації («тожсамості»). «Наріжним каменем» тут виступає означення «наш», що в ньому, як пише О.Гнатюк, «відображено подібність долі спільнот, силоміць позбавлених власного дому» (с.15).

«Відвага» і «страх» виступають ключовими смислоутворюючими категоріями для трактування життєвих стратегій і моделей поведінки героїв книги. Кожен крок на тогочасних «кривавих землях» (за Т.Снайдером) супроводжувався страхом і потребував відваги. Можна лише уявити, в якому полі психологічної напруги доводилося жити й діяти людям у той час. Цей екзистенційний стан автоматично ставить на повний зріст проблему відповідальності – за рідних, близьких, знайомих однодумців і соратників по боротьбі. А ще йдеться про найвищу міру відповідальності – перед Богом (поза партіями, ідеологіями, соціумом, етнічною належністю), що для атеїстів рівнозначне абсолютному гуманізму, самозреченості, здатності до самопожертви.

Опозиційна пара – «відвага» і «страх» – проступають у книзі не тільки крізь подіве полотно, а й у афористично-символічній формі. Ось лише один вираз, який міг би слугувати епіграфом до книги: «Найважчим багажем, який вони взяли з собою, був страх» (с.28).

Страх як мотиваційний чинник, визначальний для вибору моделі поведінки в різних ситуаціях; страх як привід для внутрішньої й реальної еміґрації; нарешті страх як критична маса, що змушувала переступати моральну межу на екзистенційному «порозі», – у кожному випадку він різний як за внутрішньою напругою, зовнішніми проявами та наслідками. Водночас подолання страху супроводжувалося якщо не відкритим, то, принаймні, прихованим нонконформізмом, ризиком для власного життя заради життя інших, самопожертвою, прометеїзмом. Дехто вислизав із чіпких лап страху, вириваючись

із «семи кіл пекла». Так, І.Лілл позбулася страху тільки в 1957 р., виїхавши на постійне проживання до Парижа.

Липкий страх охопив львівську інтелігенцію польського та єврейського походження. О.Гнатюк наводить документ, в якому інформатор НКВС доповідав у рапорті своєму начальству про страх перед радянським режимом, що змушував їх виїжджати в німецьку зону окупації (с.109). Цей страх давив і з іншого, німецького, боку. На «возз'єднаних» з УРСР землях знали про те, що німці робили на теренах Генерал-губернаторства з євреями. А після захоплення гітлерівцями кількох європейських країн, зокрема після падіння Франції, можливості втечі до цієї країни різко обмежилися.

Подолання страху як лейтмотив час від часу простежується в різних життєвих історіях, навіть тих, що охоплюють кілька поколінь, як у випадку з онуком першого радянського ректора Львівського університету Михайла Марченка – Валерієм, правозахисником, котрий кинув виклик радянській тоталітарній системі і помер у таборі в 1984 р.

Цей страх, здається, рівною лірою «давив» і тих, кого більшовики наблизили, використали та «викинули» чи знищили морально й фізично за здебільшого уявні «провини», і тих, хто перебував «на вершині» – інтелігенцію, функціонерів, військовиків високих рангів – таких, як М.Марченко, І.Крип'якевич, О.Корнійчук, В.Василевська, Ф.Колесса, К.Студинський, В.Щурат, М.Возняк, В.Возняк, В.Сімович та ін.

Авторська реконструкція органічно поєднує два плани. На передньому завжди виступають людські долі та взаємини між акторами тогочасного політичного життя. На другому – але не такому виразному – вони накладаються на жорсткі реалії, що конструювалися різними політичними режимами – польським, більшовицьким, нацистським. І саме ця подвійна проекція дає змогу стереоскопічно осягнути всю глибину людської драми (для багатьох – трагедії), пов'язаної з перебуванням у цій безжальній системі координат. Ця екзистенція буття ставила практично кожного з них перед неминучим вибором і зовсім не всі змогли зробити його без згубних наслідків для свого внутрішнього «єго», а то й зовсім зрадити його.

Однією з наскрізних сюжетних ліній концептуального характеру є проблема співпраці з тоталітарними режимами – більшовицьким і нацистським. У кожному конкретному випадку конотація цього терміна кардинально змінюється, коли йдеться про оцінки, що звучать із боку поляків, чи українців. Та уважний і безсторонній погляд дослідниці виявив принципові відмінності у цих стереотипах. Поляки вважали винуватцями падіння II Речіпосполитої обидва режими, а колабораціоністами – усіх, хто в той чи інший спосіб контактував із ними. Для багатьох українців радянська влада (принаймні в перші місяці) асоціювалася з проукраїнською й «демократичною» (порівняно з польською). Однак у кожному з цих типологічних рядів існувало кілька постатей, які мали власне судження і про більшовиків, і про німців. Так, авторка наводить слова психолога Т.Томашевського, який зазначив, що представники старшого покоління української інтелігенції «виявляли стримано-холодне ставлення до німецьких окупантів і засуджували політику, яку ті провадили

щодо євреїв» (с.137). Т.Штайнгауз екстраполював співпрацю деяких українців із німецькою адміністрацією на всіх українців і відмежувався від них як від колабораціоністів. О.Гнатюк дає таке пояснення ситуації, що склалась у той час: те, що «львівським українцям німецька влада дозволяла, львівським полякам забороняла, і для багатьох з них це стало достатнім приводом, щоб звинуватити українців у колабораціонізмі» (с.138). Цікавий зріз польських упереджень проти українців переданий також крізь призму мовного питання («руська» мова вважалась діалектом сільського плебсу).

Діагноз цього явища авторка формулює в такий спосіб. Осуд поведінки інших людей та оминання критикою «своїх» стало загальною практикою, як влучно зауважив у книжці «Психологічний пейзаж» Т.Томашевський. Саме осуд – свідчення власної безпорадності перед потугою тоталітарного режиму – позначився на формі пізніших наративів, які були присвячені радянській окупації і спотворювали загальну картину. Звертаючи увагу на те, що «співучасниками советизації» різною мірою стали всі викладачі та студенти, дослідниця висловлює переконання, що передумовою таких дій «була не національність – кожного разу йшлося про особистий вибір» (с.154).

Нарешті, ще один акцент авторки, що остаточно розставляє все по місцях. Якщо мотиваційними чинниками поведінки більшості польських професорів було усвідомлення власної належності до вищої «касти» або польський патріотизм, то для прибульців із Великої України – прагнення провести «лінію партії», виконати завдання, що перед ними ставилося, коли їх відряджали до західного регіону республіки. Іншими словами, останні виступали просто представниками/усобленням сталінського режиму з усіма його іманентними рисами.

Вражає здатність дослідниці у цілому калейдоскопі джерел особового походження – спогадів, щоденників, епістолярію – виявити відхилення від описуваних у них реалій. Один перелік персонажів – Г.Штайнгауз, К.Ланцкоронська, Т.Томашевський, Я.Котт, М.Бартльова, О.Домбровський, А.Ян, С.Гартман, К.Жилульський, О.Тарнавський, І.Прокопів, Р.Вольчук, Е.Аскер, З.Штібер, Я.Чекановський, А.Ковальська, В.Стись та ін. – міг би зайняти чи не сторінку. А за кожним – ціла вервечка людських доль і подій, що по-різному на них вплинули.

Як дбайливий та обережний реставратор О.Гнатюк ретельно очищує історичні портрети від ідеологічних, тенденційних наносів, перекручень, глорифікації – в одних випадках, демонізації – в інших. Ці операції потребують не лише високого професіоналізму дослідника, а й глибокого внутрішнього чуття органіки повсякденного буття, інтуїції, що базується на міцних культурно-цивілізаційних підмурках. Зрештою, це неминуче дистанціює авторку від рафінованих національних (польського, українського, єврейського) та політичних (радянського) наративів, інших схем. Такий підхід передбачає високу вимогливість до тезаурусу, критику політизованих лексем, ідеологем, що виконують апологетичні функції.

Паралельними лініями реконструкції виступають радянська й нацистська практики «зачищення» Львова від того тонкого прошарку людей, які

належали до культурної й інтелектуальної еліти. Здійснювані у формі державного терору, вони все ж дещо відрізнялися за підходами й організацією. У той час як більшовицькі силові структури переважно ув'язнювали й депортували вглиб СРСР представників інтелігенції, прагнучи водночас «підігравати» національним почуттям українців, німецька адміністрація в 1941 р. вдалася до кардинального способу розв'язання: ув'язнення з наступним убивством заарештованих та організації погромів. Щоправда й радянські власті наприкінці червня 1941 р. знищили бранців, яких не встигли вивезти на схід.

Не обійдено увагою у книзі й таку, недостатньо розроблену, проблему, як адміністративний терор, що в більшовицькому варіанті зводився до «відсіювання» політично «неблагонадійних» з усіх державних, наукових, культурно-освітніх установ. Радянське керівництво при цьому намагалося розігравати відповідні сценарії на широкому полі, основу якого становила конкуренція між поляками та українцями в освітній сфері. До війни тут діяв Таємний український університет, оскільки офіційна Варшава не бажала створювати передумови для суперництва з легальною науково-освітньою установою – університетом імені Яна Казимира і тим самим применшити можливість «добровільної асиміляції нацменшин». Українізуючи Львівський університет, радянські власті водночас намагалися не допустити в нього «нелояльну» частину українських викладачів і науковців.

Про те, як обережно авторка розставляє крапки над «і» у суперечливих ситуаціях, свідчить фрагмент про зустріч підрозділів вермахту у Львові. Як відомо, не тільки в містах і селах Західної, а й у інших регіонах України німців часто щиро вітали як визволителів. Та для Львова це було особливим явищем, адже в той час там мешкало майже 100 тис. євреїв і 160 тис. поляків, які втратили власну державу через агресію Німеччини та СРСР. Тому питання про те, *хто саме* сердечно вітав німецьких солдатів, набувало специфічного відтінку. Звернувшись до свідчень різних людей, О.Гнатюк висловила припущення, що «національний склад вуличної юрби може залежати від національності автора свідчення» (с.70).

Дослідниця своєрідно підійшла до трактування трагедії, пов'язаної з загибеллю львівської професури в липні 1941 р. Виокремивши чотири основних версії, що вказують на винуватців, співвинуватців цього злочину та їх мотивацію, – «націоналістичну», «советську», «нацистську», «кримінальну», – вона відмовилася від класичного історіографічного підходу. Натомість, не виявляючи співчуття жодній версії, О.Гнатюк указує на їх сильні й слабкі місця і наводить чимало цікавих деталей, що суттєво уточнюють реальну ситуацію. Такий спосіб часом видається продуктивнішим, ніж спроба з'ясувати аргументи всіх, хто по-різному писав на цю контраверсійну тему.

Через всю працю проходить думка про те, яка тонка мембрана відокремлює добропорядних польських громадян із вищих і середніх верств суспільства від проявів ксенофобії. У тексті наводяться брутальні прояви несприйняття «чужого» за етнічною чи конфесійною ознаками на рівні пересічних громадян та маргінальних елементів.

На с.40 натрапляємо на факт, який багато що пояснює. На початку 1930-х рр. євреям саме з огляду на походження/національність не дозволяли працювати в університетах. Ця та інші реалії (зокрема антиєврейські виступи студентів лікарського факультету університету імені Яна Казимира та Львівської політехніки) свідчили про те, що антисемітизм у II Речіпосполитій мав статус державної політики. В іншому місці йдеться про обмеження у вступі на навчання для осіб єврейського походження (*numerus clausus* 10% для єврейських студентів) й антисемітські заворушення в Польщі наприкінці 1930-х рр. (українці становили 17% в університетах). Професори непольської національності (за винятком математика Г.Штайнгауза та, можливо, кількох інших) у міжвоєнний період не могли отримати власної кафедри (с.86).

Ще одна лінія розламу проходила полем самоідентифікації та політичної лояльності (до II Речіпосполитої, СРСР, німецьких властей). Перебуваючи переважно в латентній формі (публічно виявляти прихильність до будь-якого з режимів виявилось ризикованим), почуття патріотизму різного ґатунку чи етнічної належності, політичні симпатії, як і звинувачення «зрадників» у колабораціонізмі, час від часу виривалися назовні в листах, висловлюваннях, щоденниках, спогадах людей. При цьому авторка простежує особливості позиції деяких представників польської еліти (зокрема Т.Ценшинського), для яких межа, що розділяла «своїх» і «чужих», проходила за етнічною ознакою (особливо дорікали євреям, які пішли на співпрацю з «советами», та українцям, що їх апріорі трактували як колабораціоністів (с.61).

Анатомуючи нездорові тенденції суспільного організму, успадкованого більшовиками від Польщі, дослідниця викриває причини і прояви упереджень польської культурно-освітньої еліти стосовно українців. Драматичну напругу й емоційний реєстр цього сприйняття дійсності дуже тонко передає таке спостереження: «Коли частина українських інтелігентів на початку советської окупації опинилася в привілейованому становищі щодо посад, їхні польські колеги сприйняли це *не як реванш*, бо тоді встановилася б певна рівність сторін, а саме як *позбавлення поляків привілеїв, належних їм за визначенням*» (с.218; курсив мій – О.Є.). Звідси – образ «варвара у саду науки», як сприймали українських викладачів у Львівському університеті їх польські колеги.

Особливе смислове навантаження має метафора «варвар у саду», що у загостреній формі символізує зустріч і конфлікт культур, важку інтеграцію різних типів культур – ліберально-демократичної і тоталітарної, різних архетипів світосприйняття і моделей поведінки, зрештою різних політичних культур. Цей концепт дає змогу побачити перехід об'єкта у суб'єкт культурної дії, своєрідну культурну дифузю, за якої на поверхню проступають не самі вчинки, а їх мотивації та наслідки взаємовпливів, що неминуче відбуваються за таких обставин.

У книзі простежується два алгоритми: формування історичної пам'яті (як колективної, так й індивідуальної) про ті чи інші події – з одного боку, і її цілеспрямоване стирання. Власне, текст зітканий з пам'яттєвого мережива, яке часом химерно та незбагнено переплітається й місцями бентежить оголеною правдою буття. Тому за обсягом і значенням ці складові неспівмірні.

«Голоси з минулого» не завжди звучать в унісон, інколи вони дисонують (з офіційними документами, версіями істориків та один з одним), що не дивно, – кожен сприймав події по-своєму. Та ще більше вражає радянська комеморативна політика: авторка вмістила світлину із зображенням фрагмента пам'ятника львівським професорам роботи Е.Миська, знищеного в 1981 р. як «ідеологічно незрілого».

Книга простежує життєві траєкторії сотень людей. Як правило, автори, що пишуть «залюднену» історію, доволі прозоро виявляють власні симпатії й антипатії до своїх персонажів. О.Гнатюк якимось дивним чином вдалося «зберегти дистанцію» з героями її твору, хоча сам характер, стратегії поведінки, моральні чесноти деяких з них викликають у читача прихильність і навіть захоплення, а інших – навпаки, неприязнь. Не виписуючи «ікон», указуючи всі доступні біографічні факти, дослідниця «очищує» ці постаті від міфологічних наносів, схематизму, і в такий спосіб ще раз доводить, наскільки складними виявилися обставини, в яких їм доводилося вирішувати для себе й інших справді доленосні проблеми життя. І навіть ті, хто викликає симпатію (скажімо Ф.Лілл), як з'ясується, мали свої упередження, «слабкості» та вади. Авторка просто нічого ні про кого не приховує й не прикрашає портретні характеристики, наводячи всі доступні їй джерела.

Видання містить цілу низку приміток – не менш цікавих і пізнавальних, аніж сам текст, а також масив переважно унікальних фотоілюстрацій. Іменний покажчик виконано таким чином, що полегшує читачеві ідентифікацію персонажів книги на будь-якій стадії роботи з нею.

Праця О.Гнатюк – для кабінетного читання, щоб можна було перегорнути знову попередні епізоди, відклавши текст, обміркувати той чи інший поворот сюжету. Ця оповідь часом дуже детальна, неспішна, як рівнинна широка річка з плесами та поворотами, удивляючись у води якої, починаєш усвідомлювати всю нездоланну стихію історії. Річка, у русло котрої не можна ступити двічі, але можна так чутливо, тонко й делікатно зафіксувати її неповторний плин у словах, іменах і датах.

Авторка, безсумнівно, володіє високою культурою історієписання. Саме такою мірою, що ставить її працю на межі між наукою й мистецтвом. Мотиваційним стрижнем та одночасно творчим кредо для дослідниці, очевидно, окрім іншого, можна вважати такі її слова: «Я намагаюся порушити проблему, перед якою постає кожна людина, що шукає істину: прокладання шляху крізь гущавину неоднозначних фактів і подій» (с.251).

Спосіб, в який О.Гнатюк пише власну історію Львова, потребує окремої уваги. Якщо визначити його стисло, то це – виплетення з мережива людських життєвих траєкторій масштабного подієвого полотна, культурного ландшафту з лише йому притаманною внутрішньою енергетикою, що завжди супроводжує боротьбу за життя, балансування на межі життя й небуття.

Авторка виводить оцінку подій і людських учинків на найвищий реєстр, експонуючи їх через такі виміри, як честь, совість, гідність. Цей моральний рубіж переносить інтерпретації в ту площину, в якій історія проступає в наукових працях не так уже часто. У цьому, напевно, – унікальність цієї книги.

Через проєкцію на долі найвідоміших постатей культурно-наукової еліти О.Гнатюк проводить чітку межу між першою та другою радянізацією регіону. Цей вододіл визначався не стратегічною метою – вона була однаковою (повне підпорядкування і лояльність), а тактичними засобами. Якщо у 1939–1941 рр., прикриваючись гаслами українізації, радянське керівництво намагалося «приручити» місцеву інтелігенцію, то, починаючи з 1944 р., влада вдалася до тотального «зачищення» інакомислячих та справжніх і уявних опонентів режиму. При цьому, аби не завдати собі зайвого клопоту, усіх «незгодних» «зачісували під одну гребінку», звинувачуючи в «українському буржуазному націоналізмі», що на практиці синонімізувалося з колабораціонізмом. Блюзнірські технології «ламання через коліно» української інтелігенції – це ще один наскрізний концепт книги, що набуває справді епічного за своїм трагізмом звучання й одночасно сприймається як обвинувальний акт тоталітаризму.

У тезаурусі дослідниці чільне місце посідає кілька дефініцій, що мають особливе смислове навантаження. Одна з них – «советська окупація». Не погоджуючись із російськомовною транскрипцією означення «радянська» (це – другорядне питання), слід указати на те, що друга частина словосполучення абсолютно точно передає реалії 1939–1941 рр.: агресію СРСР проти Польщі, ліквідацію польської держави, анексію значної частини її території та інші заходи, що цілковито підпадають під визначення «окупація». У такий спосіб авторка сприяє легітимізації цього концептуального поняття у вітчизняному науковому просторі, де ще відчувається глуха опозиція крутій відмові від радянської (та й нинішньої російської) термінологічної спадщини.

Те, що відділи кадрів у всіх установах та на промислових і сільськогосподарських підприємствах були об'єктом особливої уваги радянських органів держбезпеки, загальновідомо. Та назвати їх «первинним осередком НКВД» (с.58) без лапок видається не зовсім точним. Світлина на с.72 («Німецькі солдати знімають кадри погрому. Львів, початок липня 1941 р.») містить зображення трьох німецьких операторів, які щось знімають із легковика. За їх спинами стоїть юрба, в якій видніються привітні й усміхнені обличчя. Можна припустити, що цей кадр зроблено під час вступу німецьких військ до Львова, а не під час погромів, що почалися дещо пізніше. Цілісному сприйняттю тексту дещо перешкоджають сюжетна «мерехтливість» і «черезсмузжя» епізодів, до яких дослідниця неодноразово повертається («*numerus clausus*», «гетто-лавки» та ін.).

До принципів зауважень слід віднести суперечливе твердження про те, що виключення К.Студинського з Академії наук УРСР ЦК КП(б)У ухвалив не самостійно, а «шодаючи на інформацію чи взагалі інструкції НКВД» (с.196). Органи внутрішніх справ за своїм призначенням дійсно були обізнаними з ситуацією у всіх сферах життя чи не найкраще з решти ланок державного механізму. Однак лише партійний центр (якщо республіканський, то обов'язково після відповідних «орієнтувань» або консультацій із союзним) спрямовував політичне (чи репресивне) вістря в потрібному напрямі. Утім це не виключало ініціатив НКВС і місцевих органів влади.

У книзі трапляються окремі повтори, як у випадку з фразою А.Кримського «щоб не казати, а “ті” мені не вірять» (с.213 і 215), або міркування про те, що виконавці «Львівського теа-джазу» вірили у захоплення глядачів музикою, а не словами пісень, в які закладався лояльний до нової влади сенс, а публіка вірила (чи вдавала, що вірить) у захоплення артистів радянськими ідеалами (с.225, 232).

Авторка практикує кількаразове повернення до окремих сюжетів і, з одного боку, це сприяє «закріпленню пройденого», а з іншого – дещо гальмує інтригу й динаміку реконструкції (хоча останнє може вважатися вадою радше художнього твору).

Попри те, що дослідниця не ставила за мету спеціальний аналіз окупаційної політики щодо українців та поляків у різних її фазах і регіонах України, варто було б про це сказати не скоромовкою в одному абзаці (с.314). Та й фраза: «Окупанти прагнули налагодити будь-яку співпрацю з місцевим людом» на тлі тогочасних реалій потребує принаймні стислого коментарю.

Точна назва вищого виконавчого органу республіки – Рада Міністрів УРСР, а не Кабінет Міністрів, як зазначено на с.321. На с.351 у тексті йдеться про «пам’ятник сталінській дружбі народів» (виготовлений за проектом М.Дмитренка та С.Литвиненка), а на ілюстрації, імовірно, той самий пам’ятник, нібито присвячений «сталінській Конституції».

За деякими даними, щонайменше половина з півмільйона мешканців дистрикту Галичина виїхали на роботи до Райху добровільно, піддавшись на обіцянки німецьких пропагандистів. Примусове вивезення почалося після того, як кредит довіри вичерпався, а про умови праці в Німеччині пішли погані чутки. Тому твердження на с.252 про примусове вивезення півмільйона галичан на чужину – перебільшення.

Ці зауваження висловлено здебільшого для того, аби не «збитися» на панегірик авторці, адже й без цього її праця вже стала подією читацького життя й бібліографічною рідкістю. Тож варто погодитися з рішенням журі про присудження їй гран-прі Форуму видавців 2015 р.

О.Є.Лисенко (Київ)

**Благословенні душі,
що вмюють випромінювати...
(Зеновій Красівський і Олена Антонів) /
Упор. Л.Маринович, Ю.Зайцев. –
Л.: Свічадо, 2015. – 960 с.**

Презентація впорядкованої Любов'ю Маринович і Юрієм Зайцевим книги відбулася 12 вересня 2015 р. в музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів). Проводилася вона в рамках XXII Форуму видавців. Згодом такі ж заходи пройшли у Дрогобичі, Моршині, Стрию Львівської області, в Івано-Франківську, у с. Витвиця Долинського району Івано-Франківської області, де 12 листопада 1929 р. народився З.Красівський, в Українському католицькому університеті (УКУ, Львів). Певною

мірою символічним виявилось те, що івано-франківська презентація відбулася у приміщенні обласної універсальної наукової бібліотеки імені І.Франка, де 27 листопада 1967 р. виїзна сесія Верховного суду УРСР розправилася з керівниками підпільної антирадянської організації – Українського національного фронту (УНФ). Його співзасновника З.Красівського було засуджено до 12 років позбавлення волі (5 років тюрми, 7 років виправно-трудової колонії) і 5-річного заслання. Це покарання виявилось другим за суворістю у справі УНФ.

Ідею книги запропонував письменник, літературознавець, публіцист, діяч руху опору 1960–1980-х рр., громадський і духовний авторитет Є.Сверстюк. Своїми міркуваннями він поділився з подружжям Мариновичів – колишнім учасником Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), політв'язнем, а нині – віце-ректором УКУ п. Мирославом та його дружиною п. Любою, досвідченим редактором і коректором. Власне, це їй довірено і як, на жаль, виявилось, заповідано втілити задум натхненника. За його ж порадою до копіткої роботи долучився кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України Ю.Зайцев. Він – один із небагатьох, хто від 1991 р. й понині невтомно досліджує український опозиційний рух другої половини ХХ ст., життєписи його учасників, в їх числі З.Красівського та О.Антонів, має великий архів відповідних текстових, відео- та фотоматеріалів, випустив десятки тематичних публікацій. Він, до слова, підготував відому в наукових колах працю з історії УНФ¹. Саме завдяки професійним зусиллям Ю.Зайцева «Благословенні душі...» набули статусу повноцінного історіографічного доробку.

¹ Див.: Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали / Упор. М.В.Дубас, Ю.Д.Зайцев. – Л., 2000. – 680 с.

Насамперед книга, яка побудована за проблемним принципом, розкриває біографію й діяльність З.Красівського. Він – маловідомий загалові, але яскравий представник історії нескореної України другої половини ХХ ст., котрий, увібравши націоналістичні переконання з дитячого віку, не змінював їх упродовж життя, не піддавався спокусам кон'юнктури. Сповідуючи ідеї «чинного націоналізму», утіленого Організацією українських націоналістів (бандерівською), став подвижником українського спротиву, представляючи його національно-визвольний, правозахисний, релігійний і культурницький сегменти. Від 1944 р. З.Красівський – у лавах ОУН(б), вояк Української повстанської армії, далі, як мовилося вище, співзасновник УНФ, згодом діяч УГГ, співорганізатор Української Гельсінської спілки (УГС), Усеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України», очільник крайового проводу ОУН(б) в Україні, поборник легалізації Української греко-католицької церкви (УГКЦ), політ'язень, жертва радянської каральної психіатрії. Окрім усього – автор художніх прозових і поетичних творів, серед яких історичний роман «Байда», збірки поезій «Месник», «Невольницькі плачі»; пам'яток епістолярного жанру («Листи з неволі», «Владимирський централ») і публіцистики; злободенних суспільно-політичних документів. Отож не дивно, що йому присвячено чотири з п'яти частин документального видання.

Частина перша – «Зеновій Красівський: життя і слово» (с.21–402) – складається з чотирьох розділів. Їх назви промовисто розкривають зміст уміщених матеріалів: «Вибрані прозові твори та заяви» (с.23–128), «Поетичні збірки» (с.129–204), «Виступи» (с.205–265), «Листи» (с.266–402). Можливо, до листів варто було б перемістити (із розділу 1) «Владимирський централ», який написаний у вигляді своєрідного продовжуваного листа до другої дружини – О.Антонів, але, в основному, жанри решти творів збігаються з темами розділів.

Із першого – варті уваги автобіографії (с.23–30), що висвітлюють ключові віхи життєвого шляху З.Красівського. Він мав чудову пам'ять і тому фактам, які повідомляв, можна цілком довіряти, що підтверджується зіставленням із наведеною в інших джерелах інформацією. У цьому ж розділі, окрім автобіографій, подано «Спогади про Витвицю і юність» (с.30–35), «Тактику Українського національного фронту» (с.36–54), де окреслено стратегічно-тактичні засади УНФ, через що її варто розглянути детальніше. Документ поєднував декілька рубрик, зміст яких включав обґрунтування історичних передумов утворення, ідеологічні принципи та вимоги до членства в організації. В «Історичній ситуації» оглядалося політичне становище УРСР, критично осмислювалися внутрішні події часу хрущовської «відлиги», аналізувалася криза міжнародного комуністичного руху, аргументувалася потреба відновлення визвольної боротьби поневолених націй способом розгортання підпільних антирадянських угруповань. У рубриці «Організація підпілля» формулювалися цілі, завдання УНФ, окреслювалася його структура, технології налагодження самвидаву й ведення пропаганди. Простудіювавши «Методи органів державної безпеки», учасники УНФ могли ознайомитися зі специфікою роботи КДБ, правилами конспірації, поведінки під час арешту та слідства. Усе завершувалося поясненням доцільності прийняття присяги вступника та її текстом. Використовуючи «Тактику...», Д.Квецко уклав «Статутіві принципи

Українського національного фронту (проект)», «Програмові вимоги Українського національного фронту (проект)», писав публіцистичні статті для «Волі і Батьківщини». А отже «Тактику...» цілком справедливо можна вважати концептуальним документом УНФ.

Потрібно також уточнити та прояснити ситуацію довкола «Заяви в'язнів Владимирської тюрми» (с.54–56). Улітку 1969 р. у цьому сумновідомому централі відбулося одне з резонансних голодувань, яке стало відповіддю на погіршення якості тюремної їжі. Власне З.Красівський виступив одним з ініціаторів події, а за даними першого випуску чорноволівського «Українського вісника» – співавтором звинувачувального протесту, адресованого Організації Об'єднаних Націй. Хоча, за спогадами Михайла Гориня, І.Кандиби й Л.Лук'яненка, він тексту не писав і не підписував, подальші репресії з боку КДБ підтверджували його дієвість у тому епізоді. Таким чином, стає зрозумілою логіка публікування цього документа, як такого, що опосередковано доводить першочергову роль З.Красівського в акціях протидії адміністрації Владимирської в'язниці.

Після дострокового звільнення та відбуття заслання він не припиняв суспільно-політичної активності, яку проявляв у різних галузях. Факт його приєднання до правозахисного руху засвідчує «Заява» (с.56–58) про вступ в УГГ від жовтня 1979 р. Участь у процесі українського національного пробудження кінця 1980 – початку 1990-х рр. і спробу його аналізу відображає стаття «Становище України у світі» (с.115–126). А думки, висловлені З.Красівським щодо релігійної ситуації в республіці, і його зусилля, докладені задля утвердження УГКЦ, ілюструє звернення «До віруючих в Україні й усіх землях» (с.126–128). Що ж до «Владимирського централу» (с.58–114), написаного впродовж листопада – першої половини грудня 1979 р., то його можна вважати чи не кращим твором вітчизняного епістолярію, де описано особливості функціонування радянської пенітенціарної системи, її використання для впокорення представників опозиції, їх виживання, намагання організовано протистояти поневолювачам.

Другий розділ книги містить дві збережених на сьогодні поетичних збірки З.Красівського: «Месник» (с.129–139) і «Невольницькі плачі» (с.140–204). Якщо друга неодноразово публікувалася, то «Месника» повністю оприлюднено вперше. Створивши цю збірку влітку 1964 р., автор долучився до «щопти» (за В.Стусом) шістдесятників. Але, на відміну від метафоричних образів, що їх витворила плеяда, яка була «лишень для молитов і сподівання» (за В.Стусом), у його віршованих рядках звучали відкриті звинувачення на адресу КПРС – носія людиноненавистницької комуністичної ідеології та Росії – осердя радянської імперії, які впосліджували Україну й українців: «Що взяли право у людини, / Ввели в закон сваволю дику, / Що сплюндрували Україну, – / Я славлю партію велику!» (с.129); «Тобі, Росіє, честь, хвала! / Всіх на шляху своїм змела» (с.130); «За слъози наших матерів, / За смерть батьків, за кров братів» (с.130). Запропоновані впорядниками варіанти декотрих поезій «Месника» відрізняються від тих, які зберігаються в архіві управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, а «Невольницьких плачів» – від тих, які видрукувані попередньо. Утім усе пояснюється просто: де-не-де враховано правки, внесені Є.Сверстюком на прохання автора, а, крім того, самвидавні твори під

час численних переписувань зазнавали коректив, навіть спотворювалися, зрештою, вийшовши з-під пера творця, надалі існували своїм життям, що, однак, не применшує їх мистецької цінності, а навпаки – підкреслює самотутність, доводить суспільну затребуваність.

Третій розділ видання пропонує читачеві тексти виступів З.Красівського, які він виголошував у ході численних акцій «мітингової демократії», на партійних зібраннях, перед представниками української діаспори. Варто виокремити вперше опубліковані промови «Перед священиками за кордоном» (с.207–212), «На місці загибелі Романа Шухевича в Білогорщі» (с.213–215), «На могилі батьків Ярослава Стецька» (с.219–221), «На освяченні помешкання Івана Кандиби» (с.221–224), «На мітингу в честь Романа Шухевича» (с.224–225) із зібрання Ю.Зайцева. Інші записувалися й пізніше оприлюднювалися зусиллями побратимів. У всіх відображено базові тези націоналістичних переконань З.Красівського, його бачення актуальних проблем історії й майбуття українського державотворення. Що цікаво, оцінки, висловлені ним щодо минулого та перспектив російсько-українських взаємин, передбачали неминучість агресії проти України. «Розв'язуючи українські завдання, маємо постійно дивитися на Росію. [...] Свої інтереси Росія завжди доволнила з позиції сили. Гадаю, що так воно буде й надалі», – пророчив він у статті «Ми ще не самостійні» (с.263–264).

Завершальний розділ частини першої – епістолярний. У ньому – листи до першої дружини Стефанії, синів Мирослава та Ярослава (с.266–308), двоюрідного брата С.Селешка (с.310–311), із десятків – до побратимів М.Мариновича (с.365–366), Й.Терелі (с.370–371), М.Масютка (с.371–372), З.Попадюка (с.372–383), Я.Стецько (с.401–402) тощо. Установлено прізвище адресата «Зеновії N» (с.367–370) – З.Бігун, діячки ОУН, яка проживала у Чикаго й допомагала політв'язням. Надзвичайно цікаві та контроверсійні епістоли С.Красівської (с.308–310), написані нею до вже колишнього чоловіка під час його перебування у Смоленській спецсихлікарні. Вони ілюструють складний клубок почуттів між подружжям у ті хвилини, коли одного з двох переслідують за присвяту своєї долі служінню народові. Рівночасно послання зі Смоленська адресувалися о. Ярославові (Лесів) (с.312–320), І. та О. Сокульським (с.320–327), із заслання (населений пункт Луговської Ханті-Мансійського р-ну Тюменської обл. РРФСР) – Є.Сверстюкові (с.327–358), Д.Квецьку (с.359–362), І. та Л. Світличним (с.383–401). Знову ж таки, цей масив листування оприлюднено вперше. Історична цінність кореспонденції З.Красівського в тому, що, крім особистих, у ній постійно порушувалися загальнолюдські проблеми, розкривалися плетива стосунків між політичними в'язнями, маловідомі факти легалізації УГКЦ, відродження громадських і партійних традицій у період «перебудови», відновлення ОУН(б) в Україні. З іншого боку, листи, писані філологом, становлять і літературознавчий інтерес.

Логічним продовженням розділу 4 стала частина друга – «В'язень сумління: листування Зенка та Айріс» (с.403–597). Вона, по суті, відтворює впорядковану М. і Л. Мариновичами книжку «Перегук двох над безвістю» (1995 р.), що вміщує кореспонденцію З.Красівського з членом «Міжнародної амністії» американкою А.Акагоші. Їхні листи – це, фактично, на сьогодні чи не єдине всеохоплююче

свідчення про відбування З.Красівським заслання в Луговському. Можна довідатися про побут засланця, його дозвілля, дії щодо налагодження або відновлення зв'язків із друзями, про зусилля, що їх світова спільнота спрямовувала на підтримку переслідуваних владою інакодумців. Потенційно пізнавальна заключна стаття Н.Світличної «Ти була для мене зіркою...» (с.591–593), де розкривається нелегка доля А.Акагоші та відображається психологія стосунків між двома людьми, які жодного разу так і не зустрілися.

Частина третя – «Спогади про Зеновія Красівського» (с.598–786) – складається з двох розділів. У першому зібрано мемуари друзів, товаришів, знайомих, з якими перетиналися дороги антикомуністичної боротьби у «великій зоні» СРСР чи в місцях позбавлення волі. У другому здебільшого – посмертні згадки або тексти, пов'язані з ушануванням пам'яті українського націоналіста.

У розділі першому відчутну джерельну сміність мають, знову-таки, первинні матеріали. Це – мемуари Ю.Долішнього «Караганда» (с.604–609), Є.Дацюка «Наш неспокійний Зенко» (с.612–616), М.Гель «Спогади про Зеновія Красівського» (с.686–689), інтерв'ю П.Розумного (с.667–671), В.Кулинина (с.671), звідки можна почерпнути ексклюзивну інформацію про повсякдення та просвітницько-культурницький розвій українців-виселенців у Казахстані, видавничу місію УНФ та перебіг слідства після викриття організації, перебування З.Красівського у Львівській обласній психлікарні, його роль у відновленні УГГ після арештів її засновників. Адже саме він налагодив зв'язки з О.Мешко (Київ), М.Горинем (Львів), І.Сокульським (Дніпропетровськ), іншими чільними правозахисниками, котрі планували створити західну, східну і південну ланки групи у Львівській, Івано-Франківській, Дніпропетровській та Херсонській областях. Крім того, збирав і поширював дані про випадки порушення прав людини, про «в'язнів сумління», підписував меморандуми, зберігав документи УГГ і твори самвидаву, спільно з О.Антонів опікувалися фінансовими питаннями фонду, створеного О.Солженіциним для допомоги політзасудженим та їхнім родинам. А ще зі споминів Б.Гориня «Красівський в Українській Гельсінській спілці» (с.693–700) і В.Яворського «Він був безкомпромісним» (с.700–701) стає відомо про старання, яких докладав для відновлення УГГ у вигляді УГС та, зокрема, її осередку на Львівщині.

20 вересня 1991 р. в Моршині, дочекавшись акту проголошення незалежності України, З.Красівський відійшов у засвіти... Символічно, що розділ другий в основному складається зі вшанувальних републікацій. Із-поміж оригінальних слід виокремити опрацьовані Ю.Зайцевим тексти аудіозаписів промов (с.755–762), що їх виголошено 11 листопада 1995 р. під час відкриття пам'ятника у с. Витвиця. Емоційно насиченими були виступи М.Мариновича, М.Красівського (рідного брата), І.Калинця, С.Хмари, Є.Пронюка, О.Витвицької, засновниці музею імені відомого односельця. Прихильністю, чуттєвістю, оригінальністю інтерпретацій вирізняється слово Д.Гусяк (с.762–765), де побіжно окреслено діяльність З.Красівського щодо легалізації УГКЦ, відродження ОУН(б), співтворення Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». До слова, останнє – єдина політпартія, котру створював З.Красівський. Він входив до її Головної ради, zorganizував та очолив

Стрийський міськрайонний осередок, започаткував його газету «Заграва» та друкований орган партії – журнал «Українські проблеми». У принципі його вибір на користь «ДСУ» був виправданим. Адже хоча програма об'єднання й базувалася на радикальних ідеях «чинного націоналізму», рішеннях III Надзвичайного великого збору ОУН(б), була співзвучна з гаслами УНФ, воно своєю поміркованою назвою вабило широкі верстви, що мало слугувати платформою відновлення ОУН(б) в Україні.

За аналогіями з попередніми впорядковано матеріали частини четвертої – «Олена Антонів – берегиня» (с.787–844), які присвячені цій щиросердній жінці, невтомній натхненниці української справи 1960–1980-х рр. Вона народилася 17 листопада 1937 р. у Бібрці сучасного Перемишлянського району, що на Львівщині. Вихованка національно свідомої родини часто відвідувала львівський клуб творчої молоді «Пролісок», була ініціатором різдвяних, заборонених владою, колядувань і вертепів, усіляко підтримувала першого чоловіка – В.Чорновола в його протистоянні з радянською системою, брала участь у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні самвидаву, виконувала обов'язки розпорядниці фонду О.Солженіцина на Галичині. Здобувши фах лікаря, застосовувала його для допомоги всім, хто боровся проти тоталітаризму. Її домівка у Львові стала таким самим клубом однодумців, епіцентром гостинності, яким було помешкання Світличних у Києві. Усього понад сім років тривало її сімейне щастя зі З.Красівським. 2 лютого 1986 р. О.Антонів загинула в дорожньо-транспортній пригоді у Львові.

До наших днів про цю «людину честі й обов'язку», як назвав її С.Караванський (с.798), дійшло декілька десятків публікацій. Але позаяк вони здебільшого розпорошені по закордонних часописах, українські читачі мали до них обмежений доступ. Завдяки праці впорядників найзмістовніші дописи вдалося зібрати разом. Тут і спогади З.Красівського (с.789–791), і листи О.Антонів до Є.Сверстюка та Л.Попадюк (с.792–796), і пам'ятні прозові й поетичні посвяти від друзів та знайомих (с.804–818, 821–832). Знакові віхи її біографії розкрито у статтях Ю.Зайцева (с.832–837), Ю.Шухевича (с.837–839), М.Довгань (с.840–844). Вони не лише описують маловідомі на сьогодні історичні події, а ще й сприяють глибшому розумінню внутрішнього світу подружжя Красівських, уводять у коло найпомітніших постатей української опозиції, причому з такою теплою, душевною подачею, що складається враження, ніби те коло було великим родинним.

Заключна частина видання – п'ята (с.845–902) – включає два розділи додатків та один із життєписами З.Красівського й О.Антонів. У першому передруковано передмову С.Караванського до лондонської публікації «Невольницьких плачів» (с.847–848) та (з деякими скороченнями) брошури Д.Юсипа «Зіновій Красівський: сторінками життя і творчості» (с.849–852), «Він вічно скакав на чорному коні...» (с.853–863), до яких зроблено наукові коментарі.

Другий розділ буде особливо корисним історикам, адже він уводить в обіг том №3 справи 7536 П з архіву управління СБУ в Івано-Франківській області та аркуші з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що стосуються УНФ, участі в ньому З.Красівського, висвітлюють перебіг слідчих дій після його затримання. Комплекс текстів доволі обширний: протокол затримання (с.865),

постанова про взяття під варту (с.866–867), анкета заарештованого (с.867–869), протоколи допитів, які відбувалися впродовж квітня 1967 р. (с.869–880), довідка про попередню судимість (с.881), рецензія й відгук на історичний роман «Байда» (с.881–882), протоколи огляду попередніх кримінальних справ (с.882–885), вирок Верховного суду Української РСР (с.890–901), повідомлення голови КДБ УРСР про продовження оперативно-слідчих дій щодо УНФ упродовж 1967–1970-х рр. (с.901–902) тощо. У досьє збережено стилістику й синтаксис оперативників КДБ, а використання впорядниками різноманітних шрифтів уможливило відтворення оригінального вигляду аркушів.

Завдячуючи винятковій скрупульозності кадебістів, їх офіційні довідки відзначаються деталізацією подій, але грішать упередженістю суджень. Передусім не зайве ставити під сумнів звинувачувальні пасажі щодо З.Красівського, а також інших учасників УНФ або свідків. Також не варто з цілковитою довірою сприймати тексти протокольних записів. Адже, зазвичай, допитувані не говорили правди: або у силу інстинкту самозбереження, або через попередні домовленості щодо конспірації. І ще: оскільки протоколи писали слідчі, то саме вони, а не затримані, формулювали шаблонні вирази, як-от «антирадянські націоналістичні документи», «націоналістична діяльність», «український буржуазний націоналізм». Саме слідчі називали оунівців і вояків УПА «бандитами» чи «членами банд». Окрім цього, вони komponували відповіді підозрюваного такими словами, що підсилювали «провину». Та, попри все, факти, що стосуються З.Красівського, його родини – дуже цінні. Вони висвітлюють не лише хроніку кримінального процесу за участі заарештованого, але й ключові моменти від дня його народження до дати виголошення вироку суду.

Розділ життєписів З.Красівського та О.Антонів складається з двох відповідних інформаційно насичених текстів і бібліографічних добірок (с.903–914). Ю.Зайцеву вдалося виправити немало фактичних неточностей, які досі трапляються у друкованих енциклопедичних виданнях, на інтернет-сторінках. А у списку літератури запропоновано вичерпний перелік загальнодотичних і вузькотематичних публікацій, присвячених головним героям.

Узагальнюючи все, зазначене вище, слід висловити декілька підсумкових суджень. Книга, зважаючи на особливості жанру, пропонує не прямі, а опосередковані погляди на події й оцінки осіб із боку впорядників. Проте на сьогодні вона може вважатися єдиною найповнішою збіркою матеріалів для пізнання біографії, чину З.Красівського й О.Антонів, а також, побічно, сотень пов'язаних із ними представників українського спротиву другої половини ХХ ст. Потужне текстове наповнення доповнюють понад 360 високоякісних світлин та ілюстрацій. Науковий рівень забезпечили необхідні в такому випадку атрибути: бібліографія, список скорочень, словник маловідомих імен, слів, назв, а також примітки та іменний покажчик, що налічує 805 позицій. Урешті-решт підготовлений фоліант – це пишний вінок пошани від нащадків тим, які жертвовно «випромінювали» свої «благословенні душі» задля здобуття незалежності й утвердження суверенітету нашої країни.

В.В.Островський (Івано-Франківськ)

ХРОНІКА

О.М.Бєлая (Київ), С.А.Каменєва (Київ)

ДО 30-РІЧЧЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ (виставка документів Національного архівного фонду в Державному архіві Київської області)

«26 квітня 1986 р. о 1-й год. 25 хв. у приміщенні 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС під час виведення його у плановий ремонт стався вибух і пожежа». Це слова зі спецповідомлення начальника управління внутрішніх справ Київського облвиконкому генерал-майора міліції В.Корнейчука (ДАКО, ф.П-5, оп.118ч, спр.7, арк.32) – першого документа про одну з найбільших техногенних катастроф у світі.

Понад 60 документів Національного архівного фонду, які зберігаються в Державному архіві Київської області, було презентовано у читальному залі цієї установи 22 квітня 2016 р. на виставці, присвяченій 30-річчю трагедії. Маючи певний масив різноманітних архівних джерел із питань Чорнобильської катастрофи мета організаторів заходу полягала в наданні кожному відвідувачеві можливості усвідомити масштаби події через архівні матеріали, осмисливши уроки трагедії в усіх сферах життя. Експозиція складалася із двох блоків: «Чорнобиль – біль наш довічний» (нещодавно виявлені в державному архіві документи про події 30-річної давності) та «Адреса мужності – Чорнобиль: Чорнобильська трагедія очима очевидця» (фотографії, зроблені ліквідатором наслідків аварії на ЧАЕС О.Калашниковим).

Основний масив презентованих на виставці документів становили не лише постанови, рішення вищих партійних і радянських органів того часу – ЦК КПРС та КПУ, союзного, республіканського урядів, а й інформаційні листи, повідомлення установ обласного рівня – київських обкому партії, облвиконкому, обласного відділу охорони здоров'я та ін. Доповнив експозицію фотоальбом про початок будівництва міста енергетиків Славутич.

На виставці представлено першу документальну звітку про катастрофу – згадане вище спецповідомлення начальника управління внутрішніх справ Київського облвиконкому від 26 квітня 1986 р. про вибух на 4-му енергоблоці АЕС, в якому відображено перші години Чорнобильської катастрофи (пожежа, мобілізація особового складу Прип'ятського управління внутрішніх справ, дії частин пожежної охорони, перші людські втрати). Уперше було презентовано лист-повідомлення директора Чорнобильської атомної станції В.Брюханова в Київській обком КПУ, де давалася характеристика вибуху на енергоблоці, зазначалося про рівень радіації та жертви аварії.

Відвідувачі виставки мали можливість ознайомитися з документами вищих, місцевих державних і партійних органів, які свідчать, що на той час масштаби події не отримали адекватної оцінки в керівництві держави, яке не врахувало в достатній мірі радіаційну загрозу. В інформаційному листі міськкомам, райкомам партії про

аварію на ЧАЕС від 29 квітня 1986 р. Київський обком КПУ закликав «здійснювати роз'яснювальну роботу», «припиняти різного роду чутки, домисли», «проявляти високу політичну пильність» під час першотравневих свят. У листі секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького та голови Ради Міністрів УРСР А.Ляшка від 14 травня 1986 р. йшлося про «несприятливі фактори» у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС та, як наслідок, необхідність вирішувати питання підготовки до осінньо-зимового періоду, перевиконання планів виробництва тощо.

Репрезентовані на виставці документи щодо підсумків дослідження рівня радіації в містах, районах, водоймищах Київської області виокремлюють одне з головних завдань у комплексі заходів із ліквідації наслідків аварії – дезактивація та організація охоронної зони на забрудненій території. Постановою ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР №634-188 від 29 травня 1986 р. передбачалося проведення дезактиваційних робіт у відповідних районах Української РСР. У документах Київського обласного відділу охорони здоров'я відображено підсумки результатів обстеження населення Поліського району на гамма-спектрометрі.

Організаційні питання створення зони відчуження відображено в розпорядженні Ради Міністрів УРСР №331-рс від 13 червня 1986 р., згідно з яким із господарського використання вилучалися забруднені радіоактивними речовинами землі міста Прип'яті, колгоспів, радгоспів та інших підприємств, установ, організацій Поліського й Чорнобильського районів Київщини. Міністерство внутрішніх справ УРСР мало забезпечити охорону відчуженої території. Ці села та селища і сьогодні – мовчазні свідки трагедії.

Про перші кроки влади щодо переселення та соціального захисту громадян, вивезених із радіаційно-забруднених територій, свідчить постанова ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР №745-209 від 20 червня 1986 р., де перелічено 28 населених пунктів Української РСР, евакуйованим мешканцям яких необхідно виплачувати компенсацію за шкоду, завдану їхньому майну. Цією постановою передбачалася виплата 4 тис. руб. самотнім громадянам, 7 тис. руб. сім'ям із двох осіб і 1,5 тис. руб. на кожного наступного члена сім'ї.

Уперше увазі громадськості було представлено неофіційну частину початкового періоду ліквідації наслідків аварії. У листах, зверненнях, телеграмах громадян, які надсилалися на адресу вищого партійного й радянського керівництва, містилися не тільки заклики розповісти правду про справжню ситуацію, а й висловлювання про готовність переказувати кошти, надсилати речі, приїжджати працювати на ліквідацію наслідків катастрофи.

Усебічному відображенню окресленої проблематики сприяло включення до експозиції фотографій О.Калашникова, котрий двічі був у відрядженнях у зоні Чорнобильської АЕС, і особовий фонд якого щойно створено в Державному архіві Київської області. На них – дорога у зону відчуження, загальний вигляд зруйнованого реактора, керівництво Прип'яті, працівники ЧАЕС, бюро перепусток та лазні міста Чорнобиля, дозиметристи, концерт М.Мозгового, відзначення Дня енергетика. Представлена добірка світлин фокусує увагу не на традиційних сюжетах, пов'язаних із ліквідацією аварії, а на буденності «з людським обличчям», в якій гостро відчувається драматизм трагедії, що сколихнула весь світ.

В урочистому відкритті виставки взяли участь автор фоторобіт *О.Калашников*, представники Обухівського осередку «Союз Чорнобиль», керівник військово-історичного товариства «Наша спадщина» *В.Федько*, авторка досліджень з історії Чорнобильської катастрофи д-р іст. наук *Н.Барановська*, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Л.Ковпак*, представники Державної архівної служби України, центральних державних архівних установ, Держархіву м. Києва, начальники архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад Київської області.

VI НАУКОВІ ЧИТАННЯ ІМЕНІ АКАДЕМІКА Я.Д.ІСАЄВИЧА

Присвячений 80-літтю від дня народження Ярослава Дмитровича Ісаєвича науковий захід відбувся 9–10 березня 2016 р. у Львові. Організували його Західний науковий центр НАН України, МОН України, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ, Український католицький університет, Наукове товариство імені Шевченка. Наукові читання проводяться за рішенням вченої ради Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України для вшанування пам'яті видатного історика, довголітнього директора інституту, голови Міжнародної асоціації українців та Українського національного комітету істориків академіка НАНУ Я.Ісаєвича (1936–2010 рр.).

Темою чергових наукових читань, які зібрали понад 60 учасників, було книгодрукування й видавнича справа у соціокультурних і державотворчих процесах в Україні. Пленарне засідання відкрив директор Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України д-р іст. наук *Микола Литвин*, який у своїй доповіді охарактеризував життєвий шлях академіка, проаналізував основні напрями його наукових зацікавлень. Я.Д.Ісаєвич – яскравий і водночас типовий представник академічної науки, який віддавав перевагу не кабінетній метушні, а пошуку матеріалів в архівах та бібліотеках. Зрештою улюбленим заняттям Ярослава Дмитровича було читання енциклопедій, а відтак їх удосконалення, написання нових статей – як суто інформативних, так і концептуальних. Зокрема в «Енциклопедії середніх віків», що вийшла у французькій, англійській та італійській версіях, перу Я.Д.Ісаєвича належать нариси про Україну, історичні регіони й міста нашої держави. Водночас він – автор сотень статей про постаті, події та явища, розміщених у «Радянській енциклопедії історії України», «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України», «Українській літературній енциклопедії», «Довіднику з історії України», «Енциклопедії Львова», в енциклопедіях Росії, Польщі, Білорусі. Від березня 1958 р. творчий шлях ученого був пов'язаний з Інститутом суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України), куди його запросив І.П.Крип'якевич. Кандидатську дисертацію «Місто Дрогобич у XV–XVIII ст.» він захистив у Львівському (1961 р.), а докторську «Історія друкарства на Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках (XVI – перша половина XVII ст.)» – у Московському університеті (1978 р.), де творча атмосфера була більш розкутою, аніж в УРСР. У 1989 р. загальні збори трудового колективу обрали безпартійного завідувача відділу історико-культурних пам'яток директором багатопрофільного Інституту суспільних наук АН УРСР. Очолював Відділення історії, філософії та права НАН України (1993–1998 рр.), ініціював створення в його складі нових інститутів і напрямів дослідження. Брав участь в установчій конференції Міжнародної асоціації українців (Неаполь, 1989 р.), а на II Міжнародному конгресі українців (Львів, 1993 р.) його обрали президентом МАУ. Як голова Національного комітету істориків України (2000 р.) був учасником конгресів історичних наук, зокрема в Монреалі (1995 р.) й Осло (2001 р.). У 1988–1990 рр. львівський історик, на той час заступник голови НТШ, був гостьовим професором відділу славістики та науковим співробітником Українського наукового інституту Гарвардського університету, де регулярно виступав на семінарах, а також навіязав творчі контакти з Омеляном Пріцаком, Ігорем Шевченком, Франком Сисиним. Водночас працював над черговими томами «Гарвардської бібліотеки давнього українського мистецтва», зокрема редагував англійський переклад Галицько-Волинського літопису, готував до

друку твори професорів Острозької академії кінця XVI – початку XVII ст. Я.Д.Ісаевич вирізнявся широтою поглядів, глибоким аналізом причин і наслідків подій та явищ, виваженістю й переконливістю висновків. Він однаково блискуче володів матеріалом раннього середньовіччя, пізньомодерного періоду та сучасності. Але головною проблематикою, якій дослідник присвятив свої основні праці, була історія української культури доби середньовіччя й ранньомодерного часу.

У виступі на пленарному засіданні канд. іст. наук *Віра Фрис* узагальнила студії Я.Д.Ісаевича про східноєвропейську культуру рукописної та стародрукованої книги, його зацікавлення проблемами бібліографії й інформатики. Своїми спогадами про вчителя, ученого-медієвіста, дослідника історії Волині поділився канд. іст. наук *Володимир Пришляк*. На засіданні було зачитане повідомлення д-ра іст. наук *Юрія Шаповала* про громадсько-політичну й наукову діяльність батька академіка – члена Української Центральної Ради Дмитра Ісаевича (1889–1973 рр.).

У рамках наукових читань відбувся міждисциплінарний семінар «Граматики «Адельфотес» як історико-культурний феномен», присвячений 425-річчю від дня публікації цього важливого історико-лінгвістичного джерела кінця XVI ст. Із ґрунтовною доповіддю про значення його в контексті гуманістичних студій в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. виступив канд. філос. наук *Іван Паславський*. Канд. іст. наук *Андрій Ясіновський* охарактеризував вплив візантійської граматичної традиції на граматику «Адельфотес». Канд. філол. наук *Світлана Полюга* наголосила на її просвітницькій ролі, охарактеризувавши відповідну термінологію. Дослідник ідей канд. іст. наук *Роман Голик* запропонував розглядати граматику у зв'язку з тогочасною ментальною мапою регіону та світу. Міждисциплінарними спостереженнями під час дискусії поділилися д-р філол. наук *Ярослава Мельник*, кандидати філологічних наук *Уляна Головач*, *Назар Федорак* та *Дарія Сироїд*.

Далі учасники конференції взяли участь у роботі трьох секційних засідань. На першому з них доповідачі розглянули широке коло історико-археологічних проблем, пов'язаних з аналізом культурно-цивілізаційних процесів на українських землях від найдавніших часів до сучасності. Археологічну частину секції відкрив виступ д-ра іст. наук *Миколи Бандрівського* про історичні етноси у Верхньому Подністров'ї на початку доби раннього заліза. Археологічний дискурс на шпальтах україномовної періодики Львова кінця XIX – початку XX ст. проаналізувала канд. іст. наук *Наталія Булик*. Кандидати історичних наук *Андрій Гавінський* та *Володимир Петегирич* оприлюднили результати найновіших досліджень із ранньої історії Потелича (Телича) на Львівщині, розповіли про спільні українсько-польські археологічні видання.

Окремі доповіді стосувалися періоду пізнього середньовіччя, а саме політичних і релігійних процесів у Галицько-Волинській державі. Зокрема канд. іст. наук *Ярослав Книш*, проаналізувавши літописні дані, порушив проблему місця поховання князя Романа Мстиславовича. Д-р іст. наук *Леонтій Войтович* презентував нову розвідку щодо датування коронації Данила Романовича. Канд. іст. наук *Ілля Паршин* представив бачення Русі, її розташування та кліматичні умови у середньовічній байці Дж.Мандевіля. Учасники секції обговорили роль митрополита Ісидора на Ферраро-Флорентійському соборі 1438–1445 рр. (*Мар'ян Хом'як*), проблему церковного підпорядкування Русі Візантії (*Ольга Козачок*), а також формування братств, фальсифікації у середньовічних джерелах. Засідання завершив виступ д-ра іст. наук *Мар'яни Долинської* про урбаноніми ранньомодерного Львова, де представлено нові інтерпретації міської топоніміки.

Учасники другого секційного засідання виголосили доповіді, присвячені національно-політичним та етнокультурним процесам в Україні у XIX–XX ст. Засідання розпочалося виступом канд. іст. наук *Володимира Пашука* про тематичну структуру видань товариства «Просвіта» в 1868–1876 рр. Дослідник встановив зв'язок між тематикою просвітнянських публікацій (у першу чергу релігійно-церковна, згодом світська) та заходами із залучення населення до читання. У повідомленні «Видавнича діяльність СВУ» д-р іст. наук *Іван Патер* розповів про періодику Спілки визволення України («Вісник СВУ», «Українські новини», «Ревю України»), охарактеризував її специфіку в Австро-Угорщині, Німеччині та інших країнах. Канд. іст. наук *Феодосій Стеблій* ознайомив присутніх із малознаними розвідками І.П.Крип'якевича про гетьманів Івана Мазепу, Пилипа Орлика, воєнні походи козаків, культуру та побут тогочасного населення.

Канд. іст. наук *Ігор Любчик* представив інтерпретацію збірного образу лемків-русинів у сучасному російському науковому дискурсі, підкресливши, що наукові інституції пострадянської Росії пропагують окремішність лемків, належність їх до так званого русинського простору. Під час дискусії канд. іст. наук *Роман Голик* наголосив на важливості розмежування русинства як самоназви українців та як політичного концепту. Канд. іст. наук *Юрій Зайцев* проаналізував програмні документи підпільних організацій 1956–1991 рр. на предмет поширення в них ідеалів громадянського суспільства. Канд. іст. наук *Олександра Стасюк* охарактеризувала радянську модель парламентаризму з її декларативністю та безальтернативними голосуваннями. Канд. іст. наук *Олександр Луцький* визначив внесок львівських фахівців у 25-томне видання творів Івана Франка.

Магістр історії *Юлія Павлів* проаналізувала видавничу діяльність суспільно-культурних товариств депортованих українців міста Львова, наголосивши на стійкості «канону пригадування». Магістр історії *Павло Артимишин* критично проаналізував публікації сучасної львівської газети «Русский вестник» – одного з найбільших пресових органів російських осередків західних областей України. Доповідач поінформував про періодичність видання, його наклад, ознайомив учасників конференції з основними рубриками часопису та деякими його ідейно-політичними постулатами. Магістр історії *Олексій Попович* показав особливості інтерпретації українського визвольного руху періоду Другої світової війни у шкільних підручниках та посібниках сучасної України (2005–2014 рр.).

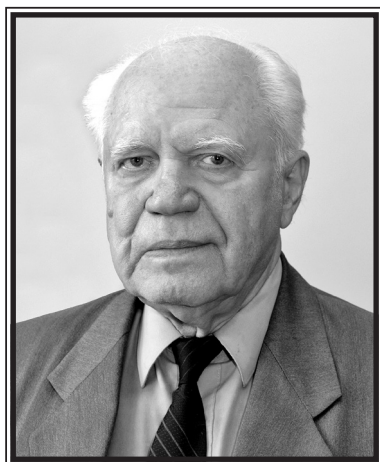
На третій культурологічній секції своїми напрацюваннями поділилися історики мови та літературознавці. Канд. філол. наук *Ольга Заневич* охарактеризувала граматики української мови XVI–XIX ст., а канд. філол. наук *Ольга Кровицька* – перекладні словники XVII ст. Канд. філол. наук *Наталія Багнюк* висвітлила історіографію досліджень українських стародруків. Канд. філол. наук *Юрій Осінчук* проаналізував лінгвістичні особливості конституції П.Орлика 1710 р. Канд. філол. наук *Наталія Хобзей* узагальнила перші галицькі діалектні словники.

Літературознавчий процес в Україні XIX–XXI ст. охарактеризували доктори філологічних наук *Микола Ільницький* і *Тимофій Гаврилів*, кандидати філологічних наук *Наталія Оципок*, *Ольга Белявцева*, *Віктор Мартинюк*, *Данило Ільницький*, *Христина Рутар*. Д-р іст. наук *Петро Шкраб'юк* розповів про взаємини Я.Д.Ісаєвича та його родини з чином св. Василя Великого, зацікавлення дослідника василіанським книговиданням.

Учасники заключного пленарного засідання запропонували організаторам наукових читань імені академіка Я.Д.Ісаєвича якнайшвидше впорядкувати архів ученого, видати книгу спогадів про нього.

IN MEMORIAM

ПАНЧЕНКО ПЕТРО ПАНТЕЛЕЙМОНОВИЧ

20 квітня 2016 р. на 88-му році життя відійшов у Вічність доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки й техніки України, учасник Другої світової війни Петро Пантелеймонович Панченко.

Народився він 16 жовтня 1928 р. на Полтавщині, у селянській родині. Освіту здобував у Лубенському економічному технікумі та Львівському державному університеті. Після завершення навчання працював на журналістській, педагогічній роботі, у сфері комсомольсько-молодіжного руху на Львівщині. Усі ті роки були пов'язані з процесом, який у 1990-х отримав назву радянізації Західної України. Був він надзвичайно складним, до початку 1950-х рр. виявлявся у серйозному громадянському, збройному протистоянні.

У 1972 р. П.П.Панченко переїхав до Києва. Працював завідувачим кафедрою вишу, доцентом, активно публікувався в наукових виданнях, збірках творів художнього жанру. Значне місце у трудовій біографії зайняла праця в академічному Інституті історії України. У 1974–2003 рр. П.П.Панченко пройшов шлях від старшого наукового співробітника до завідуючого відділом. Саме роки практичної діяльності у цій установі стали для нього найбільш плідними, творчими на ниві історичної науки. Сфера його інтересів охоплювала суспільно-політичні процеси та проблеми аграрної історії. Учні й вихованці П.П.Панченка ведуть наукову, педагогічну діяльність у вищих навчальних закладах Києва, Запоріжжя, Кам'янця-Подільського, Дніпра, Житомира, Львова, Чернівців, Хмельницького, Луганська, Миколаєва. Він постійно виступав із доповідями, повідомленнями на конференціях. Був членом організаційних комітетів із проведення аграрних симпозіумів історії Східної Європи. Упродовж 16 років очолював державні екзаменаційні комісії історичних факультетів Чернівецького, Запорізького держуніверситетів, Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. У 1982 р. П.П.Панченко захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, а в 1985 р. ВАК СРСР присвоїла йому вчене звання професора.

Петро Пантелеймонович щиро сприйняв проголошення незалежності України, доклавши багато зусиль для становлення вітчизняної науки й освіти. Нестабільність суспільно-політичної ситуації, особливо наприкінці літа 1991 р., підігрита путчем у

Москві, коли доля державності зависла на волосині, змусила його взятися за підготовку брошури «Московська серпнева революція у верхах: міфи і правда» (Тернопіль, 1991 р.). Спільно зі співробітниками відділу сучасної історії України академічного інституту, як завідуючий підрозділом, П.П.Панченко активно включився в роботу щодо відстежування подій та нагромадження матеріалу для осмислення проблем становлення незалежної України. Він займався розробкою широкого комплексу питань, які стосувалися загального державотворчого процесу в історичній ретроспективі, його переосмислення, а також екологічних проблем, релігійно-церковних аспектів тощо. Під керівництвом та за безпосередньої участі П.П.Панченка було підготовлено перші підручники й посібники з вітчизняної історії. Осмислюючи концептуальні засади тоталітаризму, дослідник активно включився у вивчення таких трагічних для українства подій, як голодомори 1930–1940-х рр., Чорнобильська катастрофа. Співпраця із запорізькими колегами значною мірою сприяло тому, що професор П.П.Панченко опинився у центрі підручникотворення.

У 1997–1998 рр. серед його професійних пріоритетів з'явилася військова історія. Саме у цей час було започатковано новий і важливий напрям роботи в науково-пошуковому агентстві «Книга Пам'яті України». У 1999 р. організаційний таланти П.П.Панченка розкрився з новою енергією. На тлі дискусій про необхідність розбудови громадянського суспільства в нього виникла ідея про необхідність створення Української академії історичних наук, котру активно підтримала наукова громадськість.

У 2003 р., після складання за віком повноважень завідуючого відділом в Інституті історії України НАНУ, розпочався новий, не менш плідний, етап творчої біографії П.П.Панченка, пов'язаний із Державною науковою сільськогосподарською бібліотекою Національної академії аграрних наук України. Він з ентузіазмом включився в роботу, якою займалися співробітники установи, щодо повернення нашій історії плеяди практично забутих постатей, подій, фактів. У 2006 р. ВАК України затвердила П.П.Панченка головою спеціалізованої вченої ради за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. Наукова громадськість схвально сприйняла чотиритомне видання «Сільське господарства України від минулого до сьогодення». Високо поціновувалася кваліфікація фахівця при відборі та рецензуванні матеріалів до електронної збірки наукових праць «Історія науки і біографістика». Позитивні відгуки на шпальтах спеціалізованих видань здобув підручник «Аграрна історія України» – фактично єдиний такого рівня в нашій країні.

Усе життя П.П.Панченка було сповнене працею, він користувався незаперечним авторитетом у колі фахівців. Держава високо оцінила його заслуги, нагородивши 14 орденами та медалями, удостоївши низки почесних відзнак, грамот тощо. П.П.Панченко зробив вагомий внесок у виховання наукових і педагогічних кадрів, за його керівництва та консультування захищено близько 20 докторських і кандидатських дисертацій.

Петро Пантелемонович був великодушною й порядною людиною. Світла пам'ять про нього назавжди залишиться у серцях усіх тих, хто його добре знав...

С.С.Падалка (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Абліцов В.

Василь Голобородько. Листи... – К.: Бізнесполіграф, 2012. – 248 с.

Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.):

Довідник з історії адміністративно-територіального поділу / Упор. Ю.О.Васильєва, В.Н.Жук, В.В.Коротенко та ін. – Вид. 2-ге, переробл. і доп. – Полтава: АСМІ, 2012. – 400 с.

Анатомія селянських повстань:

Городнянське повстання 1931 року під проводом Я.Рябенко: Зб. док. та мат. – Чернігів: Лозовий В.М., 2015. – 356 с.

Андрушко Л.В.

Український національний костюм та інформація: філософський і культурологічний вимір. – К.: ТОВ Юрка Любченка, 2016. – 212 с.

Барановская Н.П.

Испытание Чернобылем. – К.: Юстиниан, 2016. – 296 с.

Бартов О.

Стерті: Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. – К.: Зовнішторгвидав України, 2010. – 300 с.

Бродель Ф.

Очерки истории. – Москва: Академический проект, 2015. – 223 с. (серія «Исторические технологии»)

Бушин М.І., Тихоненко Ю.М.

Святиня над Дніпром. – Черкаси: Бізнес-стиль, 2014. – 362 с.

Бушин М.І., Тихоненко Ю.М.

Тарас Шевченко – художник. – Черкаси: Бізнес-стиль, 2014. – 284 с.

Бьолер Д.

Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи: Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Пер. з нім. А.Єрмоленка. – К.: Стилос, 2014. – 157 с.

Валерій Федорович Солдатенко:

Біобібліографія / Упор. В.М.Вашкевич, Т.П.Ураїкова. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2016. – 80 с. (серія «Біобібліографія вчених України»)

Велика Вітчизняна війна:

уроки історії: Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників (28 жовтня 2014 р.). – Хмельницький: Хмельницький ун-т управління і права, 2014. – 350 с.

Верменич Я.

Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі: Аналітична записка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 81 с.

Від України до УРСР: Мат. Всеукр. наук.

конф. до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва (Київ, 12 грудня 2014 р.) / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 268 с.

Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені

Івана Огієнка: Історичні науки / Відп. ред. А.Г.Філінок. – Вип.8: До 25-річчя створення кафедри історії України. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2015. – 532 с.

Габович О.

Українська фундаментальна наука і європейські цінності / Відп. ред. В.Кузнецов. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. – 284 с.

Генеалогія: Зб. наук. пр. / Гол. редкол.

В.А.Смолій. – Вип.2: Генеалогія соціальних, локальних та етнічних груп України: джерела, методи дослідження, зв'язок із соціальною історією. – К.: Антиквар, 2016. – 390 с.

Гирський Д.

Дивні способи виправдування антидержавної політики (Відгук на фальсифікації соціалістів з табору УНР). – Торонто: Батьківщина, 1973. – 184 с.

Горобець В.

Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722 / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 288 с.

Демченко Т.

Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. – Чернігів: Освітній центр, 2016. – 184 с.

Древняя Русь: во времени, в личностях, в

идеях: Альманах / Под ред. П.И.Гайденко. – Вип.4. – Санкт-Петербург; Казань, 2015. – 288 с.

Дудко В.

Тарас Шевченко: джерелознавчі студії: До 200-річчя Тараса Шевченка 1814–2014. – К.: Критика, 2014. – 414 с.

Євген Чикаленко в процесі Українського

націотворення: До 150-річчя з дня народження Є.Х.Чикаленка / Редкол. О.Бачинська, Т.Гончарук, С.Гуцалюк та ін. – Одеса: Бровкін О.В., 2012. – 110 с.

- История Холокоста в Одесском регионе:** Сб. ст. и док. / Сост. М.Рашковецкий. – Одесса: Негоциант, 2006. – 372 с.
- Источниковедение и краеведение в культуре России:** Сб. к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному ин-ту / Отв. ред. В.Ф.Козлов. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – 519 с.
- Иванченко Р.П.**
Україна і Крим. – Бровари: Історія в книзі, 2014. – 86 с.
- Историк и влада /** Кер. авт. групи І.Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 543 с.
- Історія України в книжкових пам'ятках XVII–XVIII ст.:** З колекцій Наук. б-ки ОНУ ім. І.І.Мечникова: Зб. наук. пр. – Одеса: ОНУ, 2015. – 422 с.
- Казьмирчук Г.**
Вибрані твори. – Т.1: Декабристи в Україні. – К.: Логос, 2012. – 244 с.
- Казьмирчук Г.**
Вибрані твори. – Т.2: Декабристознавство. – К.: УкрСІЧ, 2012. – 196 с.
- Казьмирчук Г.**
Вибрані твори. – Т.3: Історіографія руху декабристів. – К.: УкрСІЧ, 2013. – 432 с.
- Казьмирчук Г., Казьмирчук М.**
Вибрані твори. – Т.4: Село Кальник, кн.1: Документи. – К.: СІЧ, 2013. – 324 с.
- Казьмирчук Г., Казьмирчук М.**
Вибрані твори. – Т.4: Село Кальник, кн.2: Дослідження соціальних проблем села Кальника з найдавніших часів до наших днів. – К.: СІЧ, 2013. – 333 с.
- Казьмирчук Г.**
Вибрані твори. – Т.5: Декабристознавчі студії. – К.: УкрСІЧ, 2013. – 194 с.
- Казьмирчук Г.**
Вибрані твори. – Т.7: Українське декабристознавство. – К.: УкрСІЧ, 2016. – 264 с.
- Калініченко В.В.**
На зламі епох: Земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.). – Х.: Савчук О.О., 2013. – 656 с.
- Кельзен Г.**
Про сутність і цінність демократії / З нім. переклав О.Мокровольський. – К.: ВНТЛ-Класика, 2013. – 140 с.
- Коженювський М.**
За Золотими ворітьми: Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. – К.: Дух і літера, 2015. – 664 с.
- Константинова В.**
Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя: ЗНТН, 2011. – 100 с.
- Конституція і виборчий процес в Україні:** Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 червня 2015 р.): До 19-ї річниці Конституції України. – К.: Юридична думка, 2015. – 278 с.
- Крізь вогонь і терни /** Гол. ред. Р.П.Вороненко. – Суми: Корпункт, 2012. – 208 с.
- Кульчицький С.**
Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 813 с.
- Левченко Л.**
Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація. – Миколаїв: Ліон, 2013. – 1204 с.
- Лисенко М.**
Коріння Шевченкового роду: Генеалогія і спогади. – Л.: Апріорі, 2015. – 336 с.
- Літвін Г.**
З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з пол. Л.Лисенко. – К.: Дух і літера, 2016. – 616 с.
- Лозинський А.**
Світовий конгрес українців та ООН: заради справедливості. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2013. – 220 с.
- Людмила Павличенко** – воїн, історик, громадянин: Бібліограф. покажч. до 100-річчя від дня народження / Упор. Т.Прилішко. – Вип.7. – К.: Нац. іст. б-ка України, 2016. – 68 с. (серія «Національна історична бібліотека України в особах»)
- Ляковська С.**
Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.) / Наук. ред. Т.Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України; Національна академія Служби безпеки України, 2016. – 508 с.
- Малярчук О.**
Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991) / Відп. ред. М.Литвин. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. – 548 с.
- Маринівський Ю.**
Альманах Батьківщина-2012. – Ч.1: Гулаки на правобережжі Дніпра: Родовід і власність правобережних Гулаків з Артема: Матеріали до біографії роду. – Черкаси: Вертикаль, 2014. – 512 с.

Марцінковський І.

Історико-медичне дослідження стану здоров'я та причини смерті Т.Г.Шевченка у контексті розвитку медичної науки XIX–XXI ст. – Миколаїв: НУК, 2014. – 293 с.

Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю.

Корсунь козацький. – К.: Кліо, 2016. – 224 с.

Ніжинська старовина: 36. регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.Ю.Зозуля. – Вип.21 (24). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОPIK, 2016. – 120 с.

Немцы Херсонщины:

Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919–1930) / Сост. А.В.Карпова, А.Айсфельд, Л.В.Виноградова и др. – Одесса: Астропринт, 2002. – 168 с.

Олекса Тихий: думки

про рідний Донецький край / Упор. В.В.Овсієнко, М.В.Олійник, В.Ф.Півень, Є.Б.Фіалко. – Т.1. – Донецьк: Донеччина, 2012. – 416 с.

Олекса Тихий: у спогадах, роздумах, літературі / Упор. В.В.Овсієнко, М.В.Олійник, В.Ф.Півень, Є.Б.Фіалко. – Т.2. – Донецьк: Донеччина, 2012. – 368 с.

Осадчий Є.М., Коротя О.В.

Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Філюк О., 2015. – 155 с.

Отець Петро Вергун – апостольський візитатор у Німеччині: Документи архіву СБУ / Упор. Д.Бурім. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 416 с.

Подільський книжник: Альманах / Уклад. Т.Р.Соломонова. – Вип.1 (2008 р.). – Вінниця: Держ. картографічна фабрика, 2009. – 160 с.

Подільський книжник: Альманах / Уклад. Т.Р.Соломонова. – Вип.2 (2009 р.). – Вінниця: ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва, 2010. – 164 с.

Подільський книжник: Альманах / Уклад. Т.Р.Соломонова. – Вип.3 (2010 р.). – Вінниця: Держ. картографічна фабрика, 2010. – 156 с.

Подільський книжник: Альманах / Уклад. Т.Р.Соломонова. – Вип.4 (2011 р.). – Вінниця: ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва, 2010. – 128 с.

Подільський книжник: Альманах / Уклад. Т.Р.Кароева. – Вип.5 (2012 р.). – Вінниця: ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва, 2013. – 164 с.

Подільський книжник: Альманах / Уклад. Т.Р.Кароева. – Вип.6 (2013 р.) / 7 (2014 р.). – Вінниця: ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва, 2015. – 124 с.

Попович М.

Кровавий век. – Х.: Фолио, 2015. – 990 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Рєєнт. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 285 с.

Реабілітовані історією: Хмельницька

обл. / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Кн.6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.

Росовецький С.

Шевченко і фольклор. – Вид. 2-ге, випр., доп. – К.: Критика, 2015. – 480 с.

Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету:

Дослідження. Документи. Матеріали / Уклад. О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.

Середа О.

Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. – Одеса: Астропринт, 2015. – 312 с.

Системні зміни в українському суспільстві першої половини XX ст.: структура джерельної бази дослідження / Гол. редкол. Г.В.Папакін. – К.: Леся, 2015. – 263 с.

Смолій В., Якубова Л.

Донеччина і Луганщина: етнопонаціональна ситуація, перспективи та інструменти державного регулювання: Аналітична доповідь / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 60 с.

Смолій В., Якубова Л.

Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті: Аналітична доповідь / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 62 с.

Современная болгарская патрология:

Сб. ст. / Сост. Г.Каприев, И.Г.Бей, С.Марков, С.Риболов, С.Тутеков. – К.: Изд. отд. Укр. правосл. церкви, 2016. – 236 с. (серія «Национальные патрологии»)

Соціально-економічні трансформації в

Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 232 с.

Сучасні засоби збереження документів

та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: Наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 20–21 вересня 2012 р.). Присвяч. 75-й річниці утворення Хмельницької обл. та 90-річчю Держ. архіву Хмельницької обл. / Співгол. редкол. С.А.Копилов, В.Г.Байдич. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2012. – 388 с.

Тараненко С.

Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. – Варшава: Ін-т археології НАН України, 2016. – 164 с.

Толочко П.П.

Откуда пошла Русская земля. – К.: Вид. дім Д.Бурого, 2016. – 292 с.

Україна Тараса Шевченка / Упор.

Р.В.Маньковська, В.М.Мельниченко. – Х.: Фоліо, 2014. – 576 с.

Україна в Центрально-Східній Європі /

Відп. ред. В.А.Смолій. – Вип.15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 438 с.

Український визвольний рух.

Зб.20 / Відп. ред. М.Гавришко. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2015. – 328 с.

УПА: спогади, документи / Гол. упор.

Ю.Мицик. – К.: Фоліант, 2016. – 540 с.

Хронологічний довідник про

період тимчасової німецько-фашистської окупації населених пунктів Полтавської області 1941–1943 рр. / Упор. Г.Г.Журавель, З.П.Яненко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 228 с.

Церковно-визвольний рух на Чернігівщині

в 1920-х роках / Ред.-упор. В.Моренець. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2016. – 392 с.

Чикаленко Є.

Щоденник (1925–1929) / Упор., передм., ком. І.Старовойтенко. – К.: Темпора, 2016. – 448 с.

Bitwa pod Orszą 1514 r.: zwycięstwo militarne

i jego znaki: Międzynarodowa konferencja naukowa w dn. 26–27 września 2014 r.: Tezy referatów. – Vilnius: Lietuvos istorijos in-tas, 2014. – 130 s.

Ciesielski M.

Starożytna Germania i Germanie w historiografii polskiej: od Adama Naruszewicza po czasy współczesne. – Poznań: Wyd-wo poznańskiego Tow-wa Przyjaciół Nauk, 2011. – 348 s. («Gnieźnieńskie studia europejskie», t.2)

Harvard Ukrainian Studies.

– Vol.IX, №3/4, December 1985: The Political and Social Ideas of Vjaceslav Lypyn's'kyj / Ed. J.Pelenski. – Cambridge: Harvard University, 1987. – 280 p.

Hornykiewicz T.

Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde. – Bd 1. – Horn: Ferdinand Berger, 1966. – 450 s.

Hornykiewicz T.

Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde. – Bd 2. – Horn: Ferdinand Berger, 1967. – 484 s.

Hornykiewicz T.

Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde. – Bd 3. – Horn: Ferdinand Berger, 1968. – 704 s.

Hornykiewicz T.

Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde. – Bd 4. – Horn: Ferdinand Berger, 1969. – 421 s.

Jakl T.

Boj za svobodu 1938–1945: Obrazová kronika. – Praha: Ministerstvo obrany Ceske Republiky, 2005. – 112 s.

Kowalski W.

Ognista kula: Obrazki z dzieciństwa Józefa Piłsudskiego. – Poznań: Media Rodzina, 2002. – 118 s.

Myeshkov D.

Die Schwarzmeerdeutschen und ihre Welten 1781–1871. – Düsseldorf: Druckerei Aalex, 2008. – 511 s.

Paul Robert Magocsi: A bibliography,

1964–2011 / Ed. by K.Kiebusinski. – Toronto: University of Toronto, 2011. – 150 p.

Poland – Ukraine: Border Regions

Development and Cross-Border Cooperation / Ed. V.Kravtsiv, W.Wierzbieniec. – Jarosław: Multicolor, 2013. – 180 p.

Profesor Dr. Paul Robert Magocsi

– Doctor honoris causa Presovskej univerzity v Presove / Ed. A.Pliskova. – Presov: Vyd-vo Presovskej unty, 2013. – 86 s.

Rigamonti M.

Bykownia: Archeologia zbrodni. – Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2012. – 79 s.

Słownik Historyczno-Geograficzny

Województwa Poznańskiego w Średniowieczu. – T.VIII: Wielkopolska – Województwa Poznańskie. – Cz.5, Zeszyt 2: Tabliny – Niecice / Red. T.Jurka. – Poznań: Wyd-wo Poznańskiego Tow-wa Przyjaciół Nauk, 2014. – 444 s.

Ukrajinski Karpati: etnogeneza

– arheologija – etnologija: Zb. radova / Prijevod s ukr., priredio J.Pašcenko. – Zagreb, 2014. – 560 s.

Von der Autonomiegründung

zur Verbannung und Entrechtung: Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland: Sonderband der Reihe «Heimatbücher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland». – Stuttgart, 2008. – 287 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating to the 150th Anniversary of M.S.Hrushevs'kyi Birth

- KALAKURA YA.S.** Mykhailo Hrushevs'kyi – the Founder of Historiography Research4
PAN'KOVA S.M. Scholar's Creative Laboratory: the History of Writing of the Third Volume of Mykhailo Hrushevs'kyi's "History of Ukraine-Rus'" 18

- BALUSHOK V.H.** Sevriuks in 14–17th Century: the Attempt of Ethnical Attribution47
DZIUBA O.M. The Kyiv-Mohyla Academy Alumni: Ukrainian Memoirists Ya.Markovych and M.Khanenko (the First Half of 18th Century) 64
HRYSHCHENKO YU.V. Bulgarian National Areas in the Policy Implementation Indigenization Conditions (1920s) 88
PASTUSHENKO T.V. (Kyiv), TYTARENKO D.M. (Donets'k / Kryvyi Rih), CHEBAN O.I. (Odesa). 9 May 2014–2015s in Ukraine: Old Traditions – New Celebrating Ceremonies 106

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- KIS' O.R. (L'viv).** Research on Women's Experiences in the GULAG: State of Affairs and Empirical Sources in the Ukrainian Context 125

PUBLICATIONS

- Unknown Letter of Crimean Khan Devlet I Giray to the Polish King Sigismund II Augustus (*introductory article and publication by Yu.A.Mytsyk*) 139
Social Aspects of the Consequences after Chornobyl' Nuclear Power Plant Accident by the Documentary Language (Commemorating to the 30th Anniversary of the Accident) (*introductory article by L.V.Kovpak and S.L.Yusov; publication by O.V.Bulhakova, L.V.Kovpak, S.L.Yusov*) 142

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- KULISH P.O.** History of Ukraine from Ancient Times (*introductory article by O.V.Yas'*) 172

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- PYRIH R.** Activity of Pavlo Skoropads'kyi Governments: Personal Dimension (*V.F.Soldatenko*) 201
LIASKOVSKA S. Activity of VUCHk-DPU USSR Bodies in the Economic Field (1921–1928s) (*S.V.Kul'chyt's'kyi*) 206
HNATIUK O. The Bravery and Fear (*O.Ye.Lysenko*) 213
Blessed Souls of Those Who Radiates (Zenovii Krasivs'kyi and Olena Antoniv) (*V.V.Ostrov's'kyi, Ivano-Frankiv's'k*) 222

CHRONICLES

- BIELAIA O.M., KAMENIEVA S.A.** Commemorating to the 30th Anniversary of Chornobyl' Nuclear Plant Accident (Exhibition of the Materials of the National Backlog in the State Archive of Kyiv Region) 229

- LYTVYN M.R. (L'viv), KHAKHULA L.I. (L'viv).** Sixth Scientific Readings of Academician Ya.D.Isaievych 231

IN MEMORIAM

- PANCHENKO PETRO PANTELEIMONOVYCH** 234

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236